

دانشگاه اراک

سیاست در آینه تاریخ

دوره ۲، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

QR	صفحه	عنوان
	۱-۲۰	ملک‌الشعراى بهار: از آرمان‌گرایی در آغاز مشروطه تا دوگانگی اندیشگی در دوره پهلوی اول سوسن قاسمی حیدری و عباس عمادی https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56138.1034 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.1.5
	۲۱-۳۶	خلافت در ترازوی اندیشه و قدرت: تحلیلی انتقادی بر دوره الحاکم بأمرالله فاطمی (۳۷۵-۴۱۱ ق.) قسیم یاسین https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56239.1041 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.2.6
	۳۷-۴۹	جستاری دربارهٔ چند بیماری رایج در جامعهٔ ایران عصر قاجاریه: علل شیوع، راه‌های پیشگیری و درمان (جالش طب سنتی با طب مدرن) محمد قربانی و نعمت الله زکی پور https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56427.1046 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.3.7
	۵۰-۶۳	ظهور اولیه طبقه متوسط در ایران عصر صفوی با تکیه بر سفرنامه‌های منتخب اروپائی محمد کامکاری و نبی آزادی https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57172.1078 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.4.8
	۶۴-۷۷	نقش پارسیان هند در نوسازی آموزش و پیامدهای فرهنگی آن در بمبئی (۱۸۰۰ تا ۱۹۲۰) اسما رضائی https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57197.1080 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.5.9
	۷۸-۹۱	موضع‌گیری و مناسبات چندوجهی کریم‌خان زند در قبال استعمار اروپایی-انگلیسی در خلیج فارس علی سالاری شادی https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57201.1081 https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.6.0

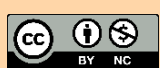
Title	Page	QR Code
Malek al-Sho'arā Bahār: From idealism at the dawn of constitutionalism to intellectual duality in the Pahlavi I era		
Sosan Ghasemi Heidari & Abbas Emadi	1-20	
https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56138.1034		
https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.1.5		
Caliphate on the scale of thought and power: A critical analysis of the reign of al-Ḥakīm bi-Amr Allāh al-Fāṭimī (375–411 AH)		
Ghasim Yasin	21-36	
https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56239.1041		
https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.2.6		
A study on several common diseases in Iranian society during the Qajar era: Causes of prevalence, prevention and treatment methods (The challenge of traditional medicine with modern medicine)		
Mohammad Ghorbani & Nematollah Zakipour	37-49	
https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56427.1046		
https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.3.7		
The initial emergence of the middle class in Safavid Iran based on selected European travelogues		
Mohammad Kamkari & Nabi Azadi	50-63	
https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57172.1078		
https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.4.8		
The role of Parsis in educational modernization and its cultural consequences in Bombay, 1800–1920		
Asma Rezaei	64-77	
https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57197.1080		
https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.5.9		
Karim Khan Zand's stance and multifaceted relations regarding European-British colonialism in the Persian Gulf		
Ali SalariShadi	78-91	
https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57201.1081		
https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.6.0		

Malek al-Sho'arā Bahār: From idealism at the dawn of constitutionalism to intellectual duality in the Pahlavi I era

Sosan Ghasemi Heidari¹ and Abbas Emadi²

1- PhD in Post-Islamic History of Iran, University of Shiraz, Shiraz, Iran

2- Department of Political Science, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/04/23 Accepted: 2025/09/12 pp: 1- 20 Keywords: Authoritarianism, Bahār, Constitutionalism, Freedom, Homeland, Pahlavi.	Constitutional poetry, due to its commitment to social realities, served as a reflection of contemporary events, and the primary mission of the poet was to express political and social truths. Bahār's poetry was no exception to these concerns; his political verse evolved in line with themes of freedom, homeland, independence, and the demand for rights, among others. With such preoccupations and in keeping with his political responsibility, the poet gave voice to human sentiments and emotions within the framework of his thought and poetic ideals. It was with this very spirit that he rose up in struggle against all adversities, despotism, and the harshness of his times. However, the failure to achieve these ideals, ultimately compounded by the First World War, the spread of chaos, and the endangerment of the nation's existence and independence, led many intellectuals—including poets such as Bahār—to consider welcoming a coup d'état as a means to restore political order in the country. From Bahār's perspective, political order and the establishment of a strong central government were foundational to achieving progress and prosperity for the nation. The research method in this article is descriptive-analytical, and the data collection method is library-based. The research findings indicate that idealism in Malek al-Sho'arā Bahār's poetry functioned not only as a literary feature but also as a tool for promoting critical thinking. Bahār's intellectual dualities likewise demonstrate the literary richness and depth of his thought and emotions, which, given the historical circumstances of his time, enabled him to depict human complexities in his works—a testament to the intellectual evolution of a poet across different periods.
	Citation: Ghasemi Heidari, S., & Emadi, A. (2026). Malek al-Sho'arā Bahār: From idealism at the dawn of constitutionalism to intellectual duality in the Pahlavi I era. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 1-20. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56138.1034 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.1.5

¹ **Corresponding author:** Sosan Ghasemi Heidari, **Email:** sosanghasemiheidari@gmail.com **Tell:** +09930046163

Extended Abstract

Introduction

Mohammad Taghi Bahar (1886–1951), known as Malek osh-Sho'ara, stands as a pivotal figure in modern Persian literature and intellectual history. His life and work spanned two transformative periods in Iranian history: The Constitutional Revolution (1905–1911) and the establishment of the Pahlavi dynasty. As a poet, journalist, parliamentarian, and political activist, Bahar's intellectual trajectory reflects the broader struggles of Iranian intellectuals navigating the tensions between tradition and modernity, idealism and pragmatism, and political activism and literary expression. During the Constitutional era, Bahar emerged as a prominent voice championing freedom, justice, constitutionalism, and anti-authoritarianism. His poetry from this period exemplifies what scholars have termed "Constitutional poetry"—literature infused with epic spirit and political mobilization, inviting the public to revolutionary action. However, with the rise of Reza Shah Pahlavi and the establishment of an authoritarian modern state, Bahar faced new challenges that created an apparent duality in his thought and practice. This study examines the evolution of Bahar's intellectual and political stance, tracing his journey from revolutionary idealism during the Constitutional period to the intellectual tensions and compromises that characterized his engagement with the Pahlavi state. The central research question addresses how Bahar navigated the contradictions between his idealistic poetic vision and the pragmatic political realities of the First Pahlavi period, and whether this represents a fundamental duality or a strategic accommodation to changing circumstances.

Material & Methods

This research employs a historical-analytical approach combined with content analysis of Bahar's poetic works, prose writings, and documented political activities. The study draws upon multiple primary and secondary sources, including: *Primary Sources*: Bahar's Divan (collected poems), his historical writings encompassing *A Brief History of Political Parties* (Tarikh-e Mokhtasar-e Ahzab-e Siasi), articles published in his newspaper Nobahar, and records of his parliamentary speeches from the Third to Sixth National Assemblies. *Secondary Sources*: Scholarly analyses of Bahar's political thought, including studies on his ethical principles and mythological themes, comparative literary analyses examining socio-educational teachings in his poetry, and investigations of his political realism and pragmatism. The methodology integrates four analytical dimensions: Thematic analysis of Bahar's Constitutional-era poetry to identify key idealistic themes: freedom, justice, anti-authoritarianism, constitutionalism, and patriotism. Historical examination of Bahar's political activities and prose writings during the First Pahlavi period to document shifts in his political stance and practical engagement with the state. Comparative analysis of the tension between Bahar's poetic language and his political practice, examining how traditional literary forms were employed to express modern political concepts. Critical evaluation of the "duality thesis"—the proposition that Bahar maintained a fundamental intellectual tension between revolutionary ideals and political pragmatism.

Results and discussion

The findings reveal that Bahar's intellectual trajectory embodies a fundamental tension between revolutionary idealism and political pragmatism, which can be understood as both a response to changing historical circumstances and an expression of deeper philosophical commitments.

Conclusion

This study concludes that Bahar's intellectual journey from Constitutional idealism to the apparent duality of the First Pahlavi period reflects the complex challenges faced by Iranian intellectuals in the transition from revolution to state-building. Several key conclusions emerge: First, Bahar's Constitutional poetry represents a genuine and sustained commitment to freedom, justice, anti-authoritarianism, and constitutional governance. His poetic work from this period

embodies an epic spirit and rhetorical power that mobilized public sentiment for revolutionary change. Second, the shift in Bahar's political stance during the Pahlavi period does not represent a simple abandonment of ideals but rather a strategic adaptation to changed circumstances. His acceptance of parliamentary and governmental roles reflected a pragmatic commitment to influencing state policy from within, while his continuing literary critique maintained pressure on authoritarian elements. Third, the apparent duality in Bahar's thought can be understood as a productive tension between revolutionary inspiration and institutional engagement, between traditional form and modern content, and between poetic idealism and political realism. This tension is not unique to Bahar but characterizes the broader experience of Iranian intellectuals navigating the transition from revolutionary aspirations to established state structures. Fourth, Bahar's contribution to Iranian intellectual history lies precisely in his effort to maintain continuity between classical Persian literary traditions and modern political ideas. His work demonstrates how traditional forms could be repurposed to express contemporary concerns, creating a cultural bridge between past and present. Finally, the "duality" in Bahar's thought is perhaps less a contradiction than a dialectical synthesis—an expression of the complex relationship between ideals and practical political engagement that confronts all intellectuals who seek to influence historical change. Bahar's legacy lies not in ideological purity but in the sustained effort to reconcile revolutionary aspirations with the realities of political life in a changing Iran.

Future research might explore comparative studies with other Constitutional intellectuals who navigated similar tensions, examine the reception of Bahar's work in subsequent generations, and investigate the relationship between literary form and political content in modern Persian poetry. Such studies would contribute to a deeper understanding of the role of intellectuals in Iran's political development and the ongoing relevance of Bahar's synthesis of tradition and modernity.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

ملک الشعراى بهار: از آرمان گرایی در آغاز مشروطه تا دوگانگی اندیشگی در دوره پهلوی اول

سوسن قاسمی حیدری^۱ و عباس عمادی^۲

۱- دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

۲- گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	شعر مشروطه به سبب تعهد به واقعیت‌های اجتماعی بازتاب وقایع زمانه بوده و رسالت اصلی شاعر بیان حقایق سیاسی و اجتماعی بود. اشعار بهار نیز از این مسائل برکنار نماند و شعر سیاسی وی در راستای آزادی، وطن، استقلال، مطالبه حق و ... رقم خورد. شاعر با این دغدغه‌مندی‌ها در راستای مسئولیت‌پذیری سیاسی، به بیان احساسات و عواطف انسانی در دفتر اندیشه و آرمان شاعری پرداخت و با همین روحیات بود که وی با تمام ناملایمات، خودکامگی و درشتی‌های روزگار به مبارزه و پیکار برخاست؛ اما عدم دستیابی به این آرمان‌ها و نهایتاً جنگ عالم‌گیر اول و گسترش هرج‌ومرج و به خطر افتادن موجودیت و استقلال وطن باعث گردید که بسیاری از روشنفکران از جمله شاعرانی همچون بهار به این فکر بیفتند که از کودتا برای اعاده نظم سیاسی در کشور استقبال نمایند؛ زیرا از نگاه بهار، نظم سیاسی و ایجاد حکومت مقتدر مرکزی مبنایی برای رسیدن به پیشرفت و آبادانی کشور بود. روش پژوهش در این مقاله، توصیفی و تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای است. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است. آرمان‌گرایی در شعر ملک‌الشعراى بهار نه تنها به عنوان یک ویژگی ادبی، بلکه به عنوان ابزاری برای ترویج تفکر انتقادی عمل می‌کرده است. دوگانگی‌های فکری بهار نیز نشان دهنده غنای ادبی و عمق تفکر و احساسات اوست که با توجه به شرایط تاریخی زمانه‌اش، توانسته پیچیدگی‌های انسانی را در آثارش به تصویر بکشد و این نشان دهنده تحول فکری یک شاعر در هر برهه از زمان بود.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۱	
صص: ۱-۲۰	
واژگان کلیدی: آزادی، اقتدارگرایی، بهار، پهلوی اول، مشروطه، وطن.	

استناد: قاسمی حیدری، سوسن؛ و عمادی، عباس. (۱۴۰۴). ملک‌الشعراى بهار: از آرمان‌گرایی در آغاز مشروطه تا دوگانگی اندیشگی در دوره پهلوی اول. *نشریه سیاست در آینه تاریخ*، ۲(۴)، ۱-۲۰.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56138.1034>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.1.5>

مقدمه

ادبیات فارسی در طول زمان فراز و نشیب‌های زیادی به خود دیده است و دوره‌های گوناگونی را طی کرده است و شعرای هر دوره نیز سبک‌ها و طرز فکرهای متفاوتی داشته‌اند. تا دوران مشروطه، ادبیات در انحصار طیف به خصوصی از مردم و دربار بوده است. درون مایه اغلب اشعار تا پیش از مشروطه، مدح پادشاهان، بیان احساسات، پند و اندرز و... بوده است؛ اما در این دوران، شاعران، نویسندگان و اصحاب هنر، ادبیات را وسیله‌ای برای بیان اهداف سیاسی و اجتماعی خود، از جمله تنویر افکار مردم، آزادی و استقرار مشروطیت، قرار داده بودند. از این‌رو، چهره فرهنگی ایران در آستانه مشروطیت کاملاً تغییر یافته بود. به‌ویژه که گروهی از تحصیل‌کردگان بودند که از طریق مطبوعات و آثاری که منتشر می‌کردند به جریان نوگرایی اجتماعی و فرهنگی سرعت بیشتری بخشیدند. در واقع ادبیات مشروطه در عرصه محتوا، با نگاهی انتقادی به مضامین و موضوعات ادبی گذشته می‌نگریست و در پی موضوعات جدید بود. موضوعاتی به‌مانند قانون، وطن، آزادی، برابری، انتقاد از اخلاقیات سنتی یا مبارزه با آن و... از موضوعات برجسته ادب مشروطه است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۳۵).

محمدتقی خان بهار، ملقب به ملک‌الشعرا بهار، یکی از برجسته‌ترین شاعران، ادیبان و سیاستمداران دوران معاصر ایران است. زندگی و آثار او هم‌زمان با تحولات عمیق سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوران گذار از قاجار به پهلوی، به‌ویژه دوران مشروطه و پس‌از آن، شکل گرفت. بهار در ابتدای فعالیت ادبی خود، شاعری آرمان‌گرا و مدافع سرسخت آرمان‌های مشروطه بود و در اشعارش شور وطن‌پرستی، آزادی و عدالت‌خواهی و امید به آینده‌ای روشن را منعکس می‌کرد. با این‌حال با گذشت زمان و تغییر شرایط سیاسی و اجتماعی، به‌ویژه تثبیت قدرت پهلوی و مواجهه با واقعیت‌های پیچیده‌تر، اندیشه‌ها و رویکردهای او نیز دستخوش تغییراتی شد. در توضیح بایستی اشاره نمود که پس از دوران مشروطه و جنگ جهانی اول که ایران را در معرض تهدیدات تجزیه قرار داده بود، رضاخان باهدف ایجاد یک دولت مرکزی قدرتمند و یکپارچه، دست به اصلاحات گسترده‌ای زد این اصلاحات، اگرچه در جهت تقویت اقتدار دولت و وحدت ملی بود، اما با سرکوب شدید هرگونه گرایش‌های مخالف و خودمختاری طلبانه همراه شد. در این میان جنبش‌هایی مانند قیام میرزا کوچک خان جنگلی، با آنکه با اهدافی چون مبارزه با استبداد و عدالت‌خواهی شکل گرفته بودند اما چون رنگ و بوی تجزیه‌طلبی داشتند؛ مایه تضعیف حکومت مرکزی تلقی می‌شدند. به عبارتی، ظهور رضاخان و استقرار حکومتی مقتدر و متمرکز، درحالی‌که نویدبخش نظم و ثبات بود، پرسش‌هایی را درباره نسبت آن با آرمان‌های اولیه مشروطه را مطرح می‌ساخت. آنچه تحلیل را پیچیده‌تر می‌کند، همراهی یا موافقت نسبی بهار، با رویکرد اقتدارگرایانه رضاخانی است؛ بنابراین این تحولات درنهایت منجر به بروز نوعی موضع‌گیری‌های سیاسی ناسازگار و دوگانگی اندیشه در آثار وی در برابر رضاشاه انجامید؛ ازاین‌جهت، بررسی این مسائل می‌تواند به درک عمیق‌تری از پیچیدگی‌های فکری یک شاعر در بستر تاریخ معاصر ایران یاری رساند. در این رابطه تکمیل همایون می‌گوید: «... در پهنه تاریخ سیاسی ایران، شاید کمتر کسی را بتوان یافت که هم در ابعاد گوناگون ادب فارسی ... و عرصه شعر و شاعری (در سبک‌ها و شیوه‌ها و انواع مختلف) چنان برجستگی یافته باشد و هم‌زمان در میدان مبارزات ملی و آزادیخواهان و روشنگری‌های سیاسی از پیشگامان باشد. چندین بار به زندان برود و به تبعید فرستاده شود و نیز چندین بار بر مسند نمایندگی مجلس شورای ملی بنشیند. گاه تندروی داشته باشد و گاه کندروی. گاه یک زندگی نشان دهد و گاه تمکین نماید ... و در تمامی زیروبم‌های انسانی فرهنگی، صادق، ایران‌دوست، ملت‌خواه و پاک‌دامن باقی بماند...» (سخنرانی تکمیل همایون، ۱۳۸۳: ۴۰). اسلامی ندوشن نیز، در توجیه تلاطم نظام اندیشگی شاعر می‌نویسد: «... این رنگارنگی و تابش و گرمی‌ای که در شعرهای اوست برای آن است که از وقایع زنده مایه گرفته است. به گمان من کوتاه‌ترین وصفی که بتوانیم از بهار بکنیم این است که بگوییم یک ایرانی اصیل است با همه حسن‌ها و عیب‌هایش.» (اسلامی ندوشن، ۱۳۴۰: ۱۴۹).

بنابراین، با توجه به مطالب بالا و همچنین کتب و مقالاتی که درباره بهار نوشته شده، بسیار تکرار شده که موقعیت سیاسی او مبهم و نامشخص بوده است. از این روست که برخی از نویسندگان او را دمدمی مزاج و یا حتی فرصت‌طلب قلمداد کرده‌اند؛ به‌عنوان نمونه، ارتباط پرفرازونشیب‌اش با رضاشاه را گواه آورده‌اند. این نکته که بهار از سویی مشروطه‌خواهی آرمان‌گرا بوده و از دیگر سوی، با جنبش‌های عدالت‌خواهانه و ضد استبدادی همچون قیام جنگل، مخالف بوده، یا اینکه در زمان‌هایی با رضاشاه به مخالفت برخاسته؛ اما درعین‌حال به مدح او نیز پرداخته است بیشتر مورخان و متفکران را سردرگم کرده تا موضع سیاسی بهار را مبهم، متناقض به شمار آورند؛ ازاین‌رو، به‌طور مشخص‌تر، این پژوهش به دنبال پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- میزان و چگونگی بازتاب آرمان‌گرایی مشروطه (مانند وطن‌پرستی، عدالت، آزادی و قانون) در اشعار بهار به چه نحو بوده است؟
- چرا ملک‌الشعراء بهار از آرمان‌های دموکراتیک به سمت ایده‌اقتدارگرایی دچار دگردیسی شد؟
- زمانه و مقتضیات سیاسی و اجتماعی چه نقشی در دوگانگی و نوسان‌های فکری و موضع‌گیری‌های سیاسی بهار در دوران پس از جریان مشروطه‌خواهی در ایران داشته است؟

زمینه و زمانه‌ی سیاسی ملک‌الشعراء بهار

همان‌طور که آمد؛ در چرخش تاریخی ساخته‌ای نهادهای جامعه در عصر مشروطه و دگردیسی بافت نمادین و معنایی ادب پارسی در دوران معاصر، بهار شخصیتی کلیدی و اشعارش متونی تعیین‌کننده محسوب می‌شود. از این‌رو با نگرستن به آنچه از او به یادگار مانده و تحلیل آنچه در زمینه و زمانه‌اش، رخ داده امری لازم می‌نماید. محمدتقی بهار از شعراء بزرگ فارسی‌زبان و از افتخارات عظیم ادبی ایران است. وی در واپسین دهه‌ی سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار به سال ۱۳۰۴ هجری قمری در مشهد دیده به جهان گشود در سال‌های جوانی از مظفرالدین شاه قاجار لقب ملک‌الشعراء گرفت. تخلص بهار را از بهار شیروانی دانند که از سخنوران بنام عهد ناصرالدین‌شاه است. او ادبیات را نخست نزد پدرش آموخت و از هفت‌سالگی به سرودن شعر پرداخت و برای تکمیل معلومات فارسی و عربی از محضر ادیب نیشابوری و سید علی‌خان درگزی برخوردار شد و برای مدتی صاحب شغل دولتی و منصب ملک‌الشعرائی بود. از چهارده‌سالگی در جامعه آزادخواهان شرکت جست و بدان دل بست در هیجده سالگی در غم از دست دادن پدر به سوگ نشست و از این‌پس غلامرضا خان شاهسون از والیان وقت خراسان تربیت وی را بر عهده گرفت (قره داغی، ۱۳۸۷: ۱۰۶). به قول خود بهار «می‌توانم بگویم که تحصیلات من از هجده‌سالگی، بعد از مرگ پدرم شروع شد.» (پروین، ۱۳۹۶: ۱۹). در همین دوران و با آغاز جوانی وی، جنبش مشروطیت نیز شروع می‌شود. وی در این قیام همگانی همگام با مردم شرکت می‌کند، خطابه می‌گوید، مقاله می‌نویسد، مجله و روزنامه تأسیس می‌کند، نماینده مجلس می‌شود، به انواع قالب‌های شعری شعر می‌سراید و به‌خوبی و باذوق و حسی قوی مثنوی می‌گوید. غزل، رباعی، مسمط، مستزاد و حبسیه می‌گوید و از همه مهم‌تر تصنیف‌های ملی و میهنی همگام با قیام مردم می‌سراید (شریفی، ۱۴۰۰: ۱۶). از این‌رو، می‌توان گفت که بهار را به هیچ رشته ادبی نمی‌توان منسوب داشت، او شاعر مقتضیات است. تمام حوادث و تلاطمات بر آثارش تأثیر گذاشته. وی در یادداشت‌های خود، در مورد نشرش می‌نویسد: «من در نثر کلاسیک، سبک تاریخ بیهقی را انتخاب کرده بودم؛ اما علل سیاسی و احتیاج مردم به نثر ساده باعث شد که به سبک نثرنویسی من از نو به طرز تازه‌ای آغاز شود و یک‌باره از مراجعه به سبک قدیم، منصرف گردیدم.» (محمدی، ۱۳۷۲: ۱/ ۱۱۷). وی از بیست‌سالگی نیز وارد امور سیاسی شد و جزء مشروطه‌خواهان خراسان قرار گرفت (رضا، ۱۳۹۳: ۲۰). از این‌پس حوادث ایام، وی را از زادگاهش به تهران کشاند و در جریان سیاسی آن روز او را مخالف استبداد مظفرالدین شاه قرار داد که به دلیل تنوع و حجم فعالیت‌های ادبی‌اش تأثیر خود را در همه جای تاریخ نهضت مشروطیت به‌جا گذاشت (خاتمی، ۱۳۸۰: ۲/ ۲۴۰). باید گفت که اگرچه بهار در این سال‌ها مشروطه‌خواهی سرسخت بود و به‌ویژه پس از فتح تهران تصنیفات تهنیت آمیزی سرود اما رویدادهای سال‌های میان ۱۲۹۰ تا ۱۳۰۰ ش، نقش زمینه‌ای را ایفا نمود که در آن اندیشه (ذهن و زبان) بهار دگرگونی بزرگی را تجربه کرد. اندک مدتی پس از فتح تهران، هم‌زمان با اولتیماتوم روسیه، اشغال بخش‌هایی از شمال و غرب ایران به دست نیروهای روسی و به دنبال آن انحلال مجلس دوم در سال ۱۲۹۰، شاهد اولین نشانه‌های سرخوردگی در ذهن و زبان بهار بود (منوچهری و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۴). در اینجا، شاعر در هیجان‌های مردم ایران که بر اثر مقاومت تبریز، در دوره استبداد صغیر پیش آمد سهیم بود؛ و علیه دخالت همسایگان شمال و جنوب و برای استقلال کشور نوشته و سروده‌های مؤثر دارد (سپانلو، ۱۳۶۹: ۱۹). در طی این سال‌ها بهار، در بحبوحه‌ی جنگ بین‌الملل اول به دنبال تصمیم میلیون مبنی بر تشکیل دولت موقت ملی در کرمانشاه به همراه آزادی‌خواهان به قم رفت؛ اما سرانجام پس از اقامت کوتاهی در مشهد به تهران احضار و عضویت کمیته مرکزی حزب دموکرات منصوب گردید (قره داغی، ۱۳۸۷: ۱۰۶-۱۰۷). در جریان کودتای اسفند ۱۲۹۹ نیز، بهار جزو اقلیت مجلس شورای ملی با جمهوری پیشنهادی سردار سپه مخالفت کرد (سپانلو، ۱۳۶۹: ۱۹). به‌طوری‌که در مجلس پنجم واعظ قزوینی مدیر روزنامه «نصیحت» را که شباهت ظاهری با ملک‌الشعراء بهار داشت، به‌جای وی هنگام خروج از مجلس به قتل رساندند و بهار از این توطئه جان سالم به در برد. یک ماه و نیم پس از این ماجرا سلسله‌ی قاجار منقرض شد (شریفی، ۱۴۰۰: ۲۲-۲۳). هرچند در دوره حکومت رضاشاه

پهلوی از به سلطنت رسیدن رضاشاه حمایت کرد (قره داغی، ۱۳۸۷: ۱۰۸). تا آنجا که در تاج‌گذاری رضاشاه مدیحه‌ای همراه با اندرزا خواند که به لطف این عقب‌نشینی چند سالی نماینده مجلس ماند و خانه‌اش یکی از مراکز ادبی و سیاسی روز بود و خود از احترام و آزادی نسبی برخوردار بود (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۰)؛ اما پس از مدتی مورد غضب رضاشاه قرار گرفت و زندانی شد که البته این امر ناشی از سرودن مثنوی طولانی «کارنامه زندان» بود که همراه با اشعار سیاسی دیگری که علیه رضاشاه و رژیم او سرود. این اشعار تا دهه ۱۳۳۰ شمسی مجال نشر نیافتند؛ اما پس از مدتی با سرودن و چاپ یک مدیحه برای رضاشاه سرانجام تبعید شد (قره داغی، ۱۳۸۷: ۱۰۸). نهایتاً وی در آوریل ۱۹۵۱/اول اردیبهشت ۱۳۳۰ در سن شصت و پنج سالگی درگذشت (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۱۴۲).

ملک‌الشعراي بهار و آرمان‌های مشروطیت

آثار ادبی، محصولات و فرآورده‌های اجتماعی و بشری هستند و آفرینندگان آثار ادبی در متن جامعه انسانی قرار دارند و از شرایط و حوادث اجتماعی تأثیر می‌پذیرند و به‌گونه‌ای، این شرایط و حوادث را در آثار خود انعکاس می‌دهند و می‌توانند نشانگر و بیان‌کننده‌ی اوضاع اجتماعی و تحولات آن باشند (درستی، ۱۳۸۱: ۲۸-۲۹). در دوران مشروطیت، شعر فارسی، بی‌آنکه به قالب‌های سنتی خود دست بزند در مضمون دچار تحوّل شگرف شد. شعر مشروطیت یک وسیله‌ی تبلیغی و نفوذ در ذهن‌ها بود و وسیله‌ای شد برای پراکندن ایده‌ها و اندیشه‌های نو درباره‌ی آزادی سیاسی و شکل دولت. شعر سیاسی دوره‌ی مشروطیت نشانه‌ی تکانی در ذهنیت ایرانی بود و ورود ارزش‌ها و آرمان‌هایی در این ذهنیت که پیش از آن نبود (آشوری، ۱۳۸۰: ۱۸۵). در اینجا، منظور از شعراي عصر مشروطیت به‌طور کلی تمام گویندگانی هستند که در دوره‌های مختلف انقلاب، اشعاری با محتوای سیاسی و اجتماعی سرودند یا به‌گونه‌ای اشعارشان از فضای آزادی و مشروطه‌خواهی و ارزش و آرمان‌های آن دوره تأثیر پذیرفته است (خارابی، ۱۳۸۰: ۱۲)؛ اما آرمان بهار چیست؟ در این باره می‌توان به تعاریفی از آرمان بپردازیم به‌طور مثال، «آرمان در لغت به معنی آنچه باید باشد و به آن می‌اندیشیم، کمال مطلوب و در حقیقت تصوّراتی است که برای ساختن جنبه‌های گوناگون زندگی مطلوب، در ذهن انسان‌ها وجود دارد و آرمان‌گرایی یعنی تفکر مبتنی بر آرمان» (انوری، ۱۳۸۱: ۸۰۴). یا در تعریفی دیگر می‌توان «آرمان‌گرایی را میل به رهایی از تنگنای مرز واقعیت‌ها و جهش به‌سوی افق گسترده و بی‌انتهای حقیقت‌ها و نیل به کمال دانست (رزمجو، ۱۳۷۵: ۲۳). در این رابطه باید گفت که آرمان‌گرایی یکی از ویژگی‌های بارز شعر ملک‌الشعراي بهار است. او به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین شاعران و ادیبان معاصر ایران، در آثار خود به مضامین انسانی، اجتماعی و سیاسی پرداخته و این مضامین را با احساسات عمیق و آرمان‌های بلند ترکیب کرده است. بی‌شک عمده‌ترین نقش سیاسی بهار را در رابطه با نهضت مشروطیت باید جست‌وجو نمود. مشروطیت و پایگیری مجلسی صالح و برقراری حکومت قانون، بزرگ‌ترین آرمان سیاسی و تعیین‌کننده در زندگی بهار بود. آرمانی که بر فرازوفروید روحیات و سرخوردگی‌های بهار تأثیری ژرف داشته و آفرینش‌های او را چه در پهنه‌ی شعر و چه در عرصه‌ی روزنامه‌نگاری و حتی تألیفات تاریخی، به زیر سیطره‌ی خود گرفته است (سخنرانی تکمیل همایون، ۱۳۸۳: ۴۰). درواقع بهار شعر را نمودار روح و طرز فکر و آمال دلپسند شاعر می‌داند از این‌رو معتقد است هر قدر اندیشه بلندتر و سخنش از صداقت و صمیمیت بیشتر برخوردار باشد اثرش بیشتر است و این جمله را به «اخلاق شاعر» تعبیر می‌کند (یادگار بهار، ۱۳۸۶: ۲۹). زمانی نیز شاعر گفته بود: «سخن به نفع عموم و به‌مقتضای نصیحت عموم و بر طبق میل عموم و به زبان عموم گفته‌شده باشد» (غلامحسین زاده، ۱۳۸۰: ۲۲۲).

آرمان اجتماعی حق و عدالت در اندیشه بهار

در آستانه‌ی قرن بیستم مفاهیمی چون آزادی، حقوق طبیعی و اجتماعی انسان و آرزوی آبادی و نوسازی کشور برای نخستین بار در ذهن و زبان برخی از گروه‌های اجتماعی کشور راه یافت. قلم‌زنان ادبیات سیاسی و اجتماعی عصر مشروطه نسبت به شعر متعارف زمان خود و محتوای غیرسیاسی و حتی غنائی آن نظر خوشی نداشتند و سرایندگان آن را مورد نکوهش قرار می‌دادند (خارابی، ۱۳۸۰: ۱۳). بدین ترتیب، بهار به مسائل اجتماعی و نابرابری‌ها توجه ویژه‌ای دارد. او در اشعارش به مشکلات جامعه، فقر و ستم و نیاز به اصلاحات اجتماعی اشاره می‌کند. این مضامین نشان‌دهنده‌ی آرمان‌گرایی او در راستای جامعه‌ای بهتر و عادلانه‌تر است؛ بنابراین، واژگانی چون حق، حقوق و قانون که از دیرباز در زبان فارسی رواج داشت، با آغاز نهضت بیداری و مشروطه‌خواهی معنی و مفهومی تازه یافت. حقوق که در اواخر دوره قاجاریه مترادف مواجب، وجوه و شهریه‌ی عمال دولتی بود و از پیش هم شامل تعهدات

واجب الرعايه اخلاقی می‌شد، اکنون در موردی بسیار گسترده به کار می‌رود. شاعران مشروطه شورش و انقلاب مردم را به مثابه تلاشی برای دستیابی به حقوق مشروع تلقی می‌نمودند (خارابی، ۱۳۸۰: ۷۹-۸۰)؛ بنابراین، در دوره مشروطه مفهوم «حق» به نحو چشمگیری در شعر این دوره بازتاب پیدا کرد. حقوق انسانی افراد از آن رو که انسان واجد حقوقی طبیعی هستند به رسمیت شناخته می‌شود و در ذیل این حقوق طبیعی، سخن از حقوق سیاسی و اجتماعی افراد گفته می‌شود. لذا آگاهی دادن مردم نسبت به حقوق ازدست‌رفته‌اشان به رسالت شاعران این دوره مبدل می‌شود. ملک‌الشعرای بهار با اعتقاد به برابری انسان‌ها در خلقت حقوقی برابر برای آن‌ها قائل است که هیچ‌کس نباید به غصب آن بپردازد و تنها در حکومت‌های جابرانه و استبدادی است که این حقوق نادیده انگاشته می‌شود:

دانی که یکسان‌اند نوع بشر
اندر حقوق خودی
غصب حقوق خلق در هر نظر
باشد زنا بخردی

بنابراین، استفاده گسترده از واژگانی چون «حقوق خود»، «حقوق خویش»، «حقوق خویشتن»، حقوق ملت و... در شعر این عصر، بار اخلاقی مفهوم حق را به‌وضوح به نمایش می‌گذارد. این تحول در معنای حق، به‌عنوان اولین گام در طرح مطالبات سیاسی و اجتماعی، راه را برای استقرار قانون به‌عنوان محدودیتی بر خودسری پادشاه باز می‌کند. قانونی که خود در جهت پاداری از حقوق افراد پا به عرصه می‌گذارد. در ابیات ذیل نیز چنین سرود:

به جستجوی حقوق میان ببستید باز
جان بدانیش را ز کینه خستید باز
جیش استبداد را به هم شکستید باز
به فرّ کیهان خدای زغم برستید باز

(منوچهری، ۱۳۹۵: ۱/ ۲۱۳)

شاعر به بی‌خبری مردم از حقوق خود نیز اشاره می‌کند:

کند قبیله دیگر، حقوق اوپامال
هرآن قبیله که بر حق خویش، واقف نیست

(محمدی، ۱۳۷۲: ۱/ ۳۷)

از دیگر سوی، بهار با استفاده از زبان شعر توانسته احساسات عمومی را نیز برانگیزد و مردم را به فکر کردن درباره‌ی حقوق خود تشویق کند. به‌طور مثال، اعتراض شاعران عصر مشروطه به وضعیت دهقان ایرانی، در حقیقت بیانگر اعتراض جامعه روشنفکری ایران و وجدان‌های بیدار زمانه نسبت به نظام حقوقی و مناسبات اقتصادی و اجتماعی حاکم بود. بهار به‌شدت به نقد استبداد پرداخته است. او در شعرهایش به ظلم و ستم حاکمان و بی‌عدالتی‌های اجتماعی اشاره می‌کند و از مردم می‌خواهد که علیه این ظلم قیام کنند. به‌طور مثال، بهار دهقان ایرانی را در حال فنا شدن می‌بیند. در تصنیف معروف «مرغ سحر ناله سر کن» می‌سراید:

ظلم ظالم، جور ارباب
زارع از غم گشته بی‌تاب

شاعر در جای دیگر می‌آورد:

همه رعیت گدا و خانه ویران
همه دهقان پریش و حال مضطر

(خارابی، ۱۳۸۰: ۱۲۷ و ۱۲۹)

در این رابطه، می‌توان به سخن آشوری استناد کرد که می‌نویسد: «درواقع ما در جهانی می‌زیستیم که در آن شاعر، به‌عنوان انسان و نماینده‌ی انسانیت ستم دیده، در برابر چرخ فلک می‌ایستاد و از ستمی که در گردش چرخ‌وفلک بر او می‌رفت شکوه می‌کرد، و ما ستم دیدگان روزگار زبان حال درد خود را در این شکوه و زاری شاعرانه می‌یافتیم. سپس زمانی رسید که شاعر به‌عنوان انسان و نماینده‌ی انسانیت ستم دیده، در برابر تاریخ و دولت و نظام اجتماعی ایستاد و از ستمی که بر او و بر انسان می‌رود شکوه سر داد.» (آشوری، ۱۳۸۰: ۱۸۷). از دیگر سوی، بهار رفتار ایرانیان را که ظاهراً احساساتی شدید و زبانی گویا داشتند موردانتقاد شدید قرار می‌دهد:

ای مردم ایران همگی تند زبانید
خوش نطق و بیانید
هنگام سخن گفتن برنده سنانید
بگسسته عنانید

(خارابی، ۱۳۸۰: ۸۷)

در ضمن نکوهش کندی و تن آسایی و رخوت و بی‌عملی هم‌وطنان خود نیز می‌سراید:

... در وقت عمل کند و دگر هیچ ندانید
از بس که جفنگید، از بس که جبانید
... گر روی زمین را همگی آب بگیرد
ای ملت هشیار
دائم که شما را همگی خواب بگیرد
بر این تن بی عار هرگز نکند کار

(خارابی، ۱۳۸۰: ۲۰۴)

آرمان آزادی و قانون در تقابل با استبداد شاهی در اشعار سیاسی بهار

سخن از آزادی و این کلمه را گفتن با مشروطیت شروع می‌شود. قبل از مشروطه مفهوم آزادی که مترادف دموکراسی غربی است، به‌هیچ‌وجه وجود نداشت. آزادی - به معنای دموکراسی غربی - با مشروطیت آغاز می‌گردد. درحالی‌که قبل از آن آزادی به مفهوم دموکراسی غربی نبوده است؟ بهار در این باره می‌آورد:

زین سبب روز طرح بیدادی
نهم ماه و مرگ آزادی
نقل گفتار من کسی نشنید
نالۀ زار من کسی نشنید

(بهار، ۱۳۸۷: ۶۷۸)

در اینجا مناسب است درباره اصطلاح «آزادی» در کلام بهار توضیحی بدهیم، زیرا مفاهیم جدید آزادی که حاصل تحولات اجتماعی و فکری اروپا بود و از منابع اروپایی گرفته شده بود، در جنبش مشروطه معانی خاصی به خود گرفت. اصطلاح آزادی خواه در آغاز جنبش به همه مشروطه‌طلبان اطلاق می‌شد و شاید در مورد شخصیت‌های آرمان‌گرای تندرو و وجیه‌المله بیش‌تر به کار می‌رفت. اگرچه که آرمان اصلی اصلاح‌طلبان و مشروطه خواهان ایرانی در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم سرنگونی نظام استبدادی و استقرار حکومتی بر اساس قانون بود. در نظر آنان قانون قبل از هر چیز به معنای حکومتی مسئول و منظم بود و بعد به معنای آزادی. مشروطه خواهان ایران می‌خواستند حکومت استبدادی را براندازند و حکومت قانون را مستقر کنند؛ بنابراین مفهوم آزادی نزد اصلاح‌طلبان ایران بیش از هر چیز دیگر خود قانون بود. هیچ آزادی فردی بیرون از چارچوب قانونی میسر نمی‌شد؛ اما به سبب فقدان هرگونه چهارچوب قانونی در جامعه ایران، این نکته روشن بود که بدون قانون هیچ آزادی در میان نخواهد بود. بدین ترتیب مشروطه‌طلبان با تأکید نهادن بر قانون درواقع خواستار آن آزادی بودند که در اروپا از دیرباز به‌صورت‌های گوناگون وجود داشت. این آزادی، آزاد بودن از حکومت استبدادی بود، یعنی مفهومی در ظاهر منفی، اما در ذات خود مثبت، زیرا حق ایمن بودن جان آدمی را تضمین می‌کرد. از این‌روی ایران برای آن‌که بتواند قوانینی برای آزادی فردی وضع کند، نیازی به برچیدن قوانین موجود نداشت، چیزی که لازم داشت ایجاد چهارچوب قانونی بود. از این‌روست که نخستین شعر بهار در واکنش به اعلام استقرار حکومت مشروطه با این بیت پایان می‌پذیرد:

ارجو کزین بنای فرخ قانون
ملک بماند همیشه خرم و آباد

(کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۱۵)

از دیگر سوی، مظهر نمادی این حکومت قانون هم، مجلس ملی است، مجلسی که اراده ملت را برای قانون‌پذیری و آزادی تربیت کرده باشند. این‌ها سرخط‌های اصلی تجربه‌ها و نگرش‌های بهار است درباره آزادی. بازتاب همین تجربه‌ها را در قصیده‌ای که در سه چهار سال آخر زندگی‌اش سروده است، به‌وضوح می‌توان دید:

بی‌تربیت آزادی و قانون نتوان داشت
سعصع نتوان خواند، نخوانده کلمن را
امروز امید همه زی مجلس شورا است
سر باید کأسوده نگه دارد تن را
گر سر عمل متحد از پیش نگیرد
از مرگ، صیانت نتوان کرد بدن را
بی نیروی قانون نرود کاری از پیش
جز بر سر آهن نتوان برد ترن را

(آجودانی، ۱۳۸۱: ۲۲-۲۳)

بنابراین، ارتباط قانون و آزادی در دید بهار، ارتباطی بنیادی و اصولی است: با قانون است که آزادی استقرار و استمرار می‌یابد. در اینجا، وی به‌عنوان نخستین شاعران مشهور در دوران مشروطه است که به‌نقد شاه پرداخته و مشروعیتش را به داد و قانون وابسته دانسته است و در همان ابتدای کار که محمدعلی شاه قاجار بنای همدستی با مستبدین و اخلاص در کار مشروطه را گذاشت، لحن بهار هم نسبت به او تندتر شد. به‌طوری‌که در اواخر سال ۱۲۸۵ شمسی شاه را این‌چنین خطاب کرد:

پادشاه زاستبداد چه داری منظور
که از این کار جز ادبار نگردهد مشهود
جور کن در ره مشروطه که گردی مجود
...ملکا جور مکن پیشه و مشکن پیمان
که مکافات خدایت بگیرد دامان
ملکا خودسری و جور تو ایران سوز است
به مکافات تو امروز وطن فیروز است
(وکلی، ۱۳۹۲: ۷۹-۸۰)

در سال ۱۲۸۶ خورشیدی نیز در بحبوحه مبارزات شدید ملت مشروطه‌خواه ایران با محمدعلی شاه پادشاه مستبد قاجار، ملک‌الشعراء بهار که در سن ۲۲ سالگی یکی از مبارزان سرسخت مشروطیت ایران در خراسان به شمار می‌آمد، این مثنوی را در نصیحت به شاه و تشویق ملل اسلام به اتحاد، ساخت و در روزنامه خود انتشار داد.

پادشاه! چشم خرد باز کن
بازگشا دیده بیدار خویش
فکر سرانجام، در آغاز کن
تا نگری عاقبت کار خویش
مملکت ایران بر باد رفت
...وای به شاهی که رعیت کش است
بس که بر او کینه و بیداد رفت
حال خوش ملت از او ناخوش است
(بهار، ۱۳۸۷: ۷۹۱)

مستزاد زیر نیز، در وصف روزگار کامروایی محمدعلی شاه بعد از به توپ بستن مجلس مشروطه و متواری کردن آزادی خواهان و ریختن خون تنی چند از مشروطه خواهان و مخالفان استبداد سروده شده است. روایت روزهای سرد و سیاه استبداد صغیر. یادگاری از روزهای خاموشی، سکوت، تردید پیروزی مجدد. شعر این دوره پر از کلمه آزادی به معنای جدید آن است. اکتفا می‌کنیم به قطعه‌ای از آن اثر شیوای ملک‌الشعراء بهار.

با شه ایران زآزادی سخن گفتن خطاست
مذهب شاهنشاه ایران ز مذهبها جداست
کار ایران با خداست
کار ایران با خداست
(بهار، ۱۳۵۴: ۱/۱۴۶)

مفهوم وطن در اشعار سیاسی و انتقادی بهار

صدای اصلی مشروطیت، بیشتر یا میهن‌پرستی است یا انتقاد اجتماعی و این صدا بیشتر در شعر شاعرانی همچون بهار دیده می‌شود. بهار به وطن و فرهنگ ایرانی بسیار اهمیت می‌دهد. او در اشعارش به زیبایی‌های ایران، تاریخ و فرهنگ غنی آن پرداخته و حس ملی‌گرایی را در آثارش القا می‌کند. این احساس در اشعار او به‌وضوح قابل‌مشاهده است. اما در اشعار بهار، وطن مفاهیم متعدد دارد که یکی از آن‌ها وطن ایرانی است که در شکل، آگاهی کامل به تاریخ، فرهنگ، دین گذشتگان و زبان و به‌طور کلی افتخار به ملیت ایرانی نمود دارد و ملتی که در شکل دولت ملی، رسمیت می‌یابد و از دیگر ملت‌ها متمایز و شناخته می‌گردد (شفیعی کدکنی، ۱۳۶۳: ۶۴۱). از این‌روست که شفیع کدکنی معتقد است که اگر دو نهنگ بزرگ از شعر بهار بخوایم صید کنیم، یکی مسئله «وطن» است و دیگری «آزادی». بهترین ستایش‌ها از آزادی در آثار بهار وجود دارد و زیباترین ستایش‌ها از مفهوم وطن بازهم در دیوان او به چشم می‌خورد. بهار به سبب آگاهی نسبتاً وسیعی که از گذشته ایران داشت و به علت هیجان و شیفتگی عاطفی‌ای که نسبت به گذشته ایران در او بود، بهترین مدیحه‌سرای «آزادی» و «وطن»- در بافت بورژوایی آن- است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۳۵-۳۶).

به‌طور مثال، در سال ۱۳۲۷ هجری قمری مطابق ۱۲۸۷ شمسی که ستارخان و باقرخان از تبریز و سپهدار از رشت و سرداران بختیاری از جنوب و علمای اعلام خاصه آیت‌الله سید محمد طباطبایی از تهران برعلیه حکومت استبداد، به‌منظور اعلام مشروطیت قیام و مبارزه کردند و بالاخره به فتح تهران و استقرار رژیم مشروطیت توفیق یافتند، ملک‌الشعرای بهار که در خراسان، از پیشروان مشروطیت به شمار رفته و همواره با نطق و بیان و شعر و مقاله، جامعه و ملت را به مشروطیت تشویق می‌کرد، این ترانه ملی را در وصف زعمای مشروطه سرود و انتشار داد. بخشی از این ترانه ملی به شرح زیر می‌باشد:

ای شیر دل ای دلیر ستار	سردار مجاهدان تبریز
ای بسته میان به فر دادار	در حفظ حقوق عزت آمیز
ای ناصر ملت ای سپهدار	ای از ره جور کرده پرهیز
ای باقر خان راد سالار	بر خرمن جور آتش انگیز
... همدست شوید جمله احرار	تا پای کشد عدوی خونریز

... کانصاف بساط جور برچید

از رحمت حق مباحث نومید

(دیوان اشعار ملک‌الشعرای بهار، ۱۳۸۷: ۱۳۴-۱۳۵)

در مسمط «فتح تهران» نیز شاعر چنین سرود:

مژده آمد برون خاطر ما زانتظار	مژده فتح الفتوح داد به ما کردگار
حق در رحمت گشود بر دل امیدوار	فتح به ما شد قرین، بخت به ما گشت یار

(دیوان اشعار بهار، ۱۳۴۴: ۱۴۲)

از دیگر سوی، در ترجیع بند «امان از من و تو» شاعر در دیدگاهی انتقادی از رخوت و پراکندگی آرای ایرانیان در برابر وطن به سال ۱۲۸۸ شمسی سروده شده است می‌آورد:

هیچ دانی که چه کردیم به مادر من و تو	یا چه کردیم به هم، جان برادر من و تو
سعی کردیم به ویرانی کشور من و تو	رو که اف بر تو و من باشد و تف بر من و تو

هر دومان مایه ننگیم امان از من و تو

من و تو هر دو جفنگیم، امان از من و تو

(دیوان اشعار بهار، ۱۳۴۴: ۱۵۴)

همین طور در شعر انتقادی «من با کیم؟!» نیز می‌سراید:

رفته حس مردمی از مرد و زن، من با کیم	نیست گوشی تا نیوشد این سخن، من با کیم
بیست سال افزون زدم داد از وطن، نشنید کس	تازه از نو میزنم داد وطن، من با کیم

(دیوان اشعار، ۱۳۵۴: ۱/ ۴۲۱)

وطن و لزوم دفاع از استقلال آن در اشعار ملک‌الشعرای بهار

همان‌گونه که گفته شد سرانجام در تابستان ۱۲۸۸، تهران توسط ارتش مشروطه خواهان شمال و قوای خوانین بختیاری به تصرف درآمده و با عزل محمدعلی شاه از سلطنت دوره سیزده ماهه استبداد صغیر خاتمه پیدا کرد. فروپاشی قدرت حاکمه، ضعف حکومت مرکزی، گردن کشی قدرتمندان محلی و مداخله دول خارجی، جامعه ایران را با بحرانی عمیق و همه‌جانبه روبرو ساخت. تعارض‌های موجود در جامعه اینک مجال بروز یافته و ضعف و نارسایی در همه‌جا به چشم می‌خورد. در چنین فضایی گروه‌های وسیعی از مردم آرزوی خود را نقش بر آب می‌دیدند. آن مشروطه‌ای که به آن دل‌بسته بودند و آن‌همه برایش جان‌فشانی کرده بودند، ثمرات موردنظر را به بار نیاورده بود. در نتیجه نوعی احساس حرمان و سرخوردگی پدید آمد. انعکاس این وضعیت روحی را در اشعار شاعرانی

همچون بهار به‌وضوح می‌توان ملاحظه نمود (خارابی، ۱۳۸۰: ۵۵). در این باره، برخی معتقدند که بهار حوادث فراوانی به خود دیده و زندگی او فراز و فرود بسیار داشته است، اما او در هر موردی که دچار تناقض شده باشد، در مبارزه علیه استعمار روس و انگلیس هرگز دچار تناقض نشده و کوتاه نیامده است (فلاح، ۱۳۸۳: ۲۱۱)؛ بنابراین، بیشترین توجه و نگرانی بهار مربوط است به خطر افتادن تمامیت ارضی و استقلال کشور. چراکه دیری نپایید با آغاز جنگ جهانی اول و اشغال ایران توسط قوای متفقین، در نبود حکومت مرکزی و تعطیلی پارلمان اوضاع داخلی ایران دستخوش ناگواری‌های سیاسی و اجتماعی مانند ناامنی و قحطی و... بود و بدین‌سان آینده‌ی تیره‌وتار برای کشور متصور بود. در چنین وضعیتی، مشاهده‌ی اسارت وطن و محو تدریجی استقلال ایران، رنگ سرخوردگی را در ذهن و زبان بهار افزایش می‌دهد. سرودهای او در این دوران و در برخورد با دست‌اندازی بیگانگان که این‌یک به شمال، آن‌یک به جنوب، هر کدام بخشی از خاک وطن را اشغال کرده‌اند، بیانگر رنج و حرمان شاعری است وطن‌پرست (منوچهری و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۴).

در سال ۱۳۳۹ هجری قمری مطابق با ۱۲۸۹ شمسی نیز که بنیان مشروطیت ایران هنوز نضج و استحکامی نگرفته و از هر گوشه و کنار کشور شعله‌ی دوئیت و نفاق و فتنه و فساد زبانه می‌کشید؛ و از هر طرف دیگر سیاست خارجی نیز با تمام قوا به آشوب و هرج و مرج داخلی دامن زده و روزگار تیره‌وتاری برای کشور کهن‌سال ایران پیش‌بینی می‌گردید، ملک‌الشعراء بهار که در تحت تأثیر این اوضاع ناهنجار سخت مشوش و اندوهناک بود این مسمط وطنیه را در خراسان سرود: بخشی از مسط از این قرار است:

کار بیچاره وطن زار شد افسوس افسوس
یار ما همسر اغیار شد افسوس افسوس
چهل ما باعث این کار شد افسوس افسوس
باز ایران کهن خوار شد افسوس افسوس

که چنین کشور دیرین کهن در خطر است

ای وطن خواهان زنه‌ار وطن در خطر است

...ما نگفتیم در اول که نجوئیم نفاق؟ یا بر آن عهد نبودیم که سازیم وفاق؟

به کجار رفت پس آن عهد و چه شد آن میثاق؟ چه شد اکنون که شما را همه برگشت مذاق

کس نگوید ز شما خانه من در خطر است

ای وطن خواهان زنه‌ار وطن در خطر است

(دیوان اشعار ملک‌الشعراء بهار، ۱۳۸۷: ۱۶۶-۱۶۷؛ ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۸۵)

در انحلال مجلس دوم مشروطه، که نخستین نشانه‌های سرخوردگی در ذهن و زبان بهار دیده می‌شود؛ در سال ۱۲۹۰ شمسی، در هنگامه اولتیماتوم روسیه تزاری به ایران در روزنامه نوبهار مسمطی تحت عنوان «ایران مال شماست» منتشر شد که در اینجا قطعه‌ای از این شعر را می‌آوریم:

هان ای ایرانیان! ایران اندر بلاست
مرکز ملک کیان در دهن اژدهاست
مملکت داریوش دستخوش نیکلاست
غیرت اسلام کو؟ جنبش ملی کجاست؟

برادران رشید! این همه سستی چراست

ایران مال شماست، ایران مال شماست

... به جستجوی حقوق میان بستید باز
جان بد اندیش را ز کینه خستید باز

جیش ستباد را بهم شکستید باز
به فر کیهان خدای زغم برستید باز

آری یار شما فره کیهان خداست

ایران مال شماست، ایران مال شماست

(ذاکر حسین، ۱۳۷۹: ۱۸۶)

هم او در شعری دیگر خطاب به دولت انگلستان گوید:

انگلیسا در جهان بیچاره و رسوا شوی
ز آسیا آواره گردی و از اروپا پا شوی

(خارابی، ۱۳۸۰: ۷۰)

در کل، وی مظالم همسایگان شمالی و جنوبی را به طور اجمال این گونه بیان کرده است.

ظلمی که انگلیس درین خاک و آب کرد
از جور و ظلم تازی و تاتار درگذشت
نه بیوراسب کرد و نه افراسیاب کرد
ظلمی که انگلیس در این خاک و آب کرد
نزدیک گشت بس عمل ناصواب کرد
... مجلس برفتاد و محمد علی به روس

(بهار، ۱۳۸۷: ۵۵۳)

ایده اقتدارگرایی در برابر هرج و مرج پس از مشروطه در اندیشه بهار

انحلال و تعطیلی مجلس دوم، حوادثی که پس از آن در کشور اتفاق افتاد، آغاز جنگ جهانی اول، مداخلات دو کشور خارجی در ایران، بی ثباتی و بی امنیتی اجتماعی، به تقلیل یافتن و محدود شدن کمی و کیفی این خواست‌ها منجر شد و خواست ایجاد حکومت مقتدر مرکزی و «تجدد» به مهم‌ترین خواست‌های سیاسی مبدل گردید. دموکراسی کم‌رنگی که مبنای آن روزبه‌روز در جریان گسترش مشروطیت تقلیل می‌یافت، به کنار نهاده شد و «آزادی» در راه حفظ استقلال ایران و ایجاد حکومت مقتدر مرکزی مدتها پیش از آن که سردار سپه قدرت سیاسی را در دست بگیرد، قربانی شد (آجودانی، ۱۳۸۶: ۴۴۱). به عبارتی، در طول یک دهه کار به آنجا کشید که نظام مشروطه، یعنی قانون و آزادی در نظر بیشتر مردم نه مترادف با آزادی که به معنای انجام گسیختگی شد. از این زمان به بعد بهار از یک سو بر مشروطه‌خواهی پای می‌فشرد و از سوی دیگر با آشوب مخالفت ورزد، نه از مشروطه دل می‌کند و نه به نام آزادی بر هرج و مرج دامن می‌زند. یکی از نخستین شعرهای او که در آن آشکارا خواستار حکومت مشروطه مقتدر می‌شود، قصیده‌ای است که بعدها به عنوان «پیشگویی» در دیوانش چاپ شد. این قصیده را بهار در سال ۱۲۹۳/۱۹۱۴ ش. و بعد از آغاز جنگ جهانی اول سروده و مطلع آن چنین است:

بهارا بهل تا گیاهی برآید
درختی زابر سیاهی برآید

(کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۲۰-۱۲۱)

اگرچه، مفهوم «آزادی» در شعر ملک الشعراء بهار و در بنیاد نظری او، در اساس با مفهوم «استقلال» ایران، همخوانی و هماهنگی و حتی همانندی دارد. منظور او از آزادی و قانون خواهی حتی آنجا که از تجلی‌های مدنی و اجتماعی آزادی یعنی آزادی بیان، قلم، احزاب و... سخن می‌گوید، بیشتر متوجه همین مفهوم بنیادی یعنی استقلال ایران است. در ذهن او و در شعر او آزادی بدون استقلال سیاسی ایران و استقلال سیاسی بدون ایجاد حکومت مقتدر مرکزی، دست‌یافتنی نیست، حکومت مقتدری که مبتنی بر قانون باشد، چراکه بدون قانون و حکومت قانون، هیچ تضمینی برای آزادی یا استقلال وجود نخواهد داشت (آجودانی، ۱۳۸۱: ۲۲). چراکه بیم جدا شدن مناطق مرزی و ایجاد پراکندگی، موجب شده بود چاره کار را ایجاد دولت مقتدر تشخیص داده بود تا با پشتوانه نیروی قهریه آن، زمینه وحدت ملی را فراهم آورند؛ بهار در این رابطه اعتراف می‌کند: «در جریده نوبهار مکرر نوشتیم که باید حکومت مقتدری به روی کار آید که قدری قوی‌تر و فعال‌تر و باجری‌تر باشد. باید دولت اقلاً پنج سال دوام کنند تا بتوانند نقشه‌ها و طرح جای تازه‌ای اندیشیده و بکار برند. باید جراید تعدیل شود، باید قانون هیئت منصفه را ترتیب داد، جلو هرج و مرج فکری و قلمی را گرفت، باید دولت مرکزی را قوت بخشید، باید مرکز ثقل برای کشور داد،... اتفاقاً، شاه از آن کسانی بود که حاضر به ایجاد چنین حکومتی یا حمایت جدی از چنین حکومتی نبود، بنابراین، میانه من و شاه به همین سبب نگرفت و همواره در صفحات نوبهار آرزوی پیدا شدن مردی که همت کرده مملکت را از این منجلا بپرون آورد می‌شد. دیکتاتور یا حکومت قوی یا هر چه می‌خواهد باشد.» (بهار، ۱۳۸۶: ۲/ ۱۰۰ - ۱۰۱). همچنین در مقدمه‌اش در کتاب «تاریخ مختصر احزاب سیاسی» نیز می‌آورد: «من آن روز و دیروز و امروز و همیشه صاحب این عقیده‌ام که باید دولت مرکزی مقتدر باشد و شکی نیست دولت مقتدر مرکزی با همراهی احزاب و مطبوعات آزادیخواه و به شرط عدالت بر سرکار آمده باشد، می‌تواند همه کار برای مملکت بکند...» (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیپاچه).

بنابراین، ظهور یک ناجی قدرتمند، یکدست غیبی، یک اراده آهنین که با حفظ امنیت سرزمین اجدادی و تقویت قشون، در چنبر چم‌وخم‌های اداری نیز گرفتار نشود (سپانلو، ۱۳۷۴: ۴۹-۵۰). برای ایران و ایرانی لازم می‌بود. محمدتقی بهار در اینباره بر این باره می‌نویسد: برحسب همین عقیده بود که من تمام سرکشان و نهضت‌کنندگان اطراف و با هر قسم فحاشی و دشمن‌ماجرائی نسبت

به حکومت مرکزی؛ حکم تجربه مخالف بوده‌ام- نه جنگلی‌ها عقیده داشته‌ام و نه با خیابانی همراه و هم سلیقه بوده‌ام و نه با قیام کلنل محمدتقی خان (بآن طریق) موافقت داشته‌ام، تمام این حرکات را حرکاتی خلاف مصالح کلیه ملک و ملت و به حال مردم این کشور و خود قیام‌کنندگان زیان‌بخش می‌دانسته‌ام. لکن نسبت بآنان عداوت و کینه‌توزی هم نداشته‌ام (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیباچه). در حقیقت، از همان اوایل دهه ۱۹۱۰ / ۱۳۲۸ ه.ق، آنگاه که در آشوب و هرج‌ومرج بعد از انقلاب مشروطه، هم قانون و هم آزادی، جایگاه خود را به‌عنوان دآوری حیات‌بخشی برای رسیدن به آرامش و ترقی از دست داد و چنان که خواهیم دید، تعبیر آزادی به قانون، رفته‌رفته از رونق افتاد و جای آن را آزادی به معنای لجام‌گسیختگی گرفت و این علت اصلی کودتای ۱۲۹۹ / ۱۳۹۵: ۱۱۵)؛ بنابراین، شاعر برای فراهم شدن زمینه‌های لازم برای استقرار رژیم رضاشاه تمامی حرکت‌های ضد استبدادی و ضد استعماری سال‌های پایانی حکومت احمدشاه نظیر جنبش میرزا کوچک خان جنگلی و محمدتقی خان پسیان و شیخ محمد خیابانی را حرکت‌های تجزیه‌طلبانه خواند و محکوم کرد (بهار، ۱۳۵۸: ۳۳۱). بهار در سال ۱۲۹۸، نهضت جنگل را محکوم کرد و آن را «دولت دزدان جنگل» نامید. بخشی از این قصیده را در اینجا نقل می‌کنیم:

شد به اقبال شه‌نشه، ختم کار جنگلی	جنگل از خلخال و طارم امن شد تا انزلی
دولت دزدان جنگل سخت مستعجل فتاد	دولت دزدی بلی باشد بدین مستعجلی
... سارق و قاتل زهر سو گرد شد بر گردشان	زین قبل انبوه شد جیشی بدین مستکملی
... هدیه‌ها دادند و رشوت‌ها به طماعان ری	تا برآشوبند مردم را به صد حیل، ولی
زودتر زان‌دیشه این روزگار آشفته‌گان	روزگار آشفست بر نابخردان جنگلی

(دیوان اشعار بهار، ۱۳۵۸: ۳۳۱ - ۳۳۲)

در نتیجه این اوضاع بود که نویسنده‌ای چون آجودانی معتقد بود که: «فکر نمی‌کنم هیچ‌کس به‌دقت و ظرافت ملک‌الشعراء بهار، سرنوشت پرتناقض «آزادی» و «مشروطه ایرانی» را تصویر کرده باشد. بهار از مشروطه خواهان دموکرات و آزادی‌خواه بود که سال‌ها، هم برای استقرار «آزادی» و هم برای ایجاد حکومت مقتدر مرکزی، مبارزه کرده بود و به همین جهت با همه‌ی نهضت‌هایی که به شکلی رنگ و بوی تجزیه‌طلبی داشتند یا مایه‌ی تضعیف حکومت مرکزی می‌شدند مثل نهضت جنگل نهضت خیابانی و نهضت کلنل محمدتقی خان پسیان، مخالف بود.» (آجودانی، ۱۳۸۶: ۴۴۲).

از دیگر سوی، شاعر در اشعاری در ذم اوضاع ننگین و هرج‌ومرج به وجود آمده از زمامداران وقتی چون احمدشاه نیز انتقاد نمود. این شعر به سال ۱۲۹۸ ش در تهران سروده شده که بیت اول این شعر چنین است:

ای مردم دلخون وطن، دغدغه تا کی
چون شه ز وطن دل بکند، دل بکن از وی

(بهار، ۱۳۵۴: ۱/ ۳۴۰)

بنابراین، سردار سپه، رضاشاه بعدی، زمانی از راه رسید که ایران، خسته از افت‌وخیزها تشنه امنیت و آرزومند یک حکومت مقتدر مرکزی بود. او قهرمان توانمند و مقتدر مشروطیتی بود که دموکراسی در آن، پای درخت استقلال و اقتدار ایران قربانی شده بود. از دو خواست مهم مشروطیت ایران، یعنی ایجاد حکومت مقتدر مرکزی و مدرن ساختن جامعه‌ی سنتی عقب‌مانده را با همه‌ی تناقضاتی که در مدرنیسم و تجدد ایرانی وجود داشت در برنامه کار خود قرار داد و در ظرف بیست سال چهره‌ی جامعه‌ی ایران را دگرگون ساخت (آجودانی، ۱۳۸۶: ۴۴۱).

دوگانگی‌های فکری در موضع‌گیری‌های سیاسی بهار در دوران پهلوی اول

در آن مقطع خیلی از رجال از جمله ملک‌الشعراء بهار هم از اقدامات سردار سپه در تقویت دولت مرکزی حمایت می‌کردند؛ اصلاً چه کسی با این اقدامات می‌توانست مخالف باشد؟ تمام کسانی که درد ایران داشتند از او حمایت می‌کردند، دلیل آن است که رضاخان با اقداماتش بخشی از آرزوها و اهداف نهضت مشروطه را محقق می‌ساخت (قیصری و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۳ - ۴۴). واقعیت این است که بهار در ابتدای کار با سلطنت پهلوی مخالف بود و بی‌شک تا پایان کار با آرمان‌های مشروطه و محدودیت قدرت شاه

را می‌پسندید، اما چنین می‌نماید که بعد از استوار شدن کار رضاشاه و آغاز اصلاحات دوران وی، به موافقت با وی گراییده باشد. بهار در سال‌های بعد شعرهای فراوانی سرود که برخی از آن‌ها خطاب به رضاشاه بود و در آن وی هم ستوده شده بود و هم موردحمله قرار گرفته بود. به این ترتیب بهار نقش خود به عنوان ملک‌الشعرا را همچنان در دوران پهلوی اول هم حفظ کرد، هرچند سنت خویش در نقد دستگاه سلطنت را از دست فرونگذاشت. درواقع بهار هم آخرین ملک‌الشعرا ایران است و هم اولین ملک‌الشعرای که سیاست‌های سه شاه (محمدعلی، احمد و رضا) را موردحمله قرار داده است (وکیلی، ۱۳۹۲: ۱۳۴-۱۳۵). به عبارتی، بهار از یک سو بر مشروطه‌خواهی پای می‌فشرد و از سوی دیگر با آشوب مخالفت می‌ورزد، نه از مشروطه دل می‌کند و نه به نام آزادی بر آتش هرج و مرج دامن می‌زند (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۲۰-۱۲۱).

مرور نوشتارها و شعرهای او در این دوران نشان می‌دهد که دغدغه‌ی خاطر او حفظ نهادهای سیاسی مشروطه بوده است (وکیلی، ۱۳۹۲: ۱۰۸). برای نمونه، در ماجرای جمهوری‌خواهی بهار معتقد بود موافقت سردار سپه با جمهوری، اسباب تردید مردم شده و مردم نتیجه چنین جمهوری را دیکتاتوری رضاخان می‌بینند. در این رابطه او دو غزل جمهوری و جمهوری نامه را سرود. وی در این غزل یادآور می‌شود که اساس طرح جمهوری سردار سپه ضدیت کامل با مشروطیت و قانون اساسی دارد و بهانه است که به نام اراده ملی، قانون اساسی را لغو کنند.

جمهوری سردار سپه مایه ننگ است	این صحبت اصلاح وطن نیست که جنگست
بی علمی و آوازه جمهوری ایران	این حرف درین مملکت امروز جفنگست
آزادی و مشروطیت افتاده به زحمت	این گوهر پرشعشعه در کام نهنگست
در پرده جمهوری کوبد در شاهی	ما بی خبر و دشمن طماع زرنگ است

همان‌طور که هویدا است تأکید اصلی بهار بر حفظ حرمت قانون اساسی و ماهیت مشروطه آن است (منوچهری و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۸-۶۹). وی در این باره می‌نویسد: «در بادی امر من نیز چون دیگران بحکم ظواهر، مفتون جمال جمهوری شدم؛ اما چیزی نگذشت که خطری بزرگ از پشت پرده چشم و ابرو نشان داد ... زیرا سر و کله دیکتاتوری عظیمی را از پشت پرده دیدند!» (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیباچه). هر چند بهار در سال ۱۳۰۴ همزمان با تغییر سلطنت شعرهای «دین و دولت» و «انقراض قاجار» را سرود که تقریباً در آن با روی کار آمدن رضاشاه موافقت کرده بود و به‌خصوص در اولی رضاشاه را به خاطر شجاعت و دلیری‌اش ستوده بود. شعرهای بعدی او هم بیشتر هوادار رضاشاه است تا دشمنی با وی. چنان‌که در «فخریه» ای که در همین سال سرود، اندرزهای بسیار به شاه داد و در ضمن تأکید کرد که شایعه‌ی دشمنی او با شاه را حسودان و سخن‌چینان پراکنده‌اند (وکیلی، ۱۳۹۲: ۱۱۶-۱۱۷). به‌طور مثال، یک سال پس از نشست رضاشاه پهلوی بر اورنگ سلطنت ملک‌الشعرا بهار این منظومه مفصل و شیوا را بر سبیل پند و اندرز و انتقاد در چهارفصل بنام «چهار خطابه» پرداخته و روز سلام عید نوروز سال ۱۳۰۵ خورشیدی در برابر او خواند. درخطابه اول، شاعر از پادشاه خشن ستایش می‌کند و به او را به «رحم» سفارش می‌کند (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۸۷). نمونه‌ای از خطابه اول:

شاه جهان، پهلوی نامدار	ای زسلاطین کیان یادگار
خنجر برآن تو روز هنر	هست کلید در فتح و ظفر
...شاه شدی کسوت شاهی ببوش	چشم زتکنیل و تباهی ببوش
قدرت و جاه تو شها در زمن	کم نشود از من و صد همچو من
ور شود از خشم تو موری تباه	لکه ظلمی است به دامان شاه

(دیوان اشعار، ۱۳۸۷: ۸۰۰-۸۰۱)

در خطابه دوم نیز امتیازی به شاه جدید می‌دهد و یادآوری می‌کند که در درازنای هزار سال اخیر، جز کریم‌خان زند، تو تنها پادشاه ایرانی تبار این کشور هستی، و در پایان خود را به نام زنده کننده زبان دری، مردی که به عکس سنت تکدی شاعران، همواره درس استقلال و وطن‌پرستی به مردم داده سخت می‌ستاید. در خطابه سوم شاه را به اصلاحات نیکو تشویق می‌کند، گسترش زراعت، شهرسازی، ساختن راه‌آهن، کشف معادن و سرانجام زنده کردن فرا دهش‌های باستانی چون جشن مهرگان و سده و بهمن جنبه زیرا:

این همه اعیاد از ایران گریخت
بس که وطن سینه زد و اشک ریخت

در خطابهٔ چهارم نیز باز هم پایهٔ معرفت و قریحهٔ خود را بالا می‌برد و در رجال شاه را اندرز می‌دهد که پیرامونیان دزد و قلاش و تن‌پرور خویش را کنار نهد و به رؤیاهای شاعر تحقق بخشد. روانی و سهولت درک «چهار خطابه» چنان اثری در شاه جبار می‌گذارد که، به‌رغم چاپلوسانه نبودن شعر، پس از تمجید فراوان از گوینده‌اش، دستور می‌دهد منظومه با حذف ابیاتی که نام پیرامونیان شاه را دارد منتشر شود. بهار فعلاً جان به دربرده است. شاید در همین ایام است که شاعر کتباً قول می‌دهد به شاه وفادار باشد، دیگر در سیاست دخالت نکند و به کار تحقیق و تتبع (فنی که در دوران دیکتاتوری، به‌عکس ادبیات ابداعی، رشد بسیار کرد) سرگرم شود. البته پرداختن به کار تحقیق باب سلیقهٔ بهار است، زیرا این فرزند آزادی نمی‌تواند با رضایت قلبی در دربار خدمت کند، والا حتماً قادر بود ملک‌الشعرای دربار پهلوی هم باشد (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۸۷-۲۸۸)؛ اما خالق آثار ادبی تلاش می‌کند میزانی از واقعیت را هم در خصوصیات و رفتار و کردار شخصیت‌های اثر و هم در نقل حوادث و رخدادها، مدنظر داشته باشد و درعین حال تلاش می‌کند با ابداع آزادانه، اندیشه‌ها و آرمان‌های خود را نیز به نحوی بیان کند (درستی، ۱۳۸۱: ۲۸). از این‌روست که شاعر شیوهٔ دولت رضاخان، در به کار بردن قانون را چنین توصیف می‌کند:

هر کجا صرفهٔ تقاضا کند آنجا قانون
لیک جایی که در آن قانون بی صرفه بود

محترم باشد و کس را نبود راه فرار
میل شه محور کار است و بود قانون خوار

شکوهٔ بهار از عدم اجرای قانون و رواج قانون‌شکنی به‌راستی به دل می‌نشیند، شعر در زمانی سروده شده که دیکتاتوری قدرت یافته و قلم‌ها را شکسته‌اند: در این شعر آوای دل‌خراش مرگ آزادی و ماتم دل‌خراش به خاک‌سپاری آرمان‌های مشروطه توسط شاعر شنیده می‌شود:

عمری یه هوای وصلت قانون
از چرخ برین گذشت افغانم

در عرصهٔ گپرو دار آزادی
فرسوده به تن درشت خفتانم

...گفتم که مگر به نیروی قانون
آزادی را به تخت بنشانم

و امروز چنان شدم که بر کاغذ
آزاد نهادِ خامه نتوانم

(خارابی، ۱۳۸۰: ۸۳)

در اشعار دیگری نیز بهار در همین دوران سروده شاعر کارهای رضاشاه را دلبخواهی و خودکامگی می‌دانست:

قدرت اوست برتر از قانون
هر چه خواهد دلش توان کردن

و به یاد شاه قانونی قبلی (احمدشاه)، که دیکتاتور علیه او کودتا کرد؛ نوشت:

شاه مشروطه مرد در غربت
گشت جانش رها زرنج و محن

(سپانلو، ۱۳۶۹: ۳۲۲-۳۲۳)

در واقع، بهار تنها هوادار حکومت مقتدر نبود، بلکه خواهان حکومت مشروطهٔ مقتدر بود و دقیقاً به همین دلیل بود که نتوانست با رضاخان و رضا شاه کنار بیاید. سال‌ها بعد، بهار در توضیح گرایش خود به حکومت مقتدر می‌نویسد: «... پیش‌بینی‌هایی که چند سال دربارهٔ آن‌ها قلم و چانه زده بودم - یعنی مضرات هرج‌ومرج فکری و ضعیف کردن رجال مملکت و دولت مرکزی - آن روز بروز کرد و مردی قوی [رضاخان] ... بر اوضاع کشور و بر آزادی [یعنی همان مشروطه] و مجلس و بر جان و مال همه مسلط شد.» (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۲۹). همین بی‌پروایی‌هایی که حاصل از شجاعت ادبی بهار بود شاعر را برای نخستین بار به تابستان ۱۳۰۸ به زندان انداخت؛ بنابراین شاعر به زندان نظام جدید پاگشا شد، زیرا دو حبس دیگر هم در پی آن داشت. سه زندان در طول چهار سال با دستاوردهای انبوه گران‌بها. اشعار اولین زندان جدی بهار البته شامل دودسته است، دسته‌ای علنی که به‌قصد ترضیهٔ حاکم ساخته و دسته‌ای مخفی که برای خنک شدن دلش پرداخته (سپانلو، ۱۳۶۹: ۲۹۳ و ۲۹۶). در توضیح باید گفت که صبح روز اول فروردین ۱۳۱۲ خورشیدی - نیز ملک‌الشعرا بهار به زندان شهربانی تهران گرفتار آمد و این سرگذشت منظوم را به نام کارنامهٔ زندان آن روز شروع کرد. در مردادماه همان سال به اصفهان تبعید شد و بقیهٔ منظومه را در آنجا ساخت و در اردیبهشت سال ۱۳۱۴ که به تهران بازآمد آن را به پایان رسانید (بهار، ۱۳۸۷: ۶۶۱). بهار این مثنوی بلند کامل‌ترین و زنده‌ترین زندان نامه‌های عصر رضاخانی است که

شاید درمجموع ادب فارسی و در نوع خود بی‌نظیر باشد و بیش از صدویست صفحه از جلد دوم دیوان او را اشغال کرده است. این کارنامه که در ده گفتار است پس از کلیات، وقایع سیاسی و اجتماعی ایران در آن دوره را به تحلیل می‌کشد (ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۱۱۱/۲). وی در وصف زندان‌های عصر رضاشاهی می‌افزاید:

عرض و طولش چو تنگنای عدم
سه قدم طول بود در دو قدم
... بهتر از زنده در چنین مرقد
آن که مرده است و خفته زیر لحد
... لیک در دوره تمدن و دین
یا بشر کس نکرده است چنین
تازه این جایگاه احرار است
وای از آنجا که جای اشرار است

(خارابی، ۱۳۸۰: ۱۶۸)

اما جرم بهار چیست؟ به نظر خودش او جرمش این است که روزگاری آزادی‌خواه بوده؛ بنابراین سلطان تا ابد گناهش را نخواهد بخشید. اینجا شاعر که متوجه صراحت لهجه خود می‌شود سعی در رفع و رجوع آن می‌کند، پس رندانه استدلال می‌کند که شاه در بدبختی او تقصیری ندارد مشیت الهی است، زیرا خدا می‌خواهد از مردم عاصی انتقام گیرد. شاعر به‌طور غیرمستقیم سلطان را «بلای خدایی» می‌شمارد:

چیست جرمش، کرده چندی پیش از آزادی حدیث
تا ابد زین جرم مطرود در سلطان بود
نی خطا گفتم که سلطان بی گناه است اندرین
کاین بلا بر جان من از جانب یزدان بود
چون خدا خواهد که گردد ملتی عاصی تباه
گر کسش یاری کند مستوجب خذلان بود

(سپانلو، ۱۳۶۹: ۳۲۲-۲۹۷)

چون در سال ۱۳۱۲ خورشیدی دوره تبعید و آوارگی بهار در اصفهان به طول انجامید، دوستان بهار در تهران به تکاپو افتادند و دست به دامان اولیاء امور زدند و به وی پیشنهاد دادند که خود نیز دل شاه را به دست آرد. بهار خود چنین یادداشت کرده است: «این قصیده به‌موجب اشاره و اصرار فروغی رئیس الوزراء که به‌وسیله لقمان الدوله، به‌توسط همسر من که او را از اصفهان به تهران برای همین کار احضار کرده بودند، به من تکلیف شد. گفتم و فرستادم و بلافاصله به تهران احضار گردیدم.» ابیاتی چند از این قصیده را در اینجا می‌آوریم:

خیز کز مشرق عیان گردید شب
سرمه چشم جهان گردید شب
تا شبیخون را کجا خواهد زدن
عرضگاه اختران گردید شب
... کوری این فتنه بیدار را
جام می‌حرز امان گردید شب
یاد شه کردم شب من گشت روز
روز خصمش جاودان گردید شب
مالک الملک معظم پهلوی
وارث طهمورث و جم پهلوی

(ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۱۱۳/۲)

وی در این باره می‌نویسد: «در این مدت از ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰ نه خود را به مرکز نزدیک ساختم و نه درصدد نزدیکی بآن منبع فیوضات بودم. بدین جرم و شاید بجایم دیگر دو بار حبس کردند و ماه‌ها در زندان بسر بردم و سالی تمام در تبعید اصفهان گذرانیدم.» (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیباچه). در جای دیگر شاعر در توجیه این‌گونه اشعار می‌آورد: «اینک کسانی که با زندگی مدت انزوای من آشنا نیستند بدانند که من مدیحه‌سرای نیستم و آثار چهل ساله من گواهیست، ولی هرگاه خدای نکرده روزی یک قصیده مانند سایرین در وصف شاه سابق می‌گفتم و این عمل را به‌قصد حفظ جان و ناموس و بقای نفس و انجام وظیفه پدری و شوهری نسبت به خانواده فقیر خود می‌کردم نبایستی مرا مورد ملامت قرار داد. معه‌ذا نظر به آنکه قصد نزدیکی به شاه را نداشتم در تمام مدت انزوا

نه شعری گفتم و نه تقریبی جستم و نه اظهار خدمتی کردم.» (بهار، ۱۳۸۶: ۱/ دیباچه). در انبار به دو بیت ذیل از شاعر اکتفا می‌کنیم:

... سخت گیرند تا که رام شوم
لیک غافل که گردن احرار

(ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۲/ ۱۱۱)

اما با اخراج رضاشاه از کشور بر اثر فشار خارجی، تدریجاً حاکمیت ملی به مجلس شورای ملی منتقل گردید، یعنی «نطق» آزاد گردید؛ و به تبع آزادی نطق، آزادی «قلم» تأمین گردید؛ بنابراین «به سال ۱۳۲۰ که بندها می‌گسلد، مردمی که از شدت سکوت نزدیک بوده استدلال بشوند باعجله هر چه گفتنی دارند بیرون می‌ریزند.» (ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۳/ ۲۳). از این‌رو، به سال ۱۳۲۰ بعد از دو ماه تبعید شدن رضاشاه به جزیره موریس، بهار در اشعاری نکوهشی درباره رضاشاه آورده است:

بدخواه شرع و دشمن دین بود پهلوی
سفاکتر ز شمر لعین بود پهلوی
هم خصم جان و مال کسان بود بی حیا
هم دزد راه دولت و دین بود پهلوی
دشمن پرست و دوست کُش ایران خراب کن
زندیق بی شبیه و قرین بود پهلوی...
حالا که در جزیره موریس منزوی است
کاش از نخست گوشه نشین بود پهلوی

(ذاکر حسین، ۱۳۷۷: ۳/ ۲۷)

نتیجه‌گیری

مشروطه با هدف تعدیل و تغییر در ساختار مناسبات سیاسی شکل گرفت و با تشکیل نهادهایی چون مجلس شورای ملی و قانون اساسی سعی در دگرگون کردن نظم سیاسی موجود داشت. این تمایل به دگرگونی، با پس زمینه قوی‌تر «میل به تغییر» در ایران اتفاق افتاد؛ بنابراین در زمانه‌ای که جوّی سیاسی داشت و تعهد سیاسی و اجتماعی شاعران آینده از زبان و اشاره‌ها و نمادهای سیاسی بود، بهار نیز به‌عنوان یک شاعر وارسته و آزادیخواه راه زمانه را رفت و همانند هر هنرمند اصیلی اشعاری را به عالم ادبیات و هنر عرضه نمود؛ اما امتیاز بزرگ بهار در آن زمانه آن بود که باوجود اینکه به شعر قدیم منتسب است توانسته، شعر خود را با خواسته‌های مردم هماهنگ سازد. شاعری که از یک‌سو شیفته نمونه‌ها و یادگارهای قدیم است و از سوی دیگر از تحول زمان و مقتضیات روزگار باخبر است و آن را در اشعار خود انعکاس می‌دهد. در بیشترینه اشعار او توجه اصلی وی به عوالم بیرونی و از جمله حوادث اجتماعی- سیاسی زمانه‌اش می‌باشد. در واقع وی از کوشندگان راه مشروطه بود، انسانی آزادی‌خواه و متجدد که می‌کوشید در دورانی خطر خیز و پر آشوب و دیکتاتوری بعد از آن در عین وفادار ماندن به آرمان‌های مشروطه از تندروی و برانگیز پرهیزد و در محیطی که کمتر کسی هوادار اعتدال و خرد بود به اعتدالی خردمندانه برسد؛ اما به معنای محدود کلمه در شعر بهار، احوال نفسانی شاعر (آزادی، وطن، زندان) رابطه‌ای مستقیم با فضای پیرامون و حال و هوای فکری و سیاسی ایران دارد. از این‌رو، وی تا آخر عمر طرفدار مردم و آزادی ماند. از دیگر سو، مضامین انتقادآمیز و شکوائیه وطنی و سیاسی در اشعار بهار کم نیستند. اگرچه این دردمندی بیشتر اخلاقی و انسانی است تا سیاسی و اجتماعی که درواقع، همین مضامین، آرمان بهار در دوران مشروطیت بود. اگرچه، نتیجه‌ای که از مشروطه حاصل شد، جز ناامنی و هرج و مرج چیزی به بار نیاورد.

اما شکل‌گیری حکومت مرکزی مقتدر برقرارکننده نظم و امنیت، مهم‌ترین خواست جامعه‌ی ایران در سال‌های پس از جنگ جهانی اول بود. این تمایل در شرایطی به وجود آمد که تشکیل چنین حکومتی در دوران قاجار، به دلیل ساختار سیاسی حاکم و همچنین وجود شرایط نیمه استعماری امکان‌پذیر نبود. در زمانه‌ای که نخبگان و روشنفکران آزادی را به نفع امنیت و اقتدار به حاشیه راندند و طرحی از نظام سیاسی در انداختند که خودکامگی و اقتدار از ارکان اصلی آن بود؛ شاعران نیز از این وضعیت برکنار نماندند و این ذهنیت سیاسی یکسره بر شعر شاعران، چیره می‌شود و درد و تبوتاب آنان در زیر فشار بحران‌های بزرگ سیاسی جامعه‌ی ایران یک‌شبه به دردی سیاسی- اجتماعی بدل شد؛ هرچند بهار راهی دیگر پیمود؛ او سازندگی ایران و برقراری امنیت را می‌جست؛ اما نه به بهای از میان بردن آزادی و آرمان‌های مشروطه. به عبارتی، این تغییر رویکرد، یک دگردیسی کامل به معنای پشت کردن به تمام آرمان‌های پیشین نیست، بلکه بیشتر می‌توان آن را به‌عنوان یک تعدیل یا تغییر اولویت در مواجهه با شرایط

بغرنج سیاسی و اجتماعی ایران تلقی نمود. در واقع بهار تلاش می‌کرد تا میان آرمان‌های دموکراتیک و نیاز به ثبات و یکپارچگی ملی، تعادلی برقرار کند و در آن مقطع حساس تاریخی، حفظ ایران از تجزیه، برای او اولویتی حیاتی به نظر می‌رسید؛ بنابراین، زمانه و مقتضیات سیاسی و اجتماعی در نوسان‌های فکری و موضع‌گیری‌های سیاسی بهار در دوران پس از جریان مشروطه و در جریان جنبش‌های جدایی‌طلبانه‌ای همچون قیام جنگل در ایران نقش جدی داشته است.

همسو با همین وقایع، در روزگاری که خودسری در چهره‌ی حکومت مقتدر مرکزی رضاشاه تاروپود می‌پراکند و در تمام ایران پهنا می‌گیرد؛ بهار برای خود جهانی دوگانه‌ای را نیز اختیار می‌کند، مثلاً گاه در اشعار خویشتن، رضاخان را شاه جهان، نابغه راستین، قائد ایران‌زمین، پادشه بی‌قرین که سوار وطن، فارس لشکر شکن، قائد کشورستان می‌نامد؛ اما همین قائد ایران زمین، گاه در هیئت پادشاهی خنجر کش و خونریز ظاهر می‌شود که خلائق را از او بیزار است. پادشاهی که مقام خویش را بی‌رضا مندی خلق و به تصدیق فلان بیگانه به دست آورده، اما این‌گونه شعر گفتن - چنانکه بسیاری بر بهار خُرده گرفته‌اند - از دیدگاه شعر و هنر جای هیچ‌خنده‌ای بر او نیست. چراکه بهار به‌مانند ادبای گذشته برای زندگی کردن ستایش پادشاهان را نکرد. به قول اسلامی ندوشن، «در شعرهای بهار خراسانی، مردی را می‌بینیم، خروشان و پرخاشجو که عطشی فرو نانشستنی برای دوست داشتن و خوار شمردن عتاب کردن و آموختن دارد. اصولاً چه در زندگی و چه در آثار بهار گاه‌به‌گاه ناهمواری‌ها و تناقض‌هایی دیده می‌شود: این تناقض‌ها در قبال خصائل ممتاز شاعر بدان درجه از اهمیت نیستند که سرزنش پذیر بشمار روند. آنچه در زندگی انسان اصلی محسوب می‌شود، طریقتی است که می‌پیماید و مشی کلی‌ای که در سیاست و اجتماع در پیش می‌گیرد.» اما باید گفت که درباره‌ی بهار اوضاع به‌گونه‌ای دیگر بود؛ این دوگانگی‌ها و نه البته تناقض‌ها جدای از روند تغییرات و حوادث زمانه، معنای جدی‌تری داشت و آن نشان‌دهنده‌ی تحول فکری یک شاعر در هر زمان بود. زندگی در زمان جریان دارد و زمان زاینده‌ی آهنگ‌ها است؛ زیرا که شعر بیان تجربه‌های بی‌واسطه از حال‌های زندگی شاعر است. خود بهار نیز معتقد بود که شعری که مقصود وی است شعری است که در یک‌وقت آزاد، یا وقت تاریکی و در بحبوحه احساسات و تراکم عواطف گوناگون و در یک حالت هیجانی گفته‌شده باشد؛ بنابراین، تغییر فکر هر اندیشمند و شاعری در مقابل اشخاص و حوادث زمانه کاملاً طبیعی بود.

بنابراین، اگرچه از ادبیات می‌توان به‌عنوان سند سیاسی اجتماعی و به دست آوردن نکات کلی تاریخ اجتماعی و سیاسی بهره برد؛ اما باید گفت که شاعر مورخ نیست. چراکه مورخ اظهارات مشخصی درباره‌ی آنچه در واقعیت اتفاق افتاده است بیان می‌کند و دائماً از حیث گفتارش مورد قضاوت قرار می‌گیرد و همواره در جست‌وجوی کشف علت‌های انسانی رخدادها است اما شاعر برعکس، در قید و محدود به هیچ تکلف عقلی و استدلالی نیست و در طرح موضوعاتش و در امور واقع (به‌طور خاص) اظهارات مشخصی بیان نمی‌کند؛ از این‌رو، هرگز به خاطر صدق و کذب گفتارش هم قضاوت نمی‌شود. به این دلیل که او اوامر کلی و عام را تقلید می‌کند، نه جزئی و خاص را؛ دغدغه او نه آنچه در جهان واقع اتفاق افتاده، بلکه آن چیزی است که اتفاق می‌افتد. در این رابطه خود بهار نیز در دیباچه کتاب تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران می‌نویسد: «من باکمال صراحت اذعان دارم که مورخ نیستم و فن من تا امروز تاریخ‌نویسی نبوده است و آن حوصله و مجال که مورخی باید در طلب مدارک و اسناد مطلوبه تکاپو کند، در من نیست.» بنابراین، آنچه بیش از رفتارهای موقعیتی و تک‌تک رخدادها اهمیت دارد، یافتن خط‌وربطی است که بتواند تمام این کردارها و رخدادها را توضیح دهد، در اینجا باید گفت که به‌جای تمرکز بر تعارض محتوا بین اشعار بهار در هجو رضاشاه و یا اشعاری در مدح وی، موضعی سیاسی را می‌بایست جستجو نمود که در شرایط مختلف چنین چرخشی را در محتوا توجیه می‌کرده است. در نتیجه در بیشتر آثار ادبی‌اش یک حالت دوگانگی به وجود می‌آید؛ بنابراین، با مرور زندگی پرفرازونشیب بهار و موقعیت‌هایی که با آن روبرو بوده، می‌توان به این داوری رسید که نه‌تنها فردی دمدمی‌مزاج نبوده بلکه موضع سیاسی روشن و صریحی نیز داشته و در سراسر عمر نیز سرسختانه از مواضع آرمانی خود چه در مشروطه و چه در دوران پهلوی دفاع می‌کرده است.

منابع

- اسلامی ندوشن، محمد علی. (۱۳۸۰). به یاد دهمین سال مرگ ملک الشعرا بهار. بلند آفتاب خراسان، ۲۳۷-۲۴۳. <http://noo.rs/tyubs>
- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۱). یا مرگ یا تجدد، دفترى در شعر و ادب مشروطه، چاپ اول، لندن: انتشارات فصل کتاب.
- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۶). مشروطه ایرانى، چاپ هشتم، تهران: نشر اختران.

- آرین پور، یحیی. (۱۳۷۲). از صبا تا نیما، جلد دوم، تهران: انتشارات زوار.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۸۱). سبک شناسی، جلد سوم، تهران: انتشارات زوار.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۵۴). دیوان اشعار شادروان محمد تقی بهار «ملک الشعراء»، جلد اول، چاپ سوم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۵۸). دیوان اشعار، چاپ چهارم، تهران: نشر امیرکبیر.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۸۶). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران انقراض قاجاریه، جلد اول، چاپ هفتم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۸۶). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران انقراض قاجاریه، جلد دوم، چاپ پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بهار، ملک الشعراء. (۱۳۸۷). دیوان اشعار ملک اشعراء بهار، تهران: مؤسسه انتشارات تگه.
- پروین، ناصرالدین. (۱۳۹۶). دلمشغولی های بهار به همراه گزیده ای از مقاله های سیاسی- اجتماعی او، چاپ اول، تهران: انتشارات مؤسسه فرهنگی- هنری چاپ کتاب.
- خاتمی، احمد. (۱۳۸۰). تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی، جلد دوم، چاپ دوم، تهران: انتشارات پایا.
- خارابی، فاروق. (۱۳۸۰). سیاست و اجتماع در شعر مشروطه، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- درستی، احمد. (۱۳۸۱). شعر سیاسی در دوره ی پهلوی دوم، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ذاکر حسین، عبدالرحیم. (۱۳۷۷). ادبیات سیاسی ایران در عصر مشروطیت دوران بازگشت به حکومت فردی (۱۳۰۴-۱۳۲۰)، جلد دوم، تهران: نشر علم.
- ذاکر حسین، عبدالرحیم. (۱۳۷۹). ادبیات ایران پیرامون استعمار و نهضت های آزادی بخش، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضا، فضل الله. (۱۳۹۳). نگاهی به شعر سنتی معاصر، چاپ اول، تهران: انتشارات اطلاعات.
- سیانلو، محمد علی. (۱۳۶۹). چهار شاعر آزادی، چاپ اول، تهران: انتشارات نگاه.
- سیانلو، محمد علی. (۱۳۷۴). نویسندگان پیشرو ایران از مشروطیت تا ۱۳۵۰، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- سخنان تکمیل همایون. (۱۳۸۳). ویژه نامه ی همایش بزرگداشت بهار، تهران.
- شریفی، غزل. (۱۴۰۰). ساز و نوا در اشعار ملک الشعراء بهار، چاپ اول، تهران: نشر ایجاز.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۶۳). شعر بهار. آینده، ۱۰ و ۱۱ (۱۰)، دی و بهمن.
- <https://www.ensani.ir/fa/article/256278/%D8%B4%D8%B9%D8%B1-%D8%A8%D9%87%D8%A7%D8%B1>
- شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۸۰). ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت، تهران: سخن.
- غلامحسین زاده، غلامحسین. (۱۳۸۰). سیر نقد شعر در ایران از مشروطه تا ۱۳۳۲ ه ش، چاپ اول، تهران: انتشارات روزنه.
- فلاح رستگار، گیتی. (۱۳۵۱). منتخب شعر بهار و بررسی کوتاهی از اشعار او، مشهد: چاپخانه طوس.
- قره داغی، معصومه. (۱۳۸۷). نگاهی به اندیشه های سیاسی ملک الشعراء بهار. فردوسی، شماره ۷۴ و ۷۵.
- <https://www.ensani.ir/fa/article/211525/%D9%86%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D8%A7%D9%86%D8%AF%DB%8C%D8%B4%D9%87-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%DB%8C-%D9%85%D9%84%DA%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B4%D8%B9%D8%B1%D8%A7-%D8%A8%D9%87%D8%A7%D8%B1>
- کاتوزیان، محمد علی همایون. (۱۳۹۱). تضاد دولت و ملت، نظریه ی تاریخ و سیاست در ایران. ترجمه ی علیرضا طیب، چاپ دوم، تهران: نشر نی.
- کاتوزیان، محمد علی همایون. (۱۳۹۵). ایران، جامعه کوتاه مدت و ۳ مقاله دیگر. ترجمه عبدالله کوثری، چاپ هفتم، تهران: نشر نی.
- محمدی، حسنعلی. (۱۳۷۲). شعر معاصر ایران: از بهار تا شهریار، جلد اول، قم، نشر مؤلف.
- منوچهری، عباس. (۱۴۰۰). تاریخ فکری ایران معاصر، چاپ اول، تهران: انتشارات روزنه.
- منوچهری، عباس. (۱۴۰۲). فراسوی رنج و رویا. دلالت های فکری و پارادایم های راهبردی، دفتر اول، چاپ دوم، تهران: نشر روزنه.
- وکیلی، شروین. (۱۳۹۲). ملک الشعراء بهار، جلد نخست، مجموعه داد سخن.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

Caliphate on the scale of thought and power: A critical analysis of the reign of al-Ḥākim bi-Amr Allāh al-Fāṭimī (375–411 AH)

Ghasim Yasin¹

1- PhD in Islamic History and University lecturer, Department of History, Faculty of Literature, Urmia University, Urmia, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/06/02 Accepted: 2025/10/21 pp: 21- 36 Keywords: Fāṭimid Caliphate, Al-Ḥākim bi-Amr Allāh, Ismāʿīlī Daʿwa, Legitimacy Crisis, Druze Movement, Religious–Social Policy.	The Fāṭimid Caliphate, founded in the late 3rd century AH in the Islamic Maghreb and relocated to Egypt in the mid-4th century AH, emerged as a prominent politico-religious power in the Islamic world. Among its various periods, the reign of al-Ḥākim bi-Amr Allāh (375–411 AH) stands out as one of the most controversial phases, playing a pivotal role in the structural transformations and delegitimization of the Fāṭimid Caliphate. This study aims to critically analyze the religious, social, and political dimensions of al-Ḥākim's caliphate and to assess the consequences of his policies on the Ismāʿīlī authority structure. Using a descriptive–analytical approach and drawing upon primary historical sources as well as contemporary research, the study seeks to reconstruct and evaluate the developments during al-Ḥākim's rule. The findings reveal that his reign was marked by significant ideological and political fluctuations. Initially characterized by religious tolerance and support for knowledge, his policies gradually shifted toward social restrictions, doctrinal rigidity, and tolerance toward extremist movements such as the Druze movement. These discursive shifts weakened the strategic coherence of the caliphate and eroded the symbolic capital of the Imam–Caliph, paving the way for ideological fragmentation and political crises. The study concludes that the caliphate of al-Ḥākim bi-Amr Allāh represents a striking example of the tension between charismatic authority and institutional stability in medieval Shīʿī caliphates. Analyzing this period contributes to a deeper understanding of the mechanisms of legitimacy, divergence, and religious authority within caliphal structures.
	Citation: Yasin, Gh. (2026). Caliphate on the scale of thought and power: A critical analysis of the reign of al-Ḥākim bi-Amr Allāh al-Fāṭimī (375–411 AH). <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 21-36. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56239.1041 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.2.6

¹ **Corresponding author:** Ghasim Yasin, **Email:** ghasimyasini@gmail.com, **Tell:** +989144885035

Extended Abstract

Introduction

The Fatimid Caliphate represents one of the most significant examples of a religio-political state in the medieval Islamic world. It emerged on the basis of the *Ismaʿili daʿwa*, the doctrine of the Imamate, and the claim to an alternative legitimacy in opposition to the Abbasid Caliphate. Within this historical context, the reign of al Ḥākim bi Amr Allāh (386–411 AH / 996–1021 CE) occupies a distinctive yet controversial position in political, religious, and intellectual history. During this period, alongside the continuation of certain scholarly and institutional policies of the Fatimids, a series of contradictory and at times stringent decisions in religious and social spheres were implemented. These policies had profound consequences for the legitimacy of the Fatimid caliphate, the social cohesion of Egyptian society, and the internal structure of the *Ismaʿili daʿwa*. Therefore, examining this period is essential for understanding the relationship between religious thought and political authority in Islamic history.

The main objective of this study is to provide a critical analysis of the relationship between the religio-political policies of al Ḥākim bi Amr Allāh and the transformations in the legitimacy of the Fatimid caliphate. The article seeks to demonstrate how al Ḥākim's policies toward Sunnis, the dhimmī communities, religious institutions, and his fluctuating public conduct gradually created a gap between the “ideal Imamate” in *Ismaʿili* thought and the “lived Imamate” in the historical experience of the caliphate. The central research question is: What impact did the religio-political policies and approaches of al Ḥākim have on the legitimacy, social cohesion, and authority of the Fatimid caliphate? In addition, several subsidiary questions are addressed: How did al Ḥākim's religious policies toward Sunnis and dhimmīs evolve, and what consequences did these changes have for Egyptian society and the political relations of the caliphate? What relationship existed between al Ḥākim's political behavior and the emergence of extremist movements, particularly the Druze movement? And how did *Ismaʿili* thinkers—especially Ḥamīd al Dīn al Kirmānī—respond to this intellectual and political crisis? Although numerous studies have examined Fatimid history and *Ismaʿili* thought, a comprehensive analysis that simultaneously investigates the intersection of politics, theology, and the crisis of legitimacy in this period remains limited.

Material & Methods

This research adopts a historical analytical approach based on a descriptive critical method. The data are drawn from two main categories of sources. The first includes primary historical and theological sources, such as the works of classical historians including al Maqrīzī, Ibn al Athīr, Ibn Khaldūn, Ibn Taghrībirdī, Ibn Ḥajar al ʿAsqalānī, Ibn Duqmāq, and Ibn ʿIdhārī, as well as *Ismaʿili* theological and philosophical writings, particularly the treatises of Ḥamīd al Dīn al Kirmānī. The second category consists of modern scholarly studies in Persian, Arabic, and Western languages that address Fatimid history, the *Ismaʿili daʿwa*, and the reign of al Ḥākim bi Amr Allāh. Data collection was conducted through library research, and the analysis was carried out through comparison of historical accounts, evaluation of the reliability of sources, and examination of textual contradictions.

In this study, a distinction is made between accounts produced by opponents of the Fatimids and reports originating from within the *Ismaʿili* tradition in order to avoid a one-sided representation of al Ḥākim's reign. The theoretical framework of the research draws upon a combination of Max Weber's concept of charismatic legitimacy, Émile Durkheim's theory of social cohesion and normative disruption, and the analysis of religio-political authority within the structure of a Shiʿi caliphate. This framework makes it possible to analyze al Ḥākim's caliphate not merely as a series of political events but as a complex process characterized by fluctuating authority, crisis of legitimacy, and social tension.

Results and discussion

The findings of this study indicate that the caliphate of al-Ḥākim bi Amr Allāh can be understood on two interconnected levels of political and religious action. On the first level, during the early years of his reign, al-Ḥākim supported scholarly and cultural activities, most notably through the establishment of the Dār al Ḥikma (House of Wisdom) in 395 AH (1005 CE). The Dār al Ḥikma functioned not only as a center for learning and manuscript production but also as one of the principal institutions for reproducing Ismaʿili discourse and reinforcing Fatimid legitimacy. In this intellectual environment, scholars such as Ḥamīd al Dīn al Kirmānī played a significant role in the rational reconstruction of the doctrine of the Imamate and in providing a theoretical defense of the authority of the Imam Caliph.

On the second level, from around 400 AH onward, al-Ḥākim's policies underwent a noticeable transformation. Restrictions imposed on certain Sunni rituals, pressure placed upon dhimmī communities, the weakening of some non-Muslim religious institutions, and the issuance of strict social and moral regulations reflected this shift in policy. Although some of these measures may be interpreted as responses to political crises or concerns for maintaining public order, overall, they contributed to declining social satisfaction, increasing sectarian tensions, and the erosion of the symbolic capital of the caliphate. Within the pluralistic society of Egypt, these developments weakened social solidarity and intensified religious divisions.

Another significant finding of this research is the relationship between al-Ḥākim's unconventional and fluctuating behavior and the emergence and spread of the Druze movement. In a context where the caliph's discourse and political conduct were characterized by ambiguity and inconsistency, figures such as Ḥamza b. ʿAlī and Nashtakīn al Darazī exploited the situation to advance extremist interpretations, developing doctrines concerning the manifestation or divinity of al-Ḥākim. Although historical sources contain evidence that al-Ḥākim himself rejected such forms of extremism and that thinkers like Ḥamīd al Dīn al Kirmānī strongly opposed these ideas, the absence of a decisive and coherent stance by the central authority contributed to the persistence of this doctrinal and institutional crisis.

From a theoretical perspective, this period reveals a significant gap between the "ideal Imamate" articulated within the Ismaʿili intellectual tradition and the "lived Imamate" experienced in the historical practice of the caliphate. The contradictory policies and unpredictable decisions of al-Ḥākim weakened the foundations of the charismatic legitimacy upon which the Fatimid caliphate relied. Consequently, the religio-political authority of the Fatimids gradually experienced internal erosion. At the same time, policies of differentiation and restriction disrupted rather than strengthened social cohesion.

Conclusion

The findings of this study suggest that the caliphate of al-Ḥākim bi Amr Allāh represents a striking example of the tension between interpretive religious rationality, political authority, and the crisis of legitimacy in medieval Islamic history. On the one hand, this period witnessed the continuation of intellectual traditions, the establishment of cultural institutions, and sustained efforts to reinforce the doctrine of the Imamate. On the other hand, strict policies, fluctuating decision-making, and ambiguity in political conduct created conditions conducive to intellectual and social crises. Therefore, al-Ḥākim cannot be adequately explained through simplistic characterizations such as "mad," "tyrannical," or "reformist." Rather, his reign must be understood within the broader context of structural tensions within the Fatimid state, sectarian competition, and internal challenges to legitimacy.

In conclusion, the reign of al-Ḥākim represents a turning point in Fatimid history, as it exposed the widening gap between the sacred authority of the Imam and the political realities of governance. This gap not only affected the social cohesion of Egyptian society but also intensified sectarian fragmentation within the Ismaʿili daʿwa. From this perspective, studying

this period contributes significantly to understanding the mechanisms of political legitimacy, the relationship between religion and power, and the processes through which religious crises emerge in Islamic history.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

خلافت در ترازوی اندیشه و قدرت: تحلیلی انتقادی بر دوره الحاکم بأمراة فاطمی (۴۱۱-۳۷۵ ه.ق)

قسیم یاسین^۱

۱- دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام و مدرس دانشگاه، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	خلافت فاطمی که در اواخر قرن سوم هجری قمری در مغرب اسلامی بنیان نهاده شد و در میانه قرن چهارم به مصر انتقال یافت و به یکی از قدرت‌های برجسته سیاسی-مذهبی در جهان اسلام تبدیل گردید. در این میان، خلافت الحاکم بأمراة (۳۷۵-۴۱۱ ق) به عنوان یکی از دوره‌های مناقشه‌برانگیز، نقشی محوری در تحولات ساختاری و مشروعیت‌زدایی از خلافت فاطمی ایفا کرده است. پژوهش حاضر با هدف تحلیل انتقادی ابعاد دینی، اجتماعی و سیاسی خلافت الحاکم و بررسی پیامدهای سیاست‌های وی بر ساختار اقتدار اسماعیلی، سامان‌یافته است. مطالعه با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر مبنای منابع اصیل تاریخی و پژوهش‌های معاصر، تلاش دارد؛ روند تحولات خلافت الحاکم را بازسازی و ارزیابی کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که دوران حکومت وی با نوسانات ایدئولوژیک و سیاسی قابل توجهی همراه بود؛ به گونه‌ای که سیاست‌های آغازین مبتنی بر تساهل مذهبی و حمایت از دانش، با گذر زمان به محدودسازی‌های اجتماعی، سخت‌گیری‌های اعتقادی و مدارا با جریان‌های غالی نظیر نهضت دروزیه تبدیل شد. این چرخش‌های گفتمانی، با کاهش انسجام راهبردی خلافت و تضعیف سرمایه نمادین امام-خلیفه، زمینه‌ساز انشقاق ایدئولوژیک و بحران‌های سیاسی شد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که خلافت الحاکم بأمراة نمونه‌ای بارز از تنش میان اقتدار کاریزماتیک و پایداری نهادی در نظام‌های خلافت شیعی قرون میانه بوده و بررسی آن می‌تواند به فهم ژرف‌تری از سازوکارهای مشروعیت، واگرایی و اقتدار مذهبی در ساختارهای خلافت روشن‌گر باشد.
دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲	
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۹	
صص: ۲۱-۳۶	
واژگان کلیدی: خلافت فاطمی، الحاکم بأمراة، دعوت اسماعیلی، بحران مشروعیت، نهضت دروزیه، سیاست مذهبی-اجتماعی.	
استناد: یاسین، قسیم. (۱۴۰۴). خلافت در ترازوی اندیشه و قدرت: تحلیلی انتقادی بر دوره الحاکم بأمراة فاطمی (۳۷۵-۴۱۱ ه.ق). نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۴)، ۲۱-۳۶.	
© نویسندگان حق چاپ و حقوق نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه.	
DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2025.56239.1041	
DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.2.6	

مقدمه

خلافت فاطمیان از جمله بارزترین و درعین حال پرچالش‌ترین نمودهای اقتدار سیاسی-مذهبی در تاریخ تمدن اسلامی است که در واپسین سال‌های قرن سوم هجری قمری، در سرزمین مغرب اسلامی بنیان نهاده شد. این خلافت، با بهره‌گیری از شبکه‌ای گسترده، منسجم و سازمان‌یافته از دعوت اسماعیلی و اتکای نظری به آموزه‌هایی چون «الرضا من آل محمد» و نظریه امامت اختصاصی، داعیه‌دار مشروعیتی فراتر از خلافت عباسی بود و کوشید الگویی بدیل از اقتدار دینی-سیاسی در جهان اسلام عرضه کند. انتقال مرکز خلافت به مصر در نیمه قرن چهارم هجری، نقطه عطفی راهبردی به شمار می‌آید که زمینه تحکیم اقتدار سیاسی و گسترش نفوذ ایدئولوژیک فاطمیان را فراهم ساخت. واکاوی تحولات خلافت فاطمیان، به‌ویژه در دوره بحران‌زای خلافت الحاکم بأمراة، از منظر بازشناسی سازوکارهای مشروعیت، ماهیت اقتدار مذهبی-سیاسی و دینامیک‌های انشقاق فرقه‌ای اهمیت بنیادین دارد.

دوره خلافت الحاکم (۳۷۵-۴۱۱ ق) به دلیل اتخاذ سیاست‌هایی متناقض، شتاب‌زده و در بسیاری موارد فاقد انسجام راهبردی، یکی از بحرانی‌ترین مقاطع تاریخ خلافت فاطمی محسوب می‌شود. نوسانات چشمگیر در رویکردهای مذهبی و اجتماعی، از تساهل آغازین تا تشدید فشارهای اعتقادی و محدودسازی‌های گسترده، نه تنها بنیان‌های مشروعیت دینی و اقتدار سیاسی خلافت را تضعیف کرد، بلکه انسجام اجتماعی جامعه مصر را نیز دچار اختلالی عمیق نمود و بستر پیدایش و گسترش جریان‌های غالی همچون نهضت دروزیان را فراهم آورد؛ جریان‌هایی که پیامدهای ایدئولوژیک و اجتماعی آن‌ها تا دهه‌ها پس‌از این دوره ادامه یافت و ساختار دعوت اسماعیلی را تحت تأثیر قرار داد.

با وجود پژوهش‌های ارزشمندی که تاکنون درباره تاریخ کلی، ساختار سیاسی و تشکیلات دعوت فاطمیان در آثار پژوهشگرانی چون حسن ابراهیم حسن، ولید فیاض و فرهاد دفتری به انجام رسیده است، همچنان تحلیل‌های جامع، چندبعدی و انتقادی در خصوص سیاست‌های مذهبی-سیاسی الحاکم و تأثیرات آن‌ها بر مشروعیت خلافت و انسجام اجتماعی-فرقه‌ای به‌طور شایسته مورد توجه قرار نگرفته است. مطالعه حاضر درصدد است این خلأ تحلیلی را جبران کرده و با بهره‌گیری از رویکردی تاریخی-تحلیلی و توصیفی، ابعاد مختلف عملکرد الحاکم را به‌طور نظام‌مند ارزیابی نماید و به پرسش اساسی تحقیق پاسخ دهد که: «سیاست‌ها و رویکردهای مذهبی-سیاسی الحاکم بأمراة چه تأثیری بر مشروعیت، انسجام اجتماعی و اقتدار خلافت فاطمی برجای نهاده است؟» بر اساس فرضیه‌ی بنیادین پژوهش، عملکرد ناپایدار و تصمیم‌گیری‌های متناقض الحاکم، با وجود فرصت‌های خاص سیاسی و فرهنگی، به تضعیف مشروعیت دینی-سیاسی خلافت و شکل‌گیری انشقاقی ژرف در ساختار اجتماعی و فرقه‌ای آن انجامید.

چارچوب نظری این پژوهش مبتنی بر تلفیق دیدگاه‌های ماکس وبر در خصوص مشروعیت کارزماتیک-سنتی، نظریه انسجام اجتماعی امیل دورکیم و مفهوم اقتدار مذهبی-سیاسی است. مطابق این چارچوب، مشروعیت خلافت فاطمی که بر ترکیب اقتدار سنتی ناشی از نسب پیامبر و مشروعیت کارزماتیک امام استوار بود، در تعامل با سازمان دعوت و وفاداری اجتماعی توده‌ها، مبنای بقا و تثبیت اقتدار خلافت را فراهم می‌کرد. باین‌حال، نوسانات سیاست‌گذاری و تساهل تلویحی الحاکم نسبت به جریان‌های غالی، مشروعیت کارزماتیک و انسجام اجتماعی-فرقه‌ای خلافت را دستخوش فرسایش تدریجی ساخت.

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تاریخی-تحلیلی و تحلیل محتوای انتقادی داده‌های گردآوری‌شده از منابع اولیه همچون آثار مقریزی، ابن‌اثیر و ابن‌خلدون و پژوهش‌های تحلیلی معاصر، درصدد است تصویری چندوجهی و دقیق از فرآیند شکل‌گیری بحران مشروعیت و پیامدهای اجتماعی-سیاسی دوره خلافت الحاکم بأمراة ارائه دهد.

زمینه‌های شکل‌گیری، بنیان‌های مشروعیت و چالش‌های نخستین خلافت فاطمی

خلافت فاطمی، برآیند تلاش پنهان، پیوسته و منسجم پیروان آیین اسماعیلی بود؛ کسانی که پس از وفات اسماعیل بن جعفر صادق (ع)، دعوت خود را به‌مدت بیش از یک قرن و نیم در خفا و تحت سازوکاری دقیق و سلسله‌مراتبی از داعیان، سازمان‌دهی و هدایت کردند. این دوره که در منابع به «عصر ستر» معروف است، پاسخی به فشارهای خلافت عباسی بود و شبکه‌ای از تبلیغ اسماعیلی در عراق، خراسان، شام و یمن گسترش یافت (سلومی، ۱۴۲۲: ۶۷). از نیمه دوم قرن سوم هجری، تمرکز دعوت به مغرب اسلامی

منتقل شد. در این مقطع، ابوعبدالله شیعی با پشتیبانی قبایل کتامة^۱، نهضت اسماعیلی را از فاز مخفی به مرحله تأسیس دولت رساند و با پیروزی‌های نظامی و تبلیغی، زمینه ظهور عبیدالله المهدی را فراهم ساخت. در سال ۲۹۶ هـ ق، عبیدالله با تکیه بر مشروعیت نسبی و ایدئولوژیک خود، خلافت فاطمی را بنیان نهاد (ابن عذاری، ۱۹۶۸: ۱/ ۱۲۱).

مشروعیت خلافت فاطمی بر دو پایه‌ی اصلی استوار بود: نخست، انتساب امامان فاطمی به خاندان پیامبر (ص)، که مشروعیتی کاریزماتیک و تقدسی مذهبی برای ایشان فراهم می‌کرد؛ دوم، تأکید بر آموزه‌های خاص اسماعیلی، به‌ویژه باور به وجود امام مستور و اصل «الرضا من آل محمد»، که مبنای انحصاری مشروعیت دینی-سیاسی تلقی می‌شد (Daftary, 1998: 135) این بنیان‌ها در تقابل صریح با مشروعیت خلافت عباسی قرار داشت و فاطمیان از آن برای تثبیت اقتدار خود بهره بردند.

در آستانه شکل‌گیری خلافت، مغرب اسلامی فضایی آکنده از تکرر مذهبی بود: حضور خوارج، زیدیه، اهل سنت و غلبه فقه مالکی، چالشی جدی برای دعوت فاطمی پدید آورد. اگرچه ابوعبدالله شیعی در آغاز با رویکردی مبتنی بر مدارا با فرقه‌های موجود وارد تعامل شد، اما پس از استقرار خلافت، عبیدالله المهدی و فرزندش القائم سیاستی سخت‌گیرانه در پیش گرفتند. محدودسازی فعالیت‌های اهل سنت و تأکید بر برتری آموزه‌های اسماعیلی، موجب بروز مقاومت‌هایی گسترده شد. شورش ابویزید خارجی (۳۳۲ هـ ق) و حمایت گسترده فقهای مالکی از او، نمونه بارز واکنش به این سیاست‌ها بود (مقریزی، ۱۹۹۸: ۱/ ۳۰۴؛ ابن عذاری، ۱۹۶۸: ۱/ ۱۴۵). با آغاز خلافت المنصور (۳۳۴-۳۴۱ هـ ق)، سیاست مذهبی فاطمیان دچار دگرگونی شده و به‌سوی مدارا و تساهل بیشتر متمایل گردید. انتصاب قضات اهل سنت از مذهب مالکی، اعطای آزادی در برگزاری شاعر مذهبی و کاهش فشار بر علما و فقهای غیر اسماعیلی، از نشانه‌های بارز این تغییر رویکرد به‌شمار می‌رود (مقریزی، بی‌تا: ۱/ ۳۲۹). این مسیر در دوره‌های خلافت المعز و العزیز نیز ادامه یافت؛ به‌گونه‌ای که در کنار ترویج فقه اسماعیلی، فضای نسبتاً بازی برای پیروان اهل سنت نیز فراهم گردید. این سیاست دگرگون‌شده که می‌توان آن را نوعی رویکرد نرم و تساهل‌محور در سیاست مذهبی نامید، برخلاف قاطعیت خشن سال‌های نخستین، زمینه‌ی مساعدی برای انتقال خلافت به مصر در سال ۳۶۲ هـ ق و تثبیت اقتدار سیاسی-مذهبی فاطمیان در این سرزمین فراهم ساخت (Daftary, 1998: 178) نوشتار حاضر، با تمرکز بر خلافت الحاکم بأمرالله، در پی تحلیل و بازخوانی انتقادی سیاست‌های مذهبی او و پیامدهای اجتماعی-ایدئولوژیک آن در دوره میانی خلافت فاطمی است.

عصر خلافت الحاکم بأمرالله فاطمی (۳۸۶-۴۱۱ هـ ق)؛ فرصت‌ها و بحران‌ها

ابوعلی منصور بن العزیز بالله، ملقب به «الحاکم بأمرالله»، ششمین خلیفه‌ی فاطمی و نخستین خلیفه‌ای بود که در مصر زاده شد (۳۷۵ هـ ق). وی در سال ۳۸۶ هـ ق، در یازده‌سالگی به خلافت رسید. دوره‌ی حکومت او به‌واسطه‌ی شخصیت پیچیده، سیاست‌های متغیر مذهبی و جایگاه ویژه‌اش در تاریخ تشیع اسماعیلی، از اهمیت خاصی برخوردار است. در آغاز خلافت، اداره‌ی امور در دست برجوان و حسن بن عمار بود. هرچند ابن عمار به‌عنوان «امین دولت و رجال» منصوب شد (مقریزی، بی‌تا: ۵)، اما با توجه به گرایش‌های استقلال‌طلبانه‌اش، الحاکم به برجوان نزدیک شد و ابن عمار در ۳۹۰ هـ ق حذف گردید. همان سال، برجوان نیز به فرمان خلیفه از میان برداشته شد (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۱۹۲-۱۹۴) و الحاکم در پانزده‌سالگی قدرت را کاملاً در دست گرفت.

به سال ۳۹۳ هـ ق، وی با حذف دیوان‌سالاران فاسدی چون فهد و عیسی بن نسطورس و انتصاب حسین بن جوهر به وزارت (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۱۹۴)، به اصلاحات اداری پرداخت. هم‌زمان، محدودیت‌هایی برای اهل ذمه اعمال کرد و تدابیری چون ادامه‌ی فعالیت‌های شبانه‌ی دیوان و گشودن شبانه‌روزی دربار اتخاذ نمود؛ اقدامی که به هرج‌ومرج اداری انجامید. تأسیس دارالحکمه در ۳۹۵ هـ ق، از دستاوردهای مهم فرهنگی دوران وی بود؛ مرکزی که محلی برای تدریس و تبلیغ اسماعیلیه و حضور علمای اهل سنت نیز به‌شمار می‌رفت (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۱). همچنین وی در ۴۰۴ هـ ق، ساخت «جامع الحاکم» را به پایان رساند.

خلیفه در آغاز سیاستی مداراجویانه نسبت به اهل سنت و اهل ذمه در پیش گرفت و مراکزی چون الازهر و دارالحکمه پذیرای علمای مختلف مذاهب بودند. حتی نهادهای برای فقه مالکی در فسطاط تأسیس شد که در ۴۰۳ هـ ق تعطیل گردید (لوئیس و

^۱ قبایل کتامة، از طوایف بربر ساکن در شمال آفریقا (شرق الجزائر کنونی)، دارای ساختاری منسجم و نفوذ محلی بودند و با گرایش به دعوت اسماعیلی، مهم‌ترین حامیان نظامی و اجتماعی ابوعبدالله شیعی در تأسیس خلافت فاطمی به‌شمار می‌آیند.

دیگران، ۱۳۷۵: ۲۲۰؛ اما از حدود ۴۰۰ ه. ق، الحاکم به دلیل ناکامی در جذب اهل سنت به اسماعیلیه، رویکردی سخت‌گیرانه‌تر اتخاذ کرد و آزادی‌های مذهبی محدود شد.

این دگرگونی با اخراج و قتل برخی علمای سنی دارالعلم در ۳۹۹ ه. ق آغاز شد (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۱) و با اقداماتی چون لعن خلفای نخستین، ممنوعیت نماز تراویح و سرکوب مخالفان عقیدتی تداوم یافت (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۴-۲۰۵). چنین سیاست‌هایی شکاف‌هایی عمیق میان حکومت و جامعه ایجاد کرد. شورش ابورکوه^۱ (۳۹۵-۳۹۷ ه. ق) و حمایت اهل سنت مصر از آن، بازتاب نارضایتی‌های مذهبی بود (مقریزی، بی‌تا: ۳۱؛ لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۰۸). در پی تشدید بحران‌ها، الحاکم از ۳۹۷ و سپس در ۴۰۳ ه. ق، فرمان‌هایی مبنی بر توقف سبّ صحابه صادر کرد (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۱) که نشان از تلاش برای کاستن از تنش‌ها داشت.

از اواخر دهه‌ی ۳۹۰ ه. ق، محدودیت‌ها بر اهل ذمه نیز افزایش یافت. دستور تخریب کلیساها، مصادره اموال، تحقیر ظاهری با پوشش خاص و منع از برخی فعالیت‌های اجتماعی، از جمله این اقدامات بود (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۲-۲۱۵). نقطه‌ی اوج این سیاست‌ها، ویرانی کلیسای قیامت در ۳۹۸ ه. ق و فرمان انهدام کلیساها و کنیسه‌ها در ۴۰۳ ه. ق بود (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۶). واکنش بیزانس به این اقدامات، صدور فرمان تحریم تجاری علیه مصر در ۴۰۶ ه. ق بود (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۷). در سال‌های پایانی خلافت، الحاکم با عقب‌نشینی نسبی، اجازه‌ی بازگشت اهل ذمه به آیین‌های خود را صادر کرد (۴۰۴ ه. ق) و فضای مذهبی نسبتاً آرام‌تری پدید آمد (مقریزی، بی‌تا: ۳۵). برخی پژوهشگران بر این باورند که این سیاست‌ها بیش از آن‌که برخاسته از تعصبات دینی باشد، راهکاری برای پاسخ به نارضایتی مسلمانان از نفوذ اهل ذمه در دستگاه خلافت به‌شمار می‌رفت (لوئیس و دیگران، ۱۳۷۵: ۲۱۹).

شکوفایی دعوت اسماعیلی در پرتو نهضت فرهنگی

پس از فروکش کردن شورش ابورکوه، الحاکم بامرالله با فراغ بال به سیاست‌های فرهنگی و مذهبی پرداخت. این دوره، نقطه‌عطفی در تاریخ خلافت فاطمی بود که در آن، دعوت اسماعیلی با قلم و آموزش گسترش یافت، نه با شمشیر. مهم‌ترین اقدام او تأسیس «دارالحکمه» بود که به‌عنوان یکی از باشکوه‌ترین مراکز علمی و فرهنگی در قلب قاهره شناخته شد (مقریزی، ۱۹۹۷: ۴۵۷/۱). این نهاد، با کتابخانه‌ای عظیم و حضور دانشمندان نام‌آور، بستر رشد عقل و علم در جهان اسلام را فراهم آورد. الحاکم شخصاً در شکوفایی دارالحکمه نقش داشت: اساتید را برگزید، منابع مالی و امکانات آموزشی فراهم کرد و کتاب‌های سلطنتی را بدانجا منتقل ساخت (مقریزی، ۱۹۹۷: ۴۵۸/۱-۴۵۹). این مرکز تحت نظر «دعای‌الدعات» اداره می‌گشت و گاه خود خلیفه نیز در مجالس علمی حاضر می‌شد. در چنین محیطی، چهره‌هایی چون ابن هیثم، علی بن یونس و حمیدالدین کرمانی پرورش یافتند. کرمانی، متکلم برجسته اسماعیلی و معروف به «حجة‌العراقین»، از ارکان فکری دعوت فاطمی بود. دارالحکمه با تربیت داعیان و اعزام آنان به سرزمین‌های مختلف، نقش مهمی در گسترش دعوت فاطمی ایفا کرد (Daftary, 2004: 1/224). این گسترش فکری، واکنش خلافت عباسی را برانگیخت. نشست رسمی برای تضعیف مشروعیت نسب فاطمیان برگزار شد و بیانیهای علیه آن‌ها، با امضای علمای شیعه و سنی، منتشر گردید (ابن‌اثیر، بی‌تا: ۵۸۷/۵؛ Daftary, 2004: 1/225). این اقدام، خشم الحاکم را برانگیخت و او را مصمم‌تر ساخت.

در کنار نهضت علمی، الحاکم پروژه‌های معماری گسترده‌ای نیز به‌منظور تقویت دین اجرا کرد؛ از جمله تکمیل «جامع الحاکم» (۴۰۲ ه. ق)، «جامع راشده»، «جامع مقس»، و مرمت مساجد تاریخی چون الازهر (سیوطی، بی‌تا، ۲۵۱/۲-۲۵۳؛ ابن دقماق، بی‌تا، ۷۹/۱). وی با وقف‌های گسترده، معیشت خطیبان، فقها و خادمان دین را تأمین کرد. سیاست تساهل مذهبی الحاکم نیز قابل توجه است. در سال ۳۹۳ هجری، فرمانی برای آزادی مذهبی صادر کرد و حتی به فقهای اهل سنت از مذاهب چهارگانه مناصب دینی سپرد (مقریزی، ۱۹۹۱: ۱۰۴/۱). همچنین به مرمت اماکن مقدس مانند حرم پیامبر (ص)، قبة‌الصخره و مشهد امام حسین (ع) فرمان داد.

سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی: میان سخت‌گیری اخلاقی و عدالت اجتماعی

در واکنش به افراط در رفاه و طرب در جامعه مصر، الحاکم نظارت شدید بر زندگی مردم را آغاز کرد. او با ممنوعیت شراب، تخریب میخانه‌ها، و برخورد با اهل لهو، کوشید اصلاح اخلاقی را نهاده‌ی سازد (مقریزی، ۱۹۹۶: ۵۴، ۷۷). محدودیت‌هایی چون ممنوعیت

^۱ ابورکوه، با نام کامل ولید بن هشام، مدعی اموی‌تبار برخاسته از اندلس بود که در سال ۳۹۵ ه.ق با حمایت قبایل بربر (از جمله زناته) علیه خلافت فاطمی قیام کرد. شورش او که با هدف احیای خلافت اموی صورت گرفت، تا دروازه‌های قاهره پیش رفت، اما سرانجام در ۳۹۷ ه.ق شکست خورد و ابورکوه کشته شد.

خروج زنان از خانه و نابودی تاکستان‌ها، واکنش‌های منفی گسترده‌ای به دنبال داشت (رشیدالدین، ۱۳۸۸: ۴۴؛ کاشانی، ۱۳۶۶: ۹۵، ۹۹). با این حال، در عرصه عدالت اجتماعی، چهره‌ای متفاوت از خود نشان داد. در دوره قحطی، با احتکارگران مقابله و کمک‌های مالی گسترده‌ای به نیازمندان ارائه کرد (مقریزی، ۱۹۹۶: ۶۵). همچنین، با وضع مالیات «مکس» بر کالاهای تجار رومی، درآمد ثابتی برای خزانه فاطمیان فراهم ساخت (مقریزی، ۱۹۶۸: ۱۰۴، ۱۰۹).

دوره خلافت الحاکم بامرالله را می‌توان آمیزه‌ای متناقض از تساهل مذهبی، شکوفایی فرهنگی، عدالت‌جویی اجتماعی و درعین حال، سخت‌گیری‌های افراطی در عرصه عمومی دانست. وی در تاریخ خلافت فاطمی، به عنوان شخصیتی تأثیرگذار و مناقشه‌برانگیز شناخته می‌شود که کوشید میان دین و قدرت، اصلاح‌گری و اقتدارگرایی، نوعی توازن راهبردی برقرار سازد؛ تلاشی که به میراثی پیچیده و محل منازعه در حافظه سیاسی-مذهبی جهان اسلام انجامید.

در آستانه الوهیت: شکل‌گیری نهضت دروزیه و بحران‌های عقیدتی

برآمدن نهضت دروزیه در سایه الحاکم

در دوران خلافت الحاکم بامرالله، جریان‌هایی در میان برخی داعیان اسماعیلی پدید آمدند که مرز میان تقدیس امام و ادعای الوهیت را درنوردیدند. در سال ۴۰۸ قمری، شخصی به نام حیدره الآخر^۱ با ادعای الوهیت برای الحاکم و بشارت ظهور او در «عصر قیامت»، نخستین جرقه‌های نهضت دروزیه را افروخت. با مرگ زود هنگام وی، این جنبش موقتاً خاموش شد، اما در سال ۴۱۰ ه.ق، حمزه بن علی^۲ با بازسازی مفهومی و تثبیت آموزه‌های پیشین، شالوده‌های عقیدتی این نهضت را بنیاد نهاد. در نظام اندیشگانی او، الحاکم تجلی نهایی نور ازی بود که در سیر تاریخ مقدس، از آدم تا علی و آنگاه العزیز بالله، به صورت متسلسل تجسد یافته و سرانجام در وجود الحاکم حلول کرده است (مقریزی، بی‌تا: ۶۵۹). شخصیتی دیگر به نام محمد بن اسماعیل درزی^۳، با ادعایی صریح‌تر به الوهیت الحاکم پرداخت و در جامع الازهر به تبلیغ این اندیشه پرداخت. نزد خلیفه جایگاهی چنان نزدیک یافت که «غلام الحاکم» خوانده می‌شد (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۱۸۴). با این حال، ادعاهای او خشم عمومی را برانگیخت و به ناچار به شام تبعید شد؛ در پی شورش‌های نیز ناپدید گشت و سرنوشتش در ابهام باقی ماند.

در این میان، حمزه بار دیگر ظاهر شد و با سازمان‌دهی منسجم آموزه‌های پیشین، مکتب دروزی را پایه‌گذاری کرد. در این مکتب، الحاکم نه انسانی معمولی، بلکه مبدأ قدسی هستی و عقل کل تلقی می‌شد. داعیان رسمی فاطمی، به‌ویژه حمیدالدین کرمانی، با تألیف رساله‌هایی همچون «الواعظه» به تقابل نظری با این جریان پرداختند و الحاکم را صرفاً امامی منصوب از سوی خداوند معرفی کردند (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۲۹).

با ظهور پیروانی چون المقتنی^۴، نهضت دروزیه حیاتی دوباره یافت. این آیین که بر حلول، تناسخ و تجلی نور الهی در وجود الحاکم تأکید داشت، به تدریج از جریان اصلی اسماعیلیه فاصله گرفت.

رفتارهای شخصی و غیرمعارف الحاکم نیز به تقویت این باورها انجامید؛ از جمله پرسه‌های شبانه در قاهره، گرایش به انزوا، ظاهر زاهدانه، لغو نماز جمعه و عیدین و فاصله‌گیری از آیین‌های رسمی فاطمی (مقریزی، بی‌تا: ۷۷، ۷۹، ۸۲). برخی مورخان همچون

^۱ حسین یا حسن بن حیدره فرغانی معروف به آخرم، از نخستین داعیان غالی اسماعیلی در اواخر خلافت الحاکم بود که در سال ۴۰۸ ق با طرح ادعای الوهیت برای الحاکم و نوید «عصر قیامت»، نخستین زمینه‌های شکل‌گیری نهضت دروزی را فراهم ساخت. وی اندکی پس از این ادعا کشته شد.

^۲ حمزه بن علی بن احمد وزنی، معروف به لیاد (زاده ی اواخر قرن ۴ هجری)، بنیان‌گذار فکری آیین دروزی و نظریه‌پرداز اصلی آن بود که با اعلام تجلی الهی در شخص الحاکم بامرالله، نظامی باطنی و تأویلی از دین را بنیان نهاد. او نقش مفسر حقیقت، سازمان‌دهنده عقاید سری و واسطه میان انسان و ظهور الهی را در این آیین ایفا می‌کرد.

^۳ محمد بن اسماعیل درزی معروف به انوشکین ترکی بخارایی (زاده ی حدود ۳۶۰ ق - ناپدید شده پس از ۴۱۱ ق)، از داعیان اسماعیلی با گرایش‌های غالی بود که در فضای باطنی‌گرایی خلافت فاطمی رشد یافت. وی در فاصله ی ۴۰۸ تا ۴۱۰ ق، با تکیه بر مفاهیم تجلی، قیامت و رفع شریعت، به تبلیغ الوهیت الحاکم بامرالله در جامع الازهر پرداخت. هرچند نامش با فرقه دروزی گره خورده، در نظام رسمی آن مطرود شمرده می‌شود. اساساً شخصیت فوق، که همگی اصالتاً ایرانی و برخاسته از قلمروهای فرهنگی خراسان و ماوراءالنهر بودند، در سال ۴۰۸ ه.ق، به تدریج وارد قاهره شدند. حضور آنان در دربار الحاکم بامرالله، در بستر گفتمان باطنی‌گرایی حاکم بر خلافت فاطمی، زمینه‌ساز شکل‌گیری جریان‌های فکری‌ای شد که مرز میان امامت و الوهیت را درنوردید.

^۴ المقتنی (فعال در دهه‌های نخست قرن ۵ ه.ق)، از داعیان برجسته آیین دروزی بود که پس از غیبت حمزه بن علی، نقش مهمی در حفظ و گسترش تعالیم باطنی و سازمانی این مکتب در شام ایفا کرد؛ در میان پیروان، جایگاهی شبه‌امامی یافت.

ذهبی، صراحتاً الحاکم را مدعی الوهیت دانسته‌اند (ذهبی، ۱۹۶۱: ۱۰۶). با این حال، در سال ۴۰۳ ق، الحاکم فرمانی صادر کرد مبنی بر این که مردم باید از نسبت دادن القاب ربانی به او پرهیز کنند و تنها با لفظ «سلام»^۱ خطابش نمایند (کاشانی، ۱۳۶۶: ۹۵). فرجام الحاکم نیز همچون زندگی‌اش، در هاله‌ای از ابهام باقی ماند. در شبی که ناپدید شد، از «نحس بودن ستارگان» سخن گفت و به مادرش هشدار داد. سحرگاه، به‌سوی کوه مقطم^۲ رفت و هرگز بازنگشت. جسد او هرگز پیدا نشد. برخی این غیبت را ناشی از توطئه خواهرش ست‌الملوک دانسته‌اند و گروهی دیگر، آن را زمینه‌سازی تبلیغاتی از سوی حمزه تفسیر کرده‌اند (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۳۲). ست‌الملوک پس از این رخداد، کنترل سیاسی را در دست گرفت، ابن دواس^۳ را به اتهام قتل اعدام کرد و نیابت فرزند خردسال الحاکم یعنی الظاهر را بر عهده گرفت.

ادعای الوهیت؛ امر واقع یا ساخته باطنیان؟

از مهم‌ترین اتهامات مطرح شده علیه الحاکم بامرالله، ادعای الوهیت اوست؛ باوری که عمدتاً از سوی غالیانی چون نشتکین درزی و فرغانی نشر یافت. با این حال، در منابع معتبر، نه تنها هیچ شاهد صریحی از الحاکم مبنی بر چنین ادعایی وجود ندارد، بلکه شواهدی از رد و تقبیح آن توسط خود او ثبت شده است. در سجلات رسمی و آثار متفکرانی چون حمیدالدین کرمانی، الحاکم آشکارا غلو و بدعت را مردود می‌شمارد (کرمانی، ۱۹۸۰: ۲۱۵). ابن خلدون نیز تأکید دارد که در صورت چنین ادعایی از سوی او، مردم واکنشی همچون طرد غالیان نشان می‌دادند: «لو ادعی الحاکم الألوهیة كما زعموا لما بقى له فى الناس داع ولا ناصر» (ابن خلدون، ۲۰۰۵: ۳۵۶/۴). مقریزی نیز می‌نویسد که الحاکم مردم را از تعظیم افراطی و بوسیدن دست او باز می‌داشت (مقریزی، بی‌تا: ۳۱۰). با این وجود، جای تأمل است که چرا برخوردی قاطع و علنی با این جریان‌ها صورت نگرفت. این سکوت، ممکن است نه از سر تأیید، بلکه در راستای تساهل فکری و آزادی گفت‌وگو در چارچوب عقل‌گرایی اسماعیلی تفسیر شود.

بازنگری در شخصیت و کنش‌های سیاسی-اجتماعی الحاکم بامرالله

از هیبت خلیفه تا رازهای یک ذهن متکثر

در تاریخ خلافت فاطمی، الحاکم بامرالله را باید نه صرفاً به‌عنوان یک خلیفه، بلکه به‌منزله پدیده‌ای چندوجهی نگریست؛ شخصیتی که در گذار از دیانت به قدرت، از زهد به قهر و از حکمت به سکوت، تصویری چندلایه و گاه رازآلود از خود در تاریخ به‌جا نهاده است (مقریزی، بی‌تا: ۷۷-۸۲؛ دفتری، ۱۳۷۵: ۲۲۹-۲۳۲). رفتار متناقض‌نمای او، خاستگاه نظریه‌هایی متضاد گشته است؛ از اتهام جنون و ادعای الوهیت (ذهبی، ۱۹۶۱: ۱۰۶؛ ابن اثیر، ۱۹۹۵: ۳۱۵/۹) تا ستایش زهد و اشتها به حمایت از دانش و فرهنگ (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۱۸۵-۱۸۹) هر چه هست، الحاکم شخصیتی است که نمی‌توان او را در سطرهای یک تفسیر یا روایت واحد محصور کرد. الحاکم بامرالله را باید نمونه‌ای ممتاز از شخصیت‌های میان‌مرزی در تاریخ اندیشه و خلافت دانست؛ چهره‌ای که در کنش و گفتار، پیوسته میان زهد و قهر، تعقل و شطح و قدسیت و اقتدار در نوسان بود. این چندلایگی وجودی، زمینه‌ساز روایاتی گاه متعارض شده است؛ از خلیفه‌ای غالی و مدعی الوهیت تا حامی علم و زاهدی گوشه‌گزین. در نتیجه، وی مصداق بارز شخصیت‌های «گریزنده از تفسیر نهایی» است؛ شخصیتی که هر تلاش برای تقلیلش به روایتی یک‌دست، در نهایت ناکام می‌ماند. تنوع منابع، ابهام‌های تاریخی و پتانسیل تأویلی شخصیتش، وی را همچنان به مسئله‌ای گشوده برای تاریخ‌نگاران، متکلمان و فلاسفه تاریخ بدل ساخته است.

قتل‌های سیاسی: خشونت یا عدالت؟

یکی از نخستین اتهامات وارد بر الحاکم، میل مفرط او به خشونت و حذف فیزیکی منتقدان و مخالفان است؛ اتهامی که در پرتو شواهد تاریخی، نیازمند بازخوانی عالمانه‌تری است. آنچه مورخان از قتل قاضی حسین بن علی، مالک بن سعید الفارقی یا حسین

^۱ به‌زعم برخی پژوهشگران، در سال ۴۰۳ ق، الحاکم با منع استفاده از القاب ربوبی و جایگزینی آن با لقب رمزآلود «سلام»، کوشید ضمن مهار غلو، جایگاه نیمه‌قدسی خود را حفظ کند؛ سیاستی دوگانه که هم کنترل ظاهر را ممکن می‌ساخت و هم امکان تأویل‌گری باطنی را برای پیروان فراهم می‌کرد.

^۲ کوه مقطم (جبل المقطم)، رشته‌کوهی کم‌ارتفاع در شرق قاهره است که از دیرباز جایگاهی نمادین و گاه رازآلود در تاریخ مصر اسلامی داشته است.

^۳ ابن دواس، سیف‌الدین حسین کتانی (د. ۴۱۱ ق)، فرمانده مغربی‌تبار سپاه فاطمی و زعیم قبیله کتامه بود که به‌دلیل نفوذ سیاسی‌اش، در توطئه احتمالی قتل الحاکم بامرالله مشارکت داشت؛ وی اندکی پس از ناپیدی خلیفه، به فرمان ست‌الملوک به‌طرزی ناگهانی اعدام شد.

بن جوهر صقلی نقل کرده‌اند، به‌ظاهر نشانی از استبداد خون‌ریزانه دارد؛ اما در عمق خود، نشان از خلیفه‌ای دارد که فساد اداری، خیانت‌های پنهان و تهدیدات اخلاقی را تحمل‌ناپذیر می‌دانست.

فرمان اعدام قاضی القضا، در پاسخ به خیانت در امانت و تعدی به حقوق یتیمان صادر شد (ابن حجر، بی‌تا: ۱۴۲)؛ قتل مالک، نتیجه‌ی دروغ‌گویی در مواجهه با اتهامی سنگین مرتبط با خانواده‌ی خلیفه بود (ابن حجر، بی‌تا: ۳۲۱)؛ و صقلی نیز در پی رسوایی‌های شبانه‌ای که به مرگ طبیب مخصوص خلیفه انجامید، مجازات شد (عبادی، ۱۹۷۰: ۲۸۵). این اقدامات، در افقی گسترده‌تر، نه‌چون فردی، بلکه سخت‌گیری بر مبنای یک دستگاه اخلاقی-سیاسی خاص را نشان می‌دهند.

فرمان‌های اجتماعی و جهان‌بینی زاهدانه: شریعت یا ستم؟

الحاکم در مقام حاکمی که دغدغه اصلاح اجتماعی داشت، با صدور مجموعه‌ای از قوانین محدودکننده، از ممنوعیت شرب خمر و لهو و لعب تا محدودسازی تردد زنان در شب و روز، سعی در بازسازی سیمای دینی جامعه‌ی فاطمی داشت. این سیاست‌ها، اگرچه در ظاهر خشن و گاه غیرمنطقی جلوه می‌کردند، اما پشتوانه‌ای از عرفان‌گرایی شخصی و بینشی اخلاق‌مدار داشتند. با این وجود، از منظر جامعه‌شناختی، به‌ویژه در چارچوب تحلیل دورکیم، این سیاست‌ها به فرسایش انسجام ارگانیک جامعه منجر شد؛ زیرا به‌جای هم‌پذیری تفاوت‌ها، نوعی هم‌شکلی اجباری (انسجام مکانیکی) تحمیل شد که در نهایت انسجام اجتماعی را تضعیف کرد (Durkheim, 1984: 129-131). وی که پی درک واقعیت فساد جاری در طبقات مختلف جامعه بود، کوشید با تحریم ابزارهای لذت‌جویی، سیمای خلافت را با روح شریعت اسماعیلی منطبق سازد. این دستورها، گرچه گاه افراطی و گسسته از منطق زمانه به نظر می‌رسند، اما بیش از آن‌که ناشی از بیماری ذهنی باشند، ریشه در آرمان‌گرایی صوفیانه‌ی الحاکم و تلاش برای برقراری نوعی یوتوپیای دینی داشتند (عبادی، ۱۹۷۰: ۲۸۶-۲۸۷).

برخورد با اهل سنت و ذمیان: مصلحت یا تعصب؟

موضع‌گیری‌های مذهبی الحاکم ب‌أمرالله، اعم از مواجهه با اهل سنت و تعامل با اهل ذمه، از زوایای مبهم و درعین‌حال کلیدی در تحلیل ساختار حکمرانی او به‌شمار می‌آید. اگرچه در سطح ظاهری، این سیاست‌ها واجد جلوه‌هایی از تعصب دینی و اقتدارگرایی مذهبی‌اند، اما در تحلیل دقیق‌تر، واکنش‌هایی اقتضایی به تحولات سیاسی، تهدیدات ایدئولوژیک و بحران‌های مشروعیت تلقی می‌شوند. قتل قاضی فاطمی در مسجد الازهر به‌دست فردی اندلسی (۳۹۱ ق) و شورش گسترده ابورکوه در مغرب (۳۹۵ ق) که با لعن علنی خلفای فاطمی همراه بود، زمینه‌ساز تشدید برخوردها با اهل سنت گردید (مقریزی، بی‌تا: ۷۲-۷۴). در همین راستا، روابط الحاکم با مسیحیان و یهودیان نیز تابع تحولات بیرونی بود؛ تخریب کلیساها، محدودسازی شعائر دینی و اقداماتی چون ویرانی کلیسای قیامت در بیت‌المقدس (۴۰۰ ق)، بیش از آن‌که ناشی از رویکردی صرفاً دینی باشد، واکنشی به نفوذ سیاسی-فرهنگی بیزانس و نگرانی از گسترش تبشیر تلقی می‌شود (ابن تغری بردی، بی‌تا: ۱۸۷/۴). با این‌همه، در مراحل پایانی خلافت، الحاکم نوعی تعدیل در سیاست‌های مذهبی در پیش گرفت؛ حذف لعن صحابه از خطبه‌ها، تخفیف فشار بر اهل ذمه و بازگشت به سیاست‌های مصلحت‌گرایانه. چنین نوسانی، گویای حاکمی است که میان ایدئولوژی دینی و منطق بقاء سیاسی، در نوسان و تعامل پیوسته قرار داشت؛ نه یک‌سره معتقد به خشونت مذهبی و نه کاملاً وفادار به تساهل اعتقادی، بلکه کنش‌گری عمل‌گرا در متن تعارض‌های ساختاری خلافت فاطمی.

اندیشه و سیاست در آئینه‌ی تناقض: پیامدهای فکری و سیاسی خلافت الحاکم

خلافت الحاکم ب‌أمرالله را می‌توان از پرتلاطم‌ترین و رمزآلودترین دوره‌های خلافت فاطمی به‌شمار آورد؛ دورانی که در تقاطع عقلانیت دینی و افراط‌گرایی آیینی رقم خورد. الحاکم، نه صرفاً خلیفه‌ای با نگرشی غیرمتعارف، بلکه کنشگری مؤثر در سپهر سیاست و ایدئولوژی بود که با گسستن از سنت‌های تثبیت‌شده‌ی خلفای پیشین، مسیر خلافت فاطمی را از ثبات و اعتدال به‌سوی بحران‌های عقیدتی، شکاف‌های فرقه‌ای و گفتمان‌های غلوآمیز سوق داد. تحلیل پیامدهای این دوران، تصویری چندبعدی از نقش شخصیت در تاریخ‌سازی و تلاقی اراده‌ی فردی با سرنوشت‌های جمعی ترسیم می‌کند:

طلوعی بر مدار عقلانیت: شکوفایی تأویلی و تساهل در سال‌های آغازین

نخستین سال‌های زمامداری الحاکم را می‌توان دوره‌ی «خویشتن‌یابی عقلانی خلافت فاطمی» نامید؛ دورانی که با رویکردی مداراگرانه و عقل‌محور همراه بود. در این دوره، قاهره به پایتختی معرفت بدل شد و دعوت اسماعیلی به مدد چهره‌هایی چون حمیدالدین کرمانی، عمقی نظری و ژرفای تمدنی یافت. (Daftary, 2007: 184) کرمانی، با بازخوانی نظام‌مند آموزه‌های فاطمی، دستگاه دعوت را نه تنها در مصر، بلکه در اقلیم‌های دوردست، به شبکه‌ای زنده، منسجم و توانمند بدل ساخت (عبادی، ۱۹۷۳: ۲۸۵).

رشد فکری دعوت فاطمی چنان بود که عباسیان به هراس افتادند؛ القادر بالله با صدور «عقیده القادریه»^۱، نه تنها به نفی اندیشه اسماعیلی پرداخت، بلکه نبرد کلامی‌ای تمام‌عیار را علیه فاطمیان رقم زد. (Halm, 1997: 121) این شکوفایی عقلانی، آخرین تجلی درخشان فاطمیان پیش از ورود به ورطه‌ی بحران بود.

از تساهل تا تخصم: چرخش ایدئولوژیک و گسست با اهل سنت

اما دیری نپایید که چرخشی بنیادین در سیاست مذهبی الحاکم رخ نمود؛ چرخشی از اعتدال به انزوا، از مدارای مذهبی به تقابل فرقه‌ای. وی با تحمیل محدودیت‌های فزاینده بر اهل سنت—از ممنوعیت شعائر عبادی گرفته تا انهدام نهادهای علمی شافعی و حنفی—پایگاه اجتماعی خلافت را در میان اکثریت سنی‌مذهب مصر به طرزی چشم‌گیر از کف داد. (Lev, 1991: 17) در حالی که فاطمیان پیش از او توانسته بودند میان قدرت سیاسی و مشروعیت اجتماعی توازن برقرار کنند، الحاکم با سیاست‌های تند، این پیوند را گسست و مسیر خلافت را به سوی واگرایی مذهبی سوق داد (مقریزی، بی‌تا: ۷۲؛ ابن حجر، بی‌تا: ۱۴۲).

انقطاع با اهل ذمه؛ از سیاست‌های درون‌دینی تا پیامدهای برون‌مرزی

سیاست سخت‌گیرانه‌ی الحاکم نسبت به اهل ذمه—خصوصاً تخریب کلیساها و مصادره اموال مسیحیان—تنها بحران داخلی نداشت، بلکه در روابط خارجی خلافت نیز اختلال جدی پدید آورد. امپراتوری بیزانس که پیوندهای تجاری مستحکمی با مصر داشت، در واکنش، روابط دیپلماتیک و اقتصادی را قطع کرد؛ رخدادی که نه تنها تراز مالی خلافت را متزلزل ساخت، بلکه شکاف میان جهان اسلام و مسیحیت را عمیق‌تر کرد (مقریزی، بی‌تا: ۷۴؛ Brett, 2001: 176). در سطحی کلان‌تر، این تنش‌ها از زمینه‌های روانی نخستین جنگ‌های صلیبی نیز محسوب می‌شوند، که در دهه‌های بعد، در بستر خصومت تاریخی میان دو جهان دینی شعله‌ور شدند.

گسست امام و امت: تضاد کنش سیاسی الحاکم با مفهوم امام معصوم

خردگرایی، توازن وجودی، و هدایت الهی، سه مؤلفه‌ی بنیادین در ساختار اندیشه‌ی امامت اسماعیلی تلقی می‌شوند؛ مؤلفه‌هایی که در نظام اعتقادی فاطمیان، امام را نه صرفاً پیشوای دینی، بلکه تجلی عقل فعال، مظهر نظم باطنی هستی، و واسطه‌ی فیض میان خالق و خلق معرفی می‌کنند (دفتری، ۱۳۸۲: ۱۱۲؛ Walker, 2003: 56) این تلقی، بازتاب روشن «امامت آرمانی» است؛ صورتی فراتاریخی، فراتجربی و کلامی از امام که او را معصوم، دانای مطلق، مصون از خطا، و حامل مشروعیت قدسی می‌انگارد (نصر، ۱۳۸۵: ۸۲).

در تقابل با این تصویر آرمانی، تجربه‌ی تاریخی خلافت الحاکم، نه‌مین خلیفه‌ی فاطمی، واجد نوعی گسست معرفتی بود. رفتارهای متناقض، تصمیم‌گیری‌های شتاب‌زده و سیاست‌گذاری‌های مقطعی و گاه غیرمنطقی، تصویری از امام ارائه داد که با عقلانیت نظام‌مند سنت اسماعیلی در تعارض قرار می‌گرفت. این تعارض، از منظر ماکس وبر، مصداق روشن فرسایش مشروعیت کاریزماتیک است. به‌زعم وبر، مشروعیت کاریزماتیک تا زمانی معتبر است که پیروان، رهبر را واجد خصایص استثنایی بدانند؛ اما با کاهش اعتماد و مشروعیت اجتماعی، این سرمایه نیز رو به زوال می‌گذارد (Weber, 1978: 244-247). در چنین شرایطی، چهره‌ی امام نه به مثابه تجلی عقل و توازن، بلکه به‌منزله‌ی انسانی متأثر از الزامات سیاسی، تنش‌های روانی و ناپایداری‌های قدرت بازنمایی شد؛ این تصویر، با برداشت عقل‌محور اسماعیلی از مقام امام در تضاد بود؛ چرا که در اندیشه اسماعیلی، امام مظهر عقل فعال و واسطه‌ی

^۱ عقیده القادریه سندی عقیدتی است که در سال ۴۰۸ ه.ق به فرمان خلیفه عباسی القادر بالله صادر شد و به‌عنوان بیانیه‌ای رسمی، مشروعیت خلافت فاطمی و آموزه‌های اسماعیلی را نفی می‌کرد. این متن، تلاشی برای تثبیت مواضع اهل سنت در برابر جریان‌های باطنی و شیعی بود. عقیده القادریه یکی از نخستین ابزارهای ایدئولوژیک عباسیان در جنگ کلامی با فاطمیان به‌شمار می‌رود.

فیض الهی تلقی می‌شود (Daftary, 2007: 184). سیاست‌های الحاکم، این تصویر متعالی را به چالشی جدی کشاند. وضعیتی که می‌توان آن را در قالب «امامت زیسته» تحلیل کرد—برداشتی واقع‌گرایانه از امامت که در بستر تاریخ و سیاست شکل می‌گیرد و در تقابل با صورت‌بندی آرمانی آن قرار می‌گیرد.

شکاف میان این دو صورت از امامت، به تزلزل اعتماد بدنه‌ی داعیان، ضعف انسجام ایدئولوژیک خلافت و کاهش مشروعیت الهی آن در افق ذهنی جامعه انجامید (عبادی، ۱۹۷۳: ۲۸۷؛ دفتری، ۱۳۸۲: ۱۴۵). این تعارض میان «حقیقت قدسی» و «واقعیت تاریخی»، واجد پیامدهای گسترده‌ای در سطح سیاسی و اعتقادی بود؛ از جمله بروز بحران در نظریه‌ی امامت، افول اقتدار مرکزی خلافت و بروز شکاف‌های معرفتی در درون جامعه‌ی اسماعیلی.

در مجموع، تضاد میان «امامت آرمانی» که در متون دینی، فلسفی و کلامی اسماعیلی ترسیم شده بود و «امامت زیسته» در تجربه‌ی خلافت الحاکم، به یکی از نقاط عطف در تزلزل مشروعیت فاطمیان بدل شد. این گسست معرفتی، زمینه‌ساز تحولات عمیق‌تری؛ از جمله خیزش ابورکوه، انشعاب فرقه‌ی دروژیه و شکل‌گیری طیف‌هایی از اسماعیلیه با قرائت‌های متفاوت و گاه متعارض از مفهوم امامت گردید.

از تأویل به غلو: شکاف در دعوت و پیدایش آیین دروژی

سیاست‌های مبهم و متناقض الحاکم، سرانجام زمینه‌ای مساعد برای شکل‌گیری تفسیرهای غالبانه فراهم ساخت. داعیانی چون نشکین درزی، با بهره‌گیری از خلأ معنوی و آشفتگی فکری موجود، گفتمانی نو پدید آوردند که بر الوهیت الحاکم تأکید می‌کرد (کرمانی، ۱۹۸۰: ۲۱۵). آیین نوظهور «دروژیه» که محصول همین تأویلات افراطی بود، به سرعت از چارچوب اسماعیلیه فاطمی فاصله گرفت و انشقاقی عمیق در بطن دعوت پدید آورد (مقریزی، بی‌تا: ۳۱۰؛ Daftary, 1998: 242). این تحول نه تنها انسجام دینی خلافت را تضعیف کرد، بلکه ضربه‌ای جدی بر وحدت سیاسی-فکری نظام فاطمی وارد ساخت.

الهیات غلوآمیز و افول سرمایه نمادین خلافت

ادعاهای الوهیت‌محور دربارهی الحاکم، که عمدتاً از سوی حلقه‌های غالی و باطنی‌گرای نزدیک به وی - همچون حمزه بن علی و پیروانش - ترویج می‌شد، نقطه گسستی آشکار با سنت تأویلی و عقل‌گرای اسماعیلیه کلاسیک به‌شمار می‌رفت (Walker, 1993: 210). این چرخش از تأویل به حلول، و از عقلانیت به غلو، نه تنها با چارچوب‌های نظری داعیان متقدم در تضاد بود، بلکه زمینه واکنش‌های منفی در میان عامه مردم، و حتی بخش‌هایی از بدنه دعوت رسمی فاطمی را فراهم آورد. چنین انحرافی از مدار اعتدال فکری، سرمایه نمادین خلافت فاطمی را - که تا پیش از آن، مبتنی بر مشروعیت الهی در چارچوب عقلانی و نسب علوی بود - دچار فرسایش جدی کرد. این بحران، فرآیندی را رقم زد که در آن خلافت از موقعیت فره‌مند و وحدت‌آفرین خود فاصله گرفت و به‌سوی انزوا، بی‌اعتمادی اجتماعی و شکاف در صفوف داخلی دعوت سوق یافت (مقریزی، بی‌تا: ۳۱۰). از این منظر، الهیات غلوآمیز نه صرفاً انحرافی عقیدتی، بلکه شکلی از تضعیف سرمایه فرهنگی و نمادین خلافت بود که نقش بسزایی در افول اقتدار فاطمیان ایفا کرد.

مرگی در هاله‌ی ابهام؛ اسطوره‌سازی، غیبت و انشقاق نهایی

مرگ رازآلود الحاکم بأمراالله در سال ۴۱۱ ق که نه جسدی از او یافت شد و نه روایتی قطعی درباره سرنوشتش شکل گرفت، به پایانی نمادین برای دوره‌ای پرفرازونشیب از خلافت فاطمی انجامید؛ دوره‌ای که در آن، مرزهای میان تقدس، قدرت و مشروعیت به شدت دچار تزلزل شده بود. غیبت ناگهانی وی، در غیاب پاسخ روشن تاریخی، به فرصتی برای صورت‌بندی‌های اسطوره‌ای بدل شد؛ از جمله تأویل‌هایی که او را مهدی موعود یا تجلی ذات الهی دانستند (Halm, 2003: 167). این اسطوره‌سازی‌ها، فراتر از انحرافات عقیدتی، بیانگر نوعی خلأ معنایی در ساختار خلافت بود که هم مشروعیت دینی را تضعیف کرد و هم انسجام نهادی دعوت را دچار بحران ساخت. در واکنش به این شکاف نظری و اجتماعی، نهاد خلافت با رهبری الظاهر و سپس المستنصر کوشید با اعمال اصلاحات، پالایش گفتمان رسمی، و بازتعریف حدود اقتدار، مشروعیتی تازه بنا نهد (ابن حجر، بی‌تا: ۱۴۳). بدین‌سان، مرگ الحاکم نه پایان صرف یک خلیفه، بلکه نقطه گسستی در تاریخ خلافت فاطمی و آغاز مرحله‌ای از بازسازی سیاسی-ایدئولوژیک بود.

ترمیم مشروعیت فاطمی در آستانه بحران

نیمه نخست قرن پنجم هجری، دوره‌ای بود آکنده از التهاب‌های فکری، تعارض‌های فرقه‌ای و نزاع‌های ایدئولوژیک که اساس خلافت فاطمی را در معرض فرسایش قرار داده بود. تبلیغات خصمانه عباسیان، اتهامات قرمطی‌گری و گسترش اندیشه‌های غالیانه در درون ساختار دعوت، مشروعیت فاطمیان را با تردیدی عمیق مواجه ساخته بود. در این بستر بحران‌خیز، الحاکم بأمراة، خلیفه مرموز و چندچهره فاطمی، به یکی از بزرگ‌ترین متفکران اسماعیلی پناه برد: «حمیدالدین کرمانی».

در فاصله سال‌های ۴۰۵ تا ۴۰۶ ق، بنا به فرمان خلیفه، کرمانی از اقالیم شرقی به قاهره فراخوانده شد. وی نه تنها وظیفه ترمیم انسجام اعتقادی جامعه اسماعیلی را بر عهده گرفت، بلکه به بازتعریف فلسفه امامت فاطمی در برابر افراط‌گرایی درونی و چالش‌های برون فرقه‌ای پرداخت. حضور او نقطه عطفی در تاریخ اندیشه فاطمی بود؛ تلاشی برای عقلانی‌سازی مشروعیت و بازسازی ساختار متزلزل دعوت. نخستین اقدام راهبردی کرمانی، سازمان‌دهی مجدد ساختار دعوت اسماعیلی بود. وی با تأسیس نظامی مراتب‌مند، سلسله‌مراتب دینی و تبلیغی را احیا کرد؛ ساختاری که در رأس آن، امام قرار داشت و پس از وی، مقام «داعی‌الدعات» یا «باب‌الابواب» عهده‌دار هدایت تشکیلاتی دعوت می‌شد. دوازده حجت (نقیب) در اقالیم مختلف مأمور ترویج آموزه‌ها بودند و لایه‌های گوناگون داعیان (بلاغ، مطلق، محصور) و مأذونان (مکاسر، مستجیب، مؤمن‌البلیغ) در لایه‌های میانی و پایینی دعوت ایفای نقش می‌کردند (سلومی، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۳۶-۳۴۹). این سازماندهی نوین، نقشی کلیدی در احیای کارکردهای دارالعلم ایفا کرد و ساختار تئولوژیک فاطمی را از گزند گسست نجات داد. در گام دوم، کرمانی کوشید تا با نگارش متونی استدلالی، با استفاده از اصول عقل‌گرایانه، آموزه‌های امامت را از نو بنیاد نهد. در المصابیح فی إثبات الأئمة، او با استناد به میراث عقلی و نقلی، امامت فاطمی را به مثابه استمرار هدایت الهی توصیف کرد و الحاکم را در قامت «امام قائم الزمان» و «امیرالمؤمنین» ترسیم نمود (کرمانی، ۱۹۶۹: ۱۵ و ۲۰). آثار او نه صرفاً در پاسخ به شکاکیت‌های رایج زمانه، بلکه در جهت بازسازی یک نظام کلامی جامع تدوین شدند. اما مهم‌ترین تقابل کرمانی با بحران، در مواجهه با انحرافات عقیدتی دروزیان آشکار شد. با گسترش افکار غالیانه‌ای که الحاکم را تجسد الوهیت می‌پنداشتند، خلیفه نگارش الرسالة الواعظة را به کرمانی سپرد. این رساله، نه صرفاً پاسخی به دروزیان، بلکه بیانیه‌ای روشن‌گر برای حفظ مرز میان مقام امام و ذات الهی بود. کرمانی در این اثر با رویکردی انتقادی، باورهای حلول‌گرایانه را مردود شمرد و تأکید کرد که امام، هرچند واسطه فیض و علم است، اما شأن او در محدوده انسانیت باقی می‌ماند (کرمانی، ۱۹۸۷: ۱۳۴-۱۴۷؛ حسین، ۱۳۷۰: ۹۹).

علاوه بر این، کرمانی آثاری نظیر معاصم الهدی، مباسم البشارات، الرسالة الکافیة، راحة العقل و أقوال الذهیبیه را به نگارش درآورد؛ متونی که در آنها سعی شد میان عقل فلسفی و ایمان دینی آشتی برقرار شود و افراط‌گرایی باطنی یا تساهل عقل‌گرایانه، هر دو در ترازوی نقد قرار گیرند. اوج اندیشه‌ورزی کرمانی را باید در اثر ماندگار راحة العقل جست؛ کتابی که نخستین نظام جامع فلسفه اسماعیلی فاطمی را پی‌ریزی کرد. در این اثر، کرمانی با بهره‌گیری از مفاهیم نوافلاطونی، متافیزیک مشائی و آموزه‌های قرآنی، تصویری از هستی عرضه می‌کند که در آن امام، قطب معرفت و واسطه فیض الهی است؛ اما نه خدایی در قالب بشر، بلکه انسان کامل در زنجیره هدایت (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۲۴).

در سال ۴۱۱ ق، اندکی پیش از ناپدید شدن الحاکم، حمیدالدین کرمانی نیز دار فانی را وداع گفت؛ اما میراث فکری او، نقطه اتکایی برای بازتعریف هویت اسماعیلی باقی ماند. او از محدود متفکرانی بود که توانست در برابر افراط، نه با تندروی، بلکه با تدبیر و تعقل بایستد و خلافت فاطمی را از سقوط در ورطه انحلال فکری نجات دهد.

نتیجه‌گیری

خلافت فاطمی پس از فتح مصر در سال ۳۵۸ ه.ق، به‌ویژه در دوران المعز لدین‌الله و العزیز بالله، نمود روشنی از تحقق گفتمانی عقل‌محور بر پایه تأویل‌گرایی، مشروعیت دینی و نهادسازی سیاسی در چارچوب آموزه‌های امام‌محور اسماعیلی بود. این دوره را می‌توان نقطه‌ای اوج انسجام فکری و ساختاری جریان فاطمی دانست؛ زمانی که پیوند عقل و دین، در قالب خلافت، به ابزاری مؤثر برای تحکیم اقتدار سیاسی در برابر خلافت عباسی و سایر قدرت‌های رقیب تبدیل شد.

با این حال، خلافت الحاکم بأمرالله (۳۸۶-۴۱۲ ق) نقطه‌ی چرخشی در تداوم این مسیر به‌شمار می‌رود. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که هرچند الحاکم در آغاز به سنت عقل‌گرایانه‌ی پیشینیان پایبند بود و نهادهایی همچون دارالعلم را بنیان نهاد، به‌تدریج به‌سوی سیاست‌هایی اقتدارگرایانه متمایل شد که توازن میان عقل و مشروعیت دینی را برهم زد. حمایت هم‌زمان وی از جریان‌های غالی و اعمال محدودیت بر اهل سنت و اهل ذمه، بازتابی از بحران هویت در درون ساختار خلافت فاطمی بود.

این دوگانگی نه‌تنها در عرصه‌ی سیاست و اجتماع، بلکه در لایه‌های نظری دعوت نیز انعکاس یافت و به شکاف‌هایی عمیق در مناسبات مذهبی، اجتماعی و جانشینی انجامید. اقداماتی چون عزل ولیعهد مشروع (الظاهر) و نادیده‌گرفتن سنت موروثی امامت، بنیان مشروعیت خلافت را به‌گونه‌ای بنیادین متزلزل ساخت. بگونه‌ای که این بحران در سال‌های پس از مرگ المستنصر، با انشقاق دعوت، به‌شکلی عینی و برگشت‌ناپذیر خود را نمایان ساخت.

در عرصه‌ی خارجی نیز، دوران الحاکم با تشدید تنش در روابط با امپراطوری بیزانس و بروز شورش‌هایی همچون قیام ابورکوه اندلسی، نشانه‌هایی روشن از افول اعتبار خلافت در میان گروه‌های مذهبی و قومی غیرشیعی به همراه داشت؛ وضعیتی که هم از تناقض‌های درونی سیاست‌های او ریشه می‌گرفت و هم بازتاب زوال انسجام ایدئولوژیک در نظام فکری فاطمیان بود.

با این همه، ارزیابی منصفانه‌ی خلافت الحاکم مستلزم گذر از روایت‌های خصمانه و تفسیرهای تقلیل‌گرایانه‌ی روان‌شناختی است. منابع اسماعیلی، از جمله آثار حمیدالدین کرمانی، تصویری متفاوت از الحاکم ترسیم می‌کنند: چهره‌ای متفکر، اصلاح‌گر و در پی بازتعریف مشروعیت خلافت در بستر بحران‌های سیاسی و الهیاتی قرن چهارم هجری. تلاش او برای تلفیق عقلانیت، اقتدار سیاسی و اسطوره‌سازی دینی، هرچند در کوتاه‌مدت نوعی انسجام سازمانی پدید آورد، اما در بلندمدت زمینه‌ی واگرایی در منظومه‌ی فاطمی را فراهم ساخت.

در یک جمع‌بندی، خلافت الحاکم را باید نماد تعارض ریشه‌دار میان عقل‌گرایی تأویلی و اقتدارگرایی دینی دانست. این تعارض را می‌توان از منظر نظریه‌های وبر و دورکیم نیز تحلیل کرد؛ جایی که افول مشروعیت کارزماتیک و اختلال در انسجام اجتماعی، به واگرایی شدید در نظام خلافت انجامید. کارنامه‌ی دوگانه‌ی او، تلفیقی از نوآوری‌های فکری و در عین حال تزلزل‌های ساختاری، آشکارکننده‌ی گسستی ژرف در نظم نظری و سیاسی خلافت فاطمی بود. بر پایه‌ی تحلیل تطبیقی منابع اسماعیلی و غیر اسماعیلی، این مقاله نشان داد که دوران الحاکم نه مقطعی گذرا، بلکه نقطه‌ی عطفی در روند تحول دعوت اسماعیلی و نسبت دین و قدرت در تمدن اسلامی به‌شمار می‌آید. در همین راستا، پژوهش‌های آینده می‌توانند با تمرکز بر مقایسه‌ی روایت‌های متعارض درباره‌ی الحاکم و واکاوی بازتاب اندیشه‌های او در شکل‌گیری مکاتب غالی و اصلاح‌گرا، چشم‌اندازی تازه و ژرف‌نگر از میراث فکری و تاریخی این دوره ترسیم کنند.

منابع

- ابن الأثیر، عزالدین. (۱۳۷۱ش). الکامل در تاریخ. ترجمه: ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی.
- ابن الأثیر، عزالدین. (۱۹۹۵م). بن اثیر، عزالدین. *الکامل فی التاریخ*. ج ۹. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن تغری بردی، جمال‌الدین یوسف. (بی‌تا). *النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهرة*. قاهره: دارالکتب المصریه، ج ۴.
- ابن حجر العسقلانی. (بی‌تا). *رفع الإصر عن قضاء مصر*. تحقیق: علی محمد عمر. قاهره: مطبعه الخانجی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۲۰۰۵م). *الكتاب العبر و دیوان المبتدأ والخبر فی أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر*، تحقیق: خلیل شحاده، بیروت: دارالفکر، ج ۴.
- ابن دقماق، ابراهیم محمد. (بی‌تا). *الانتصار*. بیروت: مکتبه التجاری للطباعه.
- ابن عذاری، محمد بن محمد. (۱۹۸۳م). *البیان المغرب*. تحقیق: بی‌سی. کولان و پرونسال. بیروت: دارالثقافه.
- دفتری، فرهاد. (۱۳۷۵ش). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه: فریدون بدره‌ای. تهران: نشر فرزنان.
- دفتری، فرهاد. (۱۳۸۲ش). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه: فریدون بدره‌ای، تهران: نشر فرزنان روز.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد. (۱۹۶۱م). *العبر فی خبر من غیر*. تحقیق: فؤاد سید. کویت: بی‌نا.
- رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۸۸ش). *جامع التواریخ*. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و مدرسی زنجانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- سلومی، سلیمان عبدالله. (۱۴۲۲ق). *أصول الإسماعیلیه*. ریاض: دار فضیله.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن. (بی‌تا). *حسن المحاضره فی تاریخ مصر و القاهرة*. تحقیق: ابوالفضل ابراهیم. قاهره: دار احیاء.

- عبادی، احمد مختار. (۱۹۷۰). فی التاريخ العباسی و الفاطمی. بیروت: دار النهضة العربية.
- عبادی، عبدالمنعم. (۱۹۷۳م). الدولة الفاطمية فی مصر. القاهرة: دار المعارف.
- کاشانی، جمال‌الدین عبدالله بن علی. (۱۳۶۶ش). زبدة التواریخ. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کرمانی، حمیدالدین. (۱۹۶۹م). المصاییح فی إثبات الإمامة. تحقیق: مصطفی غالب. بیروت: منشورات حمد.
- کرمانی، حمیدالدین. (۱۹۸۷م). مجموعه الرسائل. تحقیق: مصطفی غالب. بیروت: مؤسسه الجامعیه للدراسات.
- کرمانی، حمیدالدین. (۱۹۸۰م). راحة العقل. تحقیق و مقدمه: مصطفی غالب. بیروت: دار الأندلس.
- لوئیس برنارد و دیگران. (بی‌تا). اسماعیلیان. ترجمه و تدوین: یعقوب آژند. تهران: بی‌نا.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۹۱۹م). المقفی الكبير. تحقیق: محمد البعلاوی. بیروت: دارالمغرب الإسلامی.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۹۹۸م). المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار. تحقیق: خلیل منصور. بیروت: دارالکتب.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۹۹۷م). المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مقریزی، تقی‌الدین. (بی‌تا). اتعاظ الحنفا بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفا. قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامیه.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۹۹۱م). اتعاظ الحنفا بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفا. قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامیه.
- نصر، سید حسین. (۱۳۸۵). باغ حقیقت. ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: نشر سوفیا.

References:

- Brett, M. (2001). The Rise of the Fatimids: The World of the Mediterranean and the Middle East in the Tenth Century CE. Leiden: Brill.
- Daftary, F. (1998). A Short History of the Ismailis. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Daftary, F. (2004). Ismaili Literature: A Bibliography of Sources and Studies. London: I.B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies.
- Daftary, F. (2007). The Isma'ilis: Their History and Doctrines. Cambridge: Cambridge University Press.
- Durkheim, É. (1984). The Division of Labour in Society (Trans. W. D. Halls). New York: Free Press.
- Halm, H. (1997). The Fatimids and Their Traditions of Learning. London: I.B. Tauris.
- Halm, H. (2003). The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids. Leiden: Brill.
- Lev, Y. (1991). State and Society in Fatimid Egypt. Asian and African Studies, 25(1), 1–17.
- Walker, P. E. (1993). Hamid al-Din al-Kirmani: Ismaili Thought in the Age of al-Hakim. London: I.B. Tauris.
- Walker, P. E. (2003). Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and Its Sources. London: I.B. Tauris.
- Weber, M. (1978). Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology (Eds. G. Roth & C. Wittich).

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

A study on several common diseases in Iranian society during the Qajar era: Causes of prevalence, prevention and treatment methods (The challenge of traditional medicine with modern medicine)

Mohammad Ghorbani¹ and Nematollah Zakipour²

1- Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

2- Assistant Professor, History Department, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2025/08/14 Accepted: 2026/02/17 PP: 37- 49 Keywords: Diseases, Modern Medicine, Traditional Medicine, Qajar Period.	The present research is a study of diseases such as typhoid, whooping cough, influenza, relapsing fever, scarlet fever, cholera, leprosy, measles, and venereal diseases during the Qajar period. Before the arrival of modern medicine in Iran, the ways of dealing with these diseases were through traditional treatment methods. However, with the arrival of modern medicine in Iran, both traditional and modern treatment methods were used to treat diseases. Data extraction was done from historical documents. The research method is historical explanation and analysis of data collected from historical documents. In referring to sources (travelogues, historical texts, first-hand accounts, and studies and research), trustworthiness, honesty and inference from historical data were observed. The research findings show: The lack or shortage of medical facilities and equipment in Iranian society during the Qajar era was one of the most important causes of the spread of infectious and non-infectious diseases. The arrival of modern medicine in Iran and the efforts of government officials to develop medical equipment led to a reduction in human casualties and the prevention of diseases.
	Citation: Ghorbani, M., & Zakipour, N. (2026). A study on several common diseases in Iranian society during the Qajar era: Causes of prevalence, prevention and treatment methods (The challenge of traditional medicine with modern medicine). <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 37-49. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56427.1046 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.3.7

¹ **Corresponding author:** Nematollah Zakipour, **Email:** nematzakipoor@yahoo.com, **Tell:** 09162388751

Extended Abstract

Introduction

Throughout its turbulent history, Iranian society has witnessed many human and natural disasters, one of which was various diseases, which they fought against according to their beliefs and traditions to prevent. Iran during the Qajar era is considered one of the important periods in Iranian history. Simultaneously with global developments and revolutions, positive changes occurred in Iranian society, especially in the field of health and hygiene. These changes were very few until the prime ministership of Amir Kabir, but with the prime ministership of Amir Kabir, positive changes occurred in the field of structures, equipment, and knowledge of treating diseases. Travelers' reports on diseases during the Qajar era are valuable, as they have addressed them. In the Qajar era, as in previous periods, infectious diseases were considered the main causes of mortality due to the prevalence of ineffective medical practices. But from the middle of the Qajar period, due to the internal and external political and social developments, the Iranian society of that time had the opportunity to become familiar with modern medical knowledge. This process is especially important since the reign of Nasser al-Din Shah in the history of medical developments in Iran. In this period, modern medicine gradually replaced traditional medicine. The health conditions of Iranian society during the Qajar era until the presidency of Amir Kabir remained the same. One of the grounds for paying attention to modern medical knowledge in Iran during the Qajar era was the establishment of Dar al-Fonun. Before the establishment of Dar al-Fonun, medicine was taught in the traditional way, but with the invitation of Amir Kabir from Austrian professors, a branch of modern medicine was established and taught in Dar al-Fonun. In the Qajar era, sending students to study medicine abroad, establishing Dar al-Fonun School, establishing health and medical institutions, entering and employing European physicians in Iran, the scientific method of treating patients, and many other issues caused modern medicine to gradually enter Iran and replace traditional Iranian medicine that had been prevalent in the country for many years.

Material & Methods

Data extraction has been done from historical documents. The research method is historical explanation and analysis of data collected from historical documents. In referring to sources (travelogues, historical texts; first-hand accounts and studies and research), trustworthiness, honesty, and inference from historical data have been observed.

Results and discussion

This historical research can help the current Iranian health system by identifying some of the causes of the spread of diseases and methods of combating diseases such as typhoid, whooping cough, influenza, relapsing fever, scarlet fever, leprosy, measles, smallpox, and sexually transmitted diseases, especially in the Qajar era, relying on historical documents and evidence in both traditional and modern medical treatment methods. The available evidence about the causes of the spread and ways of prevention and treatment can be a useful guide for the current health system of Iranian society.

The common diseases of Iran in the Qajar era can be divided into two groups: infectious-contagious and skin-contagious: 1- Infectious-contagious diseases include typhoid, whooping cough, influenza, relapsing fever, scarlet fever, cutaneous leishmaniasis, measles, smallpox, and sexually transmitted diseases. 2- Contagious skin diseases include two diseases: cutaneous leishmaniasis and leprosy.

Conclusion

Several factors, such as the climatic, geographical and weather conditions of different regions of Iran, the attitude of government officials and the level of public awareness of medical and care knowledge, the risks of outbreaks and deaths were effective in the spread of epidemic

diseases. Each of the geographical areas, due to its specific conditions in terms of climate, altitude, humidity, water resources, etc., provided relatively suitable conditions for the emergence and spread of pathogens and infectious diseases such as typhus, typhoid, leprosy, tuberculosis, influenza, skin diseases, measles and scarlet fever. Health and hygiene of the community, both individual and social, were considered essential categories in controlling the outbreak of diseases. Since the era of Amir Kabir's prime ministership, several efforts were made in Iran for health methods and treatment structures that played an important role in the future of Iranian health. Society was changing towards polarization (traditional-modern) in the field of health affairs and methods of treating diseases. On the one hand, local physicians, who believed in the principles of ancient medicine, insisted on the effectiveness of their treatment methods and the healing properties of their prescriptions, and on the other hand, foreign physicians, relying on their new findings and the use of new tools and drugs, questioned the attitudes and approaches of most Iranian physicians as obsolete. Therefore, some diseases were recognized and controlled to some extent with the arrival of modern Western medicine.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

جستاری دربارهٔ چند بیماری رایج در جامعهٔ ایران عصر قاجاریه: علل شیوع، راه‌های پیشگیری و درمان (چالش طب سنتی با طب مدرن)

محمد قربانی^۱ و نعمت الله زکی پور^۲

۱- گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران
۲- استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
پژوهش حاضر مطالعهٔ بیماری‌هایی چون حصیه، سیاه‌سرفه، آنفلوآنزا، تب راجعه، مخملک، سالک، جذام، سرخک و مقاربتی در دورهٔ زمانی قاجاریه می‌باشد. چگونگی راه‌های مقابله با این بیماری‌ها قبل از ورود طب مدرن به ایران، از طریق شیوه‌های درمانی سنتی انجام می‌گرفت؛ اما با ورود طب مدرن به ایران، توأمان از دو شیوهٔ درمانی طب سنتی و طب مدرن برای درمان بیماری‌ها استفاده می‌کردند. استخراج داده‌ها از اسناد، مدارک تاریخی انجام شده است. روش پژوهش، تبیین و تحلیل تاریخی داده‌های گردآوری شده از مدارک تاریخی است. در مراجعه به منابع (سفرنامه‌ها، متون تاریخی؛ دست‌اول و مطالعات و تحقیقات)، امانت‌داری و صداقت و استنباط از داده‌های تاریخی رعایت شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد فقدان یا کمبود امکانات و تجهیزات درمانی در جامعه‌ی ایران عصر قاجاریه، از مهم‌ترین علل شیوع و گسترش بیماری‌های واگیر و غیر واگیر بود. با ورود طب مدرن به ایران و اقدامات کارگزاران حکومتی در توسعه‌ی تجهیزات درمانی منجر به کاهش تلفات انسانی و پیشگیری از امراض گردید.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۸ صص: ۳۷-۴۹ واژگان کلیدی: بیماری‌ها، طب مدرن، طب سنتی، قاجاریه.

استناد: قربانی، محمد؛ و زکی پور، نعمت الله. (۱۴۰۴). جستاری دربارهٔ چند بیماری رایج در جامعهٔ ایران عصر قاجاریه: علل شیوع، راه‌های پیشگیری و درمان (چالش طب سنتی با طب مدرن). *نشریه سیاست در آینه تاریخ*، ۲(۴)، ۳۷-۴۹.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.56427.1046>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.3.7>

مقدمه

جامعه ایرانی در طول تاریخ پرفرازونشیب آن، بلایای انسانی و طبیعی زیادی به خود دیده است که یکی از این بلایای انسانی، امراض مختلف بوده است که برای پیشگیری از آن، بر طبق باورها و سنت‌هایشان با آن مبارزه می‌کردند. ایران عصر قاجار یکی از ادوار مهم تاریخ ایران محسوب می‌شود که هم‌زمان با تحولات و انقلاب‌های جهانی، تحولاتی در جامعه‌ی ایرانی به‌ویژه در زمینه‌ی سلامت و بهداشت، تغییرات مثبتی به وجود آمد که این دگرگونی‌ها تا صدارت امیرکبیر بسیار اندک بوده است اما با صدارت امیرکبیر در زمینه ساختارها، تجهیزات و دانش درمان بیماری‌ها تغییرات مثبتی واقع شد. گزارش‌های سیاحان در باب بیماری‌ها در دوره قاجار ارزشمند است به آن‌ها پرداخته‌اند. در عصر قاجار همچون ادوار پیش از آن بیماری‌های واگیر به سبب رواج شیوه‌های طب ناکارآمد از عوامل اصلی مرگ‌ومیر به شمار می‌رفتند؛ اما از اواسط دوره قاجار به دلیل تحولات سیاسی و اجتماعی داخلی و خارجی جامعه ایران آن روزگار فرصت آشنایی با دانش نوین درمانی را پیدا کردند. این روند به‌ویژه از دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه در تاریخ تحولات پزشکی ایران اهمیت زیادی دارد؛ زیرا در این دوره طب نوین به‌تدریج جایگزین طب سنتی می‌شود. اوضاع بهداشتی جامعه ایران عصر قاجار تا دوران صدارت امیرکبیر همچنان به شیوه پیشین بود. از زمینه‌ها و بسترهای توجه به دانش نوین پزشکی در ایران عصر قاجار، تأسیس دارالفنون بود. تا قبل از تأسیس دارالفنون آموزش طب به شیوه سنتی بود اما با دعوت امیرکبیر از استادان اتریشی در دارالفنون شاخه پزشکی نوین تأسیس و تدریس شد. در عصر قاجار اعزام محصلان برای تحصیل طب به فرنگ، تأسیس مدرسه دارالفنون، ایجاد مؤسسات بهداشتی و درمانی، ورود و استخدام طبیبان اروپایی به ایران، شیوه علمی معالجه بیماران و بسیاری مسائل دیگر موجب شد طب مدرن کم‌کم وارد ایران شود و جای طب سنتی ایران را که سال‌ها در این کشور رواج داشت بگیرد. تاکنون تحقیقی مستقل تحت عنوان جستاری درباره چند بیماری رایج در جامعه ایران عصر قاجاریه: علل شیوع، راه‌های پیشگیری و درمان انجام نگرفته است؛ اما کتب و مقالاتی در زمینه‌ی موضوع طب و طبابت ایران عصر قاجار به رشته تحریر درآمده‌اند که هر کدام می‌تواند به پژوهش حاضر کمک رساند. آثاری چون؛ ۱. تاریخ طب و طبابت در ایران: نویسنده به شیوه درمان بیماری‌های واگیر و مسری مانند مالاریا، وبا، طاعون و بیماری‌های مقاربتی اشاره می‌کند (روستایی، ۱۳۸۲). ۲. تاریخ پزشکی و دامپزشکی ایران: در این کتاب شیوه‌های درمانی سنتی امراض واگیر وبا، مالاریا، سرخک، آبله و طاعون در سطوح مختلف جامعه مورد بررسی قرار گرفته است (تاج بخش، ۱۳۷۵). ۳. پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان: این کتاب تاریخ طبابت و تشخیص و درمان بیماری‌های سرخک، مالاریا، وبا، آبله، جذام که در عصر قاجار را واکاوی کرده است (سرمدی، ۱۳۷۸). ۴. تاریخ پزشکی ایران: این کتاب نیز گذری بر تحولات پزشکی ایران از دوران باستان تا عصر معاصر داشته است و در نوشته مذکور به نقش شرایط محیطی در به وجود آمدن برخی از بیماری‌ها مثل وبا، آنفلوآنزا، مالاریا و طاعون پرداخته شده است (الگود، ۱۳۸۶). ۵. قرنطینه‌های ایران در اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی: در این مقاله سعی شده است ضمن تعریف قرنطینه، به صورت اجمال به تاریخچه و لزوم اجرای آن در مورد بیماری‌های مسری و واگیردار مثل وبا، طاعون و سپس با تکیه بر اسناد و منابع به بررسی مشکلاتی که بر سر راه اجرای آن وجود داشته، تبیین شده است (کثیری، دهقان نژاد، ۱۳۹۰).

اهمیت و ضرورت پژوهش

این پژوهش تاریخی می‌تواند با مشخص کردن برخی از علل گسترش امراض و شیوه‌های مبارزه با امراضی چون حبسه، سیاه‌سرفه، آنفلوآنزا، تب راجعه، مخملک، سالک، جذام، سرخک، آبله و بیماری‌های مقاربتی به‌ویژه در عصر قاجاریه با اتکاء به اسناد و مدارک تاریخی به دو شیوه درمان طب سنتی و مدرن به‌نظام سلامت و بهداشت ایران کنونی مدد رساند. شواهد موجود درباره‌ی علل گسترش و راه‌های پیشگیری و درمان می‌تواند راهنمای سودمندی برای نظام بهداشت و سلامت امروزی جامعه‌ی ایرانی باشد. می‌توان بیماری‌های رایج ایران در دوره‌ی قاجاریه را به دو گروه عفونی - مسری و پوستی - مسری تقسیم‌بندی کرد: ۱- بیماری‌های عفونی - مسری شامل؛ حبسه، سیاه‌سرفه، آنفلوآنزا، تب راجعه، مخملک، سرخک، آبله و بیماری‌های مقاربتی و جنسی می‌باشد ۲- بیماری‌های پوستی - مسری؛ دو بیماری سالک و جذام را در برمی‌گیرد.

گروه اول؛ بیماری‌های عفونی-مسری حصبه (تیفوئید)

حصبه یک بیماری عفونی و مسری است که به‌وسیله میکروب باسیل تیفوئید (سالمونلاتیفی) به وجود می‌آید. تیفوئید ۱ به‌وسیله تب ممتد و لکه‌های قرمز رنگ در سینه، پشت، شکم و همچنین ایجاد زخم‌های دکه‌ای شکل در روده قابل تشخیص است. عفونت تیفوئید عموماً توسط آب و غذای آلوده و نیز در اثر ترشحات و یا مدفوع فرد مبتلا به حصبه یا فرد دارای عفونت بی‌نشانه ایجاد می‌شود. از جمله عوامل انتقال باکتری این بیماری از مدفوع بیماران به غذا یا آب، مگس‌ها هستند (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲۳۹-۲۳۸). از دیدگاه پولاک، تیفوئید در ایران به‌صورت تیفوس بطنی ظهور نمی‌کرده است. لذا در صورت ابتلا تنها شکم مقداری ورم می‌کرده و در هنگام وارد آوردن فشار به روده کور دردی احساس نمی‌شده است. وی این بیماری را فوق‌العاده مسری و واگیر معرفی کرده است که هر دو نژاد سیاه‌وسفید را مبتلا می‌نموده است. هرچند دوبار ابتلای یک فرد به این مرض مشاهده نشده است، اما خطر آن در کهنسالی بسیار زیاد بوده است. نوع محرقه آن از گونه مطبقه خطرناک‌تر بود؛ زیرا تمام خون بدن را آلوده می‌کرد و سبب خون‌ریزی از بینی و حتی اندام‌های داخلی می‌شد. به‌طوری‌که دندان‌ها، لب‌ها و زبان با لخته‌های خون پوشیده می‌شده است. بیمار پس از مدتی دچار نبض ضعیف و لرزانی شده و وارد مرحله بی‌حسی بدن و بیهوشی می‌شد. دوره این بیماری تا زمان فوت فرد دو هفته طول می‌کشیده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۵۰۱-۵۰۰). برخی از سیاحان این بیماری را مهمان ناخوانده خانواده‌های ایرانی می‌نامیدند (ویشارد، ۱۳۶۳: ۲۲۸).

سیاه‌سرفه

سیاه‌سرفه نیز یک بیماری مسری دیگر است که بیشتر کودکان کمتر از شش سال را مبتلا می‌ساخت. سرایت آن بیشتر به شکل مستقیم و به‌وسیله ترشحات گلو صورت می‌گرفت. سیاه‌سرفه به‌طور متوسط پس از هشت روز دوره نهفتگی با تب و سرفه شدید آغاز می‌شد. سرفه‌ها ابتدا تک‌تک و بعداً شدید و پشت سر هم می‌شدند. در شب‌ها گاه با استفراغ و دفع خلط همراه می‌شد. دوره بیماری پنج تا شش هفته طول می‌کشید. علاوه بر تماس مستقیم، تماس با حاملان میکروب، انتشار ذرات خلط و ترشحات بینی و دهان بیماران در هوا و تماس با وسایل بیمار باعث ابتلا به سیاه‌سرفه می‌شدند (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲۷۷-۲۷۶). شدت این بیماری و بدخیم بودن آن باعث مرگ‌ومیر زیاد کودکان در دوره قاجار شد. این بیماری هم به‌صورت مستقل و هم به دنبال سرخک در میان کودکان ظاهر می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۸۷).

آنفلوآنزا

بیماری واگیر خطرناکی که ویروس آن از طریق حلق و بینی وارد بدن می‌شود و عوارض و علائم آن سرفه شدید، درد پهلوی، سینه‌درد، قی، اسهال و درد استخوان است. محققان معتقدند در ایران شناخت اندکی نسبت به بیماری آنفلوآنزا وجود داشته است. به‌طوری‌که بسیار کمتر از امراض دیگر در سطح جامعه انتشار پیدا می‌کرده است. برخی حتی زمان شیوع آن در ایران را ۱۹۱۸ م دانسته‌اند که منشأ آن اسپانیا بوده و از سهراب غرب (کرمانشاه)، شمال (عشق‌آباد) و جنوب (بوشهر) وارد ایران شده است. ظاهراً روستاییان و چوپانان بیش از شهرنشینان به این بیماری دچار می‌شده‌اند (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲۷۲)؛ اما از نظر گروهی دیگر آنفلوآنزا قدمتی بیشتر در ایران دارد. تا جایی که بیماری عجیبی را که در ۱۸۳۳ م/ ۱۲۴۹ ق در تهران شایع شده را همان آنفلوآنزا دانسته‌اند. شدت و ناشناختگی این بیماری به حدی بود که مصونیت کارمندان هیئت انگلیسی را نیز تحت تأثیر قرار داده بود. فراوانی شمار مبتلایان به میزان زیادی بود که سر رابرت کمپل را از محل اقامتش در شمیران به تهران کشاند. این بیماری حتی شاه را نیز مبتلا ساخت. به گزارش پزشکان، شاه به تب و لرز شدیدی گرفتار شده بود. در شهر به دلیل هم‌جواری خانه‌ها و بسته بودن فضای آن، روزه‌روز بر شمار مبتلایان افزوده می‌شد؛ بنابراین تعداد تلفات به چند ده نفر در روز می‌رسید. اجساد مردگان و نیز بیماران باحال وخیم و در حال مرگ در گوشه و کنار خیابان‌ها و معابر افتاده و وضع مردم از ایام طاعون و وبا اسفناک‌تر بود؛ زیرا علاوه بر بیماری و سختی‌های آن، نان کمیاب شده بود. لذا بیم یک قحطی بزرگ نیز می‌رفت (الگود، ۱۳۸۶: ۵۱۹).

در ۱۸۹۰ م/ ۱۳۰۹ ق و یک سال پس از وبای ۱۸۸۹ م/ ۱۳۰۸ ق و حتی وبای ۱۸۸۷ م/ ۱۳۰۶ ق آنفلوآنزا در تهران شایع شد. در رابطه با بیماری آنفلوآنزا و علل و علائم آن، گزارش فووریه پزشک مخصوص ناصرالدین‌شاه تکان‌دهنده است و آورده می‌شود:

¹ Typhuid

«مرض آنفلوآنزا که چند روزی است در تمام محلات تهران بروز کرده عده زیادی را کشته. مشیرالدوله یکی از اولین کسانی است که سه روز قبل به این مرض جان سپرد. امروز هم دو نفر از زنان اندرون مردند. با این کیفیات مراجعت شاه به شهر (دوشان تپه) صلاح نیست... رفت آمدهای دائمی بین طهران و دوشان تپه بالأخره مرض آنفلوآنزا را به اینجا آورد. امروز صبح شاه که شب را در تب و بیخوابی گذرانده بود از خواب برخاست... دو روز است که به طهران برگشته‌ایم. ناخوشی شاه تقریباً به کلی رفع شده... امروز قطعه الماس معروف دریای نور را ملاحظه کردم. شاه که تازه از آنفلوآنزا راحت شده ولی هنوز ضعف دارد آن را از جیب خود بیرون آورد و گفت که چون همراه داشتن آن باعث تقویت مزاج است آن را در جیب خود گذاشته‌ام. شکوه السلطنه مادر ولیعهد که هنوز از بستر بیماری آنفلوآنزا برنخاسته مرا به اشاره به بالین خود خواست. عده اطبایی که به بالین او حاضر شدیم شش تن ایرانی و فرنگی بودیم و چون مریض دید که در طرز مداوا بین ما اتفاق حاصل نمی‌شود متوسل به استخاره شد و چون استخاره برای معالجه ایرانی راه داد من بیرون آمدم. انتشار مرض آنفلوآنزا اتفاقاً مصادف با زمستان ملایم شده است... امروز (۱۳ شوال) مادر ولیعهد مظفرالدین میرزا در اندرون فوت کرد. وقتی که من رسیدم شکوه السلطنه در حال احتضار بود. هیچ مداخله و معالجه فایده نداشت...» (فووریه، ۱۳۸۵: ۲۴۹-۲۳۷).

در ۱۹۱۸ م/ ۱۲۹۷ ش آنفلوآنزا پس از جنگ انگلیسی‌ها با قشقایی‌ها مردم را غافلگیر کرد. این بیماری واگیر در فارس به صورت فاجعه‌آمیز شیوع پیدا کرد و در حدود یک پنجم جمعیت را از بین برد. میزان تلفات انگلیسی‌ها نیز به بیش از شش صد نفر رسید. بر پایه تخمین سی درصد از افراد طوایف قشقایی که در خارج از شیراز جمع شده بودند، جان باختند (سایکس، ۱۳۹۱: ۷۱۶/۲).

مخملک

اطلاعات درباره بیماری مخملک اندک است و منابع تاریخی گزارش جامع راجع به این بیماری ارائه نداده‌اند. تنها یاکوب پولاک سیاح پزشک فرانسوی که در عهد پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار به ایران مسافرت کرده بود آگاهی‌های در مورد بیماری مخملک گزارش داده است؛ اما این نکته حائز اهمیت است که بیماری مخملک یکی از بیماری‌های حاد و واگیر عصر قاجاری بود که از طریق تماس مستقیم با بیمار یا به وسیله تماس با فرد ناقل ویروس و یا از طریق تماس با اشیاء آلوده فرد بیمار به افراد سالم منتقل می‌شد. به گفته پولاک، مخملک در عصر قاجار شناخته شده نبود. لذا نام بخصوصی نداشت، اما در کرمان آن را به همین نام می‌شناختند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۶۶). عوارض آن درد و بیماری کلیه، عفونت حاد گوش، ورم غدد، عوارض قلبی و فساد خون بود (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۶۵).

سرخک

سرخک نیز مانند سیاه‌سرفه کودکان را مورد حمله قرار می‌داد. در صورت عدم مراقبت از بیمار و عدم معالجه درست، علائم خطرناکی مانند سینه‌پهلو، ورم حنجره، ورم مغز، گوش درد چرکی، اسهال و مرگ به سراغ بیمار می‌آمد. در آغاز ابتلا به سرخک تب شدید، آبریزش بینی و چشم، سرفه‌های خشک، تورم گلو، دانه‌های سفید در دهان و لب و پیدا شدن دانه‌های قرمز در پشت گوش و روی صورت و حتی سینه و پشت دست‌وپا مشاهده می‌شود. سرخک از طریق تماس مستقیم با بیمار، پراکنده شدن ترشحات دهان و بینی در هوا، تماس با حاملان ویروس بیماری‌زا و تماس با اشیاء فرد بیمار منتقل می‌شود (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲/ ۲۸۰-۲۷۹). اغلب مرگ‌ومیرهای حاصل از سرخک در میان کودکان در فصل زمستان رخ می‌داده است. کودکان را با خوردن مسهل و تنقیه وادار به طی کردن دوره درمان می‌کردند؛ اما در اثر افراط در آن کارها کودک به اسهال مزمن و اسهال خونی مبتلا می‌شدند و جان می‌باختند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۷۱).

آبله^۱

این بیماری، آبله یا جدری نامیده می‌شد که از قدیم شناخته شده بود. این بیماری تا سده نوزدهم همچون ادوار پیش از آن قربانی زیادی می‌گرفت. با بروز هر آبله بخشی از جامعه خود را از دست می‌دادند و گروهی از بازماندگان شفا یافته دچار ضایعات و جوش‌هایی روی بدن به‌ویژه در صورتشان می‌شدند. در سده شانزدهم این بیماری واگیر شش برابر در اروپا شایع شد و هر بار در حدود پانصد هزار تن را به کام مرگ کشاند. نحوه انتقال آن نیز بسیار ساده و خطرناک بود. با دست زدن به لباس یا قسمتی از بدن فرد بیمار، این بیماری به راحتی به آن سرایت می‌کرد. آبله در ۱۷۲۳ م/ ۱۱۳۵ ق بیست هزار نفر را در پاریس کشت. هفده سال بعد توانست ۱۶ درصد از جمعیت برلین را نابود کند، نزدیک به بیست‌وشش سال بعد، شانزده هزار نفر در ناپل ایتالیا را از بین برد. از

^۱ Small Pox

نظر علم پزشکی آبله بیماری عفونی حادی به شمار می‌رفت که به‌وسیله نوعی ویروس تولید می‌شود. علائم آبله در آغاز استفراغ، دردهای کمر و لکه‌های پوستی کوچکی که به‌تدریج صورت تاول به خود می‌گیرند، هست. تب شدید آبله در حدود دوازده روز بعد از آلوده شدن به عفونت بروز می‌کند. لکه‌های آبله نیز مانند آبله‌مرغان در دوران تب ظاهر می‌شوند. با این تفاوت که در آبله‌مرغان لکه‌ها ابتدا در بدن و سپس در صورت ظاهر می‌شوند؛ اما در آبله این لکه‌ها ابتدا و با تعداد زیاد در صورت به وجود می‌آیند (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۹۲-۱۹۱). این بیماری یکی از علل اصلی مرگ‌ومیر در کودکان عصر قاجار بوده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۶۵). علیرغم شناخته‌شده بودن این بیماری و داروی آن اقدام جدی و پایداری برای مقابله با آن صورت نمی‌گرفت. در گرجستان دختران را مایه‌کوبی آبله می‌کردند تا زمان فرستادن آنان به اندرونی ترکان زیبایی آنان نقصی نداشته باشد. در بلوچستان روشی محلی برای مایه‌کوبی اتخاذ کرده بودند. بدین‌صورت که پس از به وجود آمدن زخمی در بدن، از شیر گاو آلوده به آبله برای مایه‌کوبی استفاده می‌کردند. بلوچ‌ها این واکسن را «پوتو» می‌نامیدند؛ اما مشکل کار آنجا بود که بزرگان بلوچ معتقد بودند که زخم می‌بایست به‌صورت اتفاقی به وجود آمده باشد. چراکه جنگجویی که خود را زخمی کرده باشد شایسته لقب جنگجو نیست. آنان همچنین از واکنش مشابه برای شترها که به آن «پوتو شتر» می‌گفتند استفاده می‌کردند. از جمله اقوام بلوچی که مایه‌کوبی به‌صورت رسمی و به شکل ارثی از پدر به پسر در میان آن‌ها انجام می‌شد، بلوچ‌های نارویی بودند. به‌طوری‌که اگر در میان طوایف و نواحی دیگر آبله روی می‌داد از طبیب نارویی می‌خواستند مایه‌کوبی کند. ظاهراً حکومت مرکزی علاوه بر نپرداختن به امر مایه‌کوبی، علاقه‌ای هم به پیگیری روش‌های جدید درمانی غرب نیز از خود نشان نمی‌داده است. این روند زمانی مشخص‌تر شد که مردم و عوام نیز از پذیرش شیوه‌های درمانی نوین سرباز می‌زدند؛ بنابراین جای تعجب نیست که باوجود روش‌های سنتی دو ایالت گرجستان و بلوچستان که در نواحی مرزی ایران قرار داشتند و همچنین علی‌رغم تلاش پزشکان بریتانیایی برای واکسیناسیون بازهم جامعه بر عقاید پیشین خود استوار بوده و تلفات می‌داده است. از طرفی اخباری مبنی بر آشنایی اطبا ایرانی با مایه‌کوبی در منابع آمده است، اما طبیب‌های ایرانی آن را به کار نمی‌بردند (فلور، ۱۳۸۶: ۴۰-۳۹).

قابل‌ذکر است که مایه‌کوبی آبله در برخی از ایلات نیز رواج داشته است. به‌طور مثال پیرزنان ایل سنگسری دلمه (قشر) آبله را جمع کرده و در پارچه‌ای تمیز و در محلی مناسب نگهداری می‌کردند. در صورت نیاز مقدار معینی از آن را روی سنگی پاک ساییده و در پشت نعلبکی با مقداری آب جوشانده ترکیب کرده و به‌صورت محلول درمی‌آوردند. سپس قطره‌ای از آن را بین انگشت شصت و انگشت مجاور ریخته و آن را با فروکردن سوزن در پوست به بدن وارد می‌کردند. بیشتر کودکان آن نواحی با این روش از ابتلا به آبله در امان می‌ماندند. در شهرها و پیش از رواج روش آبله‌کوبی با مایه آبله گاوی، این کار در خانواده‌ها و از طریق آبله انسانی از شخصی به شخص دیگر انجام می‌شد. دلاک‌ها و سلمان‌ها این وظیفه را بر عهده داشتند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۰۲). آنان از قوطی‌های کوچکی برای نگهداری «دلمه آبله» یا «قشر آبله» استفاده می‌کردند که از کودکان مبتلا به آن بیماری گرفته‌شده بود. آن ماده را در آب جوشانده و حل می‌کردند و با نوک قلم به بدن کودک دیگر تلقیح می‌کردند. به این عمل «کوبیدن» می‌گفتند؛ زیرا کودک آبله‌کوبی می‌شد. خانواده‌هایی که این کار را انجام می‌دادند مورد تیریک و تهنیت دیگران قرار می‌گرفتند. البته گاهی جای کوبیده شدن آبله عفونی‌شده و زخم عمیقی ایجاد می‌شد؛ اما در اغلب اوقات طفل آبله‌کوبی شده در روزهای دوم و سوم تب شدیدی می‌کرد که این نشانه خوبی جهت واکسینه شدن وی بود و اصطلاحاً می‌گفتند فرد آبله گرفته است. پس از دو هفته به‌مرور جای آبله خوب شده و دلمه خشک می‌شد و می‌افتاد؛ اما جای آبله‌کوبی برای همیشه باقی می‌ماند و بدین‌صورت کودک در مقابل بیماری آبله مصون می‌شد (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۹۲).

اما پس از استخدام کورمیک به وی اجازه داد فرزندان را مایه‌کوبی آبله کند. به دستور عباس میرزا بیست‌وپنج هزار نفر در تبریز و نزدیک به شانزده هزار نفر در حومه تبریز، ۸۲۱۴ نفر در خوی، ۶۰۲۵ نفر در ارومیه و پیرامون آن و ۵۰۳۷ نفر در مراغه و ... که در مجموع شمار آن‌ها به شصت هزار و دویست و هفتادوشش نفر می‌رسید با مایه آبله گاوی تلقیح شدند. این مایه‌کوبی به‌طور کامل موفقیت‌آمیز بود؛ زیرا در هیچ‌یک از تلقیح‌شدگان آبله بروز و شیوع نیافت. در صورتی‌که در آبله‌کوبی با مایه آبله انسانی از هر بیست نفر یک نفر تلف می‌شدند. در سال ۱۲۳۴ ه. ق محمدعلی میرزا دولت شاه برادر عباس میرزا و والی کرمانشاه نیز دست به واکسیناسیون مردم در مناطق مرزی با عراق زد. مسئولیت انجام آن طرح بر عهده یک تاجر فرانسوی به نام جین دمورات بود. دمورات پیش از آن در بغداد و با کمک مفتی اعظم شهر یعنی احمد افندی موفقیت خوبی در واکسیناسیون داشته بود. همچنین

افرادی را در شهرهای موصل و ایروان برای انجام واکسیناسیون در آن شهرها آموزش داده بود. همسر دمورات نیز تعدادی زن مسیحی را در آن زمینه آموزش داد. به طوری که یکی از آن زنان در بصره این وظیفه را انجام می داد. با ورود دمورات به کرمانشاه وی سمت مترجمی ارشد محمدعلی میرزا را به دست آورد. همچنین پانصد کودک را واکسینه کرد که در میان آن ها ۲۵ شاهدخت و شاهزاده قاجاری حضور داشتند. پس از مرگ محمدعلی میرزا در ۱۸۲۲ م/ ۱۲۳۸ ق دمورات از کرمانشاه به همدان، تهران، کاشان، اصفهان و در نهایت به جلفا رفت. وی تا سال ۱۸۲۸ م/ ۱۲۴۴ ق در جلفا اقامت داشت. در تمام آن شهرها به کار واکسیناسیون نیز می پرداخت. او به صورت مداوم گزارش های خود را به سوی دکتر مک نیل، پزشک سفارت بریتانیا ارسال می کرد. همچنین مایه اصلی آبله خود را از طریق دکتر مایلن در بصره تأمین می کرد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۰۳-۴۰۲).

به غیر از کودکان، از دیگر افرادی که در آن روزگار در معرض خطر آبله بودند می توان به افراد تازه وارد به یک ناحیه و همچنین غلامان سیاه پوست اشاره کرد. پولاک گزارش می دهد که در دوره شیوع آبله در تهران بیش از نیمی از بیست غلام جدیدالورود به تهران در اثر ابتلا به آبله از بین رفتند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۶۵). وی همچنین پیشنهاد داده بود که بهتر است به جای آن که مایه آبله کوبی از خانه های کودکان سرراهی تأمین شده و به روستاها فرستاده شود، از روستاها به شهرها برده شود. همچنین این مایه باید از کودکانی گرفته شود که سالم بودندشان بر پزشک آشکار شده باشد. در عین حال هر چه سن کودک بزرگ تر باشد بر سالم بودن وی اطمینان بیشتری حاصل می شود. لذا «با این تمهیدات یعنی تلقیح می توان... از تقلیل جمعیت بر اثر مرگ و میر، بلکه از تعداد نابینایان و بیمارانی چشم که در اثر ابتلا به آبله به این روز افتاده و سربار جامعه شده اند، جلوگیری کرد»؛ زیرا نابینایانی که بینایی خود را در اثر آبله از دست داده بودند بسیار زیاد بوده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۵۰۲). مرگ و میر حاصل شیوع این امراض نمی توانست مورد بی توجهی آنان قرار بگیرد. تنها در اثر آبله در اصفهان به سال ۱۸۵۹ م، هشتصد کودک جان سپردند. به طوری که در آن شهر تعداد زنان بدون بچه فراوان شده و کمتر خواهر و برادرهایی پیدا می شد که از یک مادر بودند (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۵۲).

از جمله اقدامات گسترده دولت برای مقابله با آبله، تلاش های مهم صدراعظم ناصرالدین شاه یعنی میرزا تقی خان امیرکبیر بود. این وزیر دانش دوست و نوگرا ۱۸۴۸-۱۸۵۱ م/ ۱۲۶۴-۱۲۶۷ ق، اقدامات مهمی برای بهبود سلامت عمومی انجام داد (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۰۶-۲۰۵). از جمله این که در اوایل ۱۲۶۷ ق عده ای از طبیبان پایتخت را مسئول تعلیم فن آبله کوبی به گروهی دیگر نمود تا فراگیران پس از یادگیری برای تلقیح مایه آبله به نقاط مختلف کشور از جمله نواحی مرزی فرستاده شوند. امیرکبیر برای آگاهی مردم از فواید این کار دست به اطلاع رسانی از طریق روزنامه وقایع اتفاقیه و نیز ترجمه متون طبی غربی کرد. وی دستور داد کتاب کورمیک که درباره واکسیناسیون آبله بود ترجمه و چاپ شود. در ابتدا مردم از این کار وحشت داشتند. لذا از پذیرش مایه کوبان اجتناب می کردند. به طوری که در نزدیک به یک ماه، تنها ۳۳۰ نفر زیر بار آبله کوبی رفتند. باین حال مأموران آبله کوبی پس از ورود به هر شهر و روستا ابتدا هدف کار خود و مزایای آن را به مردم گوشزد می کردند. معمولاً پس از این که بزرگان یا امرای هر شهر در امر آبله کوبی پیش قدم می شدند، دیگر مردم نیز ترس خود را کنار گذاشته و کودکان خود را برای این کار به نزد مایه کوبان می بردند (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۹۴-۱۹۳).

در استان های شمالی آبله شیوع بیشتری داشت. امیرکبیر برای جبران تعداد کم اطبا خود از دلاک ها و جراحان برای واکسیناسیون استفاده می کرد و دستمزد خوبی هم به آن ها می داد. مایه کوبان معمولاً مایه آبله را در انتهای بازو قرار می دادند. قبل از انجام این کار مقداری پوست را خراش داده و سپس مایه را روی آن می مالیدند تا به بافت خراش داده بچسبد. گزارش پولاک تصویری روشن از این کار به دست می دهد:

«در دوره حکمرانی صدر اعظم امیرکبیر ۱۸۴۸-۱۸۵۱ م/ ۱۲۶۴-۱۲۶۷ ق طبیبان مایه کوب با حقوق مکفی به استخدام درآمدند و این وظیفه به عهده آنان بود که در تمام ولایات به صورت رایگان به آبله کوبی بپردازند. متأسفانه بعد از مرگ وی باز دولت ایران از این امر حیاتی غافل شد، حال دیگر امر تلقیح آبله به میل و اراده مردم و اطبا واگذاشته شده است. مایع مخصوص را در وسط قسمت پایین ساعد قرار می دهند و بر روی دست چهار خراش سطحی به شکل مربع می دهند و پس از بند آمدن خون گردی را که از پوسته زخم خشک شده آبله تلقیحی به دست آمده است، در خراش وارد می کنند و آن را قدری می مالند. تقریباً همیشه مصونیت ایجاد می کرد و به اصطلاح آبله می گیرد ولی همواره جای زخمی وسیع بر جای می ماند. رسم نیست که از مایه تازه استفاده کنند، زیرا به زحمت ممکن است مادری در مورد کودک خود به این کار رضا بدهد، هر چند در ایران هیچ مخالفت و عنادی با مایه کوبان در میان نیست. به همین

دلیل اغلب مایه تلقیح نایاب است به‌طوری‌که باید از چرک آبله به کرات استفاده کرد. در تهران اکثر کودکان تلقیح می‌شوند و در نتیجه دیگر بیماری واگیر آبله بسیار کمتر شیوع می‌یابد و آن‌قدرها هم کشنده نیست، درحالی‌که اهالی ولایات و از این گذشته غلامان جدیدالورود زنگی و بلوچ بیشتر طعمه این مرض می‌گردند... تقریباً تمام اعقاب خانواده سلطنتی که در حدود ده هزار تن برآورد می‌شود مایه‌کوبی شده‌اند و این خود بی‌شک به تکثیر سریع افراد این خانواده کمک کرده است، چه سایر خانواده‌ها برعکس در اثر شیوع آبله تعدادی از افراد خود را از دست می‌دهند» (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۰۳-۴۰۲).

پیش از شروع آبله‌کوبی و واکسیناسیون در سطح گسترده و با حمایت دولت، این بیماری هرساله جان بسیاری از کودکان را می‌گرفت. به‌طوری‌که مردم به آن لقب «بلای آسمانی» داده بودند (آدمیت، ۱۳۶۲: ۳۲۶). اسهال خونی یا اسهال دم در شهرها در تمام سال رخ می‌نمود؛ اما در برخی ماه‌ها از اواخر مرداد تا اواخر آبان جنبه واگیر و خطرناک به خود می‌گرفت. این بیماری با تب و لرز همراه بود و شرایط و مقدمات بروز و ناپدید شدن آن در همان موقع سال باهم یکسان بود. پولاک این بیماری را به سه صورت تقسیم کرده بود؛ نخست نوع حاد و خوش‌خیم آن که بیمار در طول شش تا هشت روز بهبود می‌یافت. دوم نوع حاد و بدخیم آن بود که در طول هشت الی چهارده روز تب ضعیف‌کننده سبب مرگ بیمار می‌شد. این نوع از اسهال خونی بیشتر در میان افراد تازه وارد به یک محل و یا سربازخانه‌ها و فقرا که غذای اصلی آن میوه به‌ویژه از هندوانه و خربزه بود شایع می‌شد. همچنین آنان که ناچار بودند عطش خود را با آب‌های کثیف جوی‌ها فرو نشانند. علاوه بر آن در کاروان زائران مذهبی نیز چنین بیماری شیوع می‌یافت و قربانی می‌گرفت. سومین نوع آن‌گونه مزمن آن بود که ماه‌ها و سال‌ها طول می‌کشید و سرانجام سبب مرگ بیمار می‌شد. معمولاً پیش از بروز اسهال خونی یا تب، لرزی سمج و طولانی بروز می‌کرد یا تب متعاقب عدم نظم در عمل دفع، یعنی تناوب اسهال و یبوست ظاهر می‌شد. پولاک همچنین توصیه‌هایی برای پیشگیری از ابتلا به اسهال خونی ارائه داده است. رفتار محتاطانه به هنگام ابتلا به تب نوبه تا علاج کامل آن، اجتناب از سرماخوردگی به‌ویژه در شب‌های تابستان، پرهیز از استفاده از مستراح‌های عمومی، خروج از شهر و رفتن به مناطق مرتفع و کوهستانی در هنگام شیوع، وی در ادامه بهترین روش درمان را وفق دادن خود با شرایط محیطی ذکر می‌کند. همچنین خوردن خورش و قدری چلو به همراه آب جوشیده شده و دوغ را مفید می‌دانست (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۷۹-۴۷۸).

گروه دوم؛ بیماری‌های پوستی - مسری

سالک

سالک بیماری پوستی بین انسان، جوندگان و سگ‌ها هست. همان‌گونه که از اسم آن پیداست زخم این بیماری در حدود یک سال دوام پیدا می‌کند. سالک همه گروه‌های سنی اعم از کودکان، بالغ‌ها و سالمندان را درگیر خود می‌کرده است. اسامی مختلفی مانند زخم شرقی،^۱ دکمه بغداد،^۲ کورک دهلی^۳ و لیشمانیوز به آن گفته می‌شد (ویشارد، ۱۳۶۳: ۳۸۹). همچنین در شهرهای قم، کاشان و اصفهان شیوع بیشتری داشت. شدت بیماری در اصفهان به حدی بود که به عقیده پولاک دختران اصفهانی را فقط از نیم‌رخ باید تماشا کرد. سالک در نواحی جنوبی‌تر مانند شیراز کمتر ظاهر می‌شده است (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۶۸). سالک به‌طور مستقیم از حیوان به انسان و یا برعکس آن سرایت پیدا نمی‌کند. بلکه پشه ریزی به نام «پشه خاکی» آن را از انسان به انسان و یا از انسان به حیوان منتقل می‌کند. زخم سالک در موش و سگ بیشتر بر روی پوزه و لاله گوش که فاقد مو است ظاهر می‌شود. در انسان این زخم در نقاط باز بدن مانند دست یا صورت دیده می‌شود؛ اما در نواحی که به سبب گرمی هوا انسان‌ها بدون لباس و یا با لباس کمتر می‌خوابیدند، زخم سالک در نقاط دیگر بدن نیز دیده می‌شد. تعداد زخم‌ها بستگی به‌وفور پشه خاکی داشت. بدین‌صورت که هر چه پشه‌های خاکی بیشتر می‌بودند، تعداد زخم‌ها نیز بیشتر بود. زخم سالک ابتدا به‌صورت یک برآمدگی قرمز رنگ بوده و سپس به گره سفت و کبود رنگی تبدیل می‌شد. در برخی بیماران تا آخرین دوره بیماری به همان شکلی باقی می‌ماند و تنها روی آن پوسته‌پوسته می‌شد. این‌گونه سالک را «سالک خشک» می‌نامیدند. ولی در بیشتر موارد آن زخم پس از چند روز به نوع خاصی با پوشش کبره ضخیم تبدیل می‌شد. اگر آن کبره کنده می‌شد مایع زرد رنگ سیاهی از آن خارج می‌گشت. اضافه شدن

^۱ Sore Otiental

^۲ Baghdad Botton

^۳ Dehli Boil

عفونت‌های ثانویه، زخم را به شکل‌های عفونی تبدیل می‌کرد. در هر صورت چون زخم سالک عمقی بود، جای آن روی پوست باقی می‌ماند (فلور، ۱۳۸۶: ۴۵-۴۴).

بنا به گزارش پولاک، سالک در اطراف استخوان گونه، گوشه‌های خارجی چشم، پلک زیرین، روی لب، نوک بینی و کمتر روی استخوان بینی، پیشانی، لاله گوش و لب‌ها ظاهر می‌شد. بیشترین گروه سنی که به سالک دچار می‌شدند، کودکان یک تا هفت ساله بودند. جالب این که اهالی بومی کمتر به آن مبتلا می‌شدند. این بیماری میان زنان شایع‌تر از مردان بوده و تنها قومیتی که رنگ پوست سیاه داشتند از ابتلا به آن در امان بودند. همچنین ابتلای به سالک باعث مصونیت در برابر آن تا پایان عمر می‌شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۶۹-۴۶۸). وقتی فردی به سالک مبتلا می‌شد دور زخم آن را قلم می‌گرفتند. آب برای زخم بسیار زیان‌آور بود؛ زیرا آن را عمیق و تازه می‌کرد. داروی آن خوردن مواد خنک و مرهم سفید بود. این مرهم از سفیداب قلع و موم سفید تهیه می‌شد. بدین صورت که ابتدا موم را آب می‌کردند. سپس سفیداب قلع را در آن ریخته و هم می‌زدند. دوره بیماری سالک به‌طور معمول یک سال بود. مردم عقیده داشتند تا سال بر فرد مبتلا نوزد وی خوب نمی‌شود. البته همواره بدان منوال نبود و گاهی سالک تا چند سال با فرد باقی می‌ماند. کودکان و اقشار فقیر که پرهیز، بهداشت و روش‌های درمانی را کمتر می‌شناختند با سالک رابطه چندساله داشتند. در بازار و معابر عمومی مبتلایان به سالک با زخم‌هایی بر روی پیشانی، چانه، گونه، گردن و پشت دست در اندازه‌های مختلف دیده می‌شدند. آنان از پوشاندن زخم اجتناب می‌کرده و معتقد بودند این کار باعث دوام بیشتر زخم می‌شود (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۹۹-۱۹۶).

جذام^۱

این بیماری در میان عامه به آلهه یا خوره شهرت داشت. جذام از جمله امراض قدیمی زندگی بشر است که سابقه یادداشت درباره آن به پاپیروس‌های مصری مربوط به ۱۵۵۰ پ.م می‌رسد. این بیماری از طریق مصر و هند به دیگر کشورها از جمله چین، ژاپن و خاورمیانه و ایران وارد شده است (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲/ ۲۹۷). کانون جذام و یا پیس در ایران، در ولایت خمسه، بین تبریز و قزوین و در منطقه خلخال و قره داغ بود. دیده شدن موردی در سایر مناطق عموماً کمیاب و نادر بود. این مناطق که همگی در جلگه مرتفعی قرار دارند به‌غیر از جذام از نظر سایر امراض در زمره سالم‌ترین نواحی ایران برشمرده می‌شدند. در آن روزگار اغلب مردم جذام را مسری نمی‌دانسته و آن را موروثی می‌شمردند. باین‌حال بازهم مبتلایان را نجس و آلوده می‌دیدند. برای همین آنان را از جامعه طرد می‌کردند. لذا جذامیان در کلبه‌های گلی و با بدترین شرایط زندگی می‌کردند (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۷۶-۴۷۵). به گفته پولاک، این سکونتگاه‌ها به لانه حیوانات درنده بیشتر شبیه بوده تا مسکن آدمیان. تیره‌بختانی که در آن بی‌غول‌ها جای می‌گرفتند از مختصر اتفاق مردم آن پیرامون یا کسانی که راه عبورشان از آن مناطق می‌گذشت، روزگار می‌گذراندند. لذا از کاروان‌هایی که از آن نواحی عبور می‌کردند گدایی کرده تا غذایی به دست بیاورند. پولاک برای شناخت بهتر شرایط جذامیان و کمک به درمان آن‌ها یک‌بار یکی از شاگردان خود را برای تحقیق به آن مناطق فرستاد (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۷۴). همچنین علی‌رغم شفاعت وی نزد شاه برای رسیدگی به اوضاع جذامیان هیچ اقدام مؤثری در تغییر زندگی و وضعیت آنان صورت نمی‌گرفت (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۱۶-۲۱۵). یکی از کامل‌ترین توصیف‌ها از وضعیت جسمی و روند شروع و گسترش بیماری جذام در دوره قاجار را پولاک به دست می‌دهد: «این بیماری در کودکی ظاهر نمی‌شود بلکه در ابتدای سن بلوغ یا حتی در سن‌های «عقل» بروز می‌کند. چند تکه کوچک غیرمرئی بین ابروها ایجاد می‌شد، این تکه‌ها به‌تدریج خشک‌شده و می‌افتد و مواضع مو ریخته و طاسی بچشم می‌خورد. گاه به‌سرعت و اغلب ضمن سالیان متمادی زخم بر روی قسمت خارجی بینی گسترده می‌شود و آنگاه به مخاط بینی، مخاط گلو و حنجره و ماتحه چشم چنگ می‌اندازد و پلک زیرین چشم به پایین می‌پیچد، تمام چهره به رنگ مس درمی‌آید و چروک شروع می‌شود. بیماری استخوان بینی را می‌خورد و گلو را با خلطی سخت چسبیده، زردرنگ و خشک و دیفتری مانند می‌پوشاند، چنانکه صدا طنین خاصی که مبهم و گرفته است پیدا می‌کند. درست مثل اینکه از گور برخیزد. در برخی مواضع بیمار احساس درد شدیدی می‌کند در حالی سایر مواضع بی‌حس است. با بروز دردهای عذاب‌دهنده، انگشتان کوچک‌شده از شکل می‌افتند. ناخن‌ها یا کلفت می‌شوند و یا از بین می‌روند...» (پولاک، ۱۳۶۸: ۴۷۵-۴۷۴).

به دلیل جهل و خرافات حاکم بر فضای جامعه وحشتی عظیم از خطر جذام در افکار عمومی به وجود آمده بود. برخی به دلیل ناآگاهی نسبت به بیماری، راه‌های سرایت و پیشگیری از آن، جذام را نتیجه حلول ارواح خبیثه در کالبد انسان و مجازات گناهان

¹ Leprosy

کبیره می‌دانستند. بر همین اساس مبتلایان را از شهر طرد می‌کردند (سرمدی، ۱۳۷۸: ۲/ ۲۹۸-۲۹۷). پیش‌ازاین تقسیم، آنان در طول راه تبریز تا زنجان متفرق بودند. برخی از آن‌ها علاوه بر گدایی به کشت و زرع نیز می‌پرداختند. همچنین زادوولد نیز می‌کردند که خود باعث تولد نوزادانی همانندشان می‌شد (دوگوبینو، ۱۳۶۷: ۴۶۷).

جدول ۱- بیماری‌های عفونی- مسری

نام بیماری	نوع بیماری	علل شیوع	علائم	گروه سنی	راه مقابله و درمان
حصه	عفونی- مسری	انتقال از طریق میکروب باسیل تیفوئید (سالمونلاتیفی)، آب و شکم- زخم‌های دکمه‌ای شکل در مسن در فصل‌های حجامت، مسهل ساده و تنقیه غذای آلوده، ترشحات، مدفوع روده، تب ممتد پاییز و زمستان فرد مبتلا به حصه	لکه‌های قرمز رنگ در سینه، پشت، بیشتر کودکان و افراد		
سیاه‌سرفه	عفونی- مسری	سرایت به شکل مستقیم- تب و سرفه شدید- سرفه‌ها ابتدا ترشحات گلو و دهان- انتشار تک‌تک و بعداً شدید و پشت سر هم- کودکان کمتر از شش ذرات خلط، تماس با وسایل در شب‌ها سرفه‌ها همراه با استفراغ و سال بیمار دفع خلط			شیوهٔ درمانی خاصی وجود نداشت.
آنفلوآنزا	عفونی- مسری	بیماری وارداتی- انتقال سرفه شدید- درد پهلوی- سینه‌درد- به‌ویژه جامعهٔ روستایی شیوهٔ درمانی مشخصی وجود ویروس از طریق حلق و بینی قی- اسهال- درد استخوان و دامداران نداشت. اتکا بر طب سنتی بود.	همه گروه‌های سنی		
مخملک	عفونی- مسری	تماس مستقیم با فرد ناقل کلیه درد، عفونت حاد گوش- ورم غدد، همه گروه‌های سنی درمان سنتی بوده خوردن فلفل و ویروس یا اشیاء آلوده فرد فساد خون- عوارض قلبی به‌ویژه کودکان مغز بادام			
سرخک	عفونی- مسری	کمی‌بودهای غذایی، دریافت کم‌کالری بدن	سینه‌پهلوی- ورم حنجره- ورم معده- گوش‌درد چرکی- اسهال- تب شدید- آبریزش بینی و چشم- سرفه‌های خشک- تورم گلو- ظاهر شدن دانه- های سفید در دهان و لب- ظاهر شدن دانه‌های قرمز در پشت گوش و روی دست، سینه و پا	کودکان بیشتر در فصل خوراندن مسهل‌ها و تنقیه، گرم زمستان نگاه‌داشتن گردن	
آبله	عفونی- مسری	تماس با البسه یا بدن بیمار	استفراغ- دردهای کمر و لکه‌های پوستی- تب شدید- بی‌بوست، تناوب اسهال- نامنظم بودن عمل دفع	ویژه کودکان	مایه آبله‌کوبی- جوشاندن دلمه آبله در آب و مالش بر بدن- اجتناب از سرماخوردگی- پرهیز از سرویس- های بهداشتی عمومی- رفتن به مناطق مرتفع و کوهستانی- خوردن چلو همراه با آب جوش و دوغ

جدول ۲- بیماری‌های پوستی- مسری

نام بیماری	نوع بیماری	علل شیوع	علائم	گروه سنی	راه مقابله و درمان
سالمک	پوستی- مسری	عامل انتقال از حیوان به زخم سالمک در موش و سگ بیشتر بر روی انسان، انتقال از پشه پوزه و لاله گوش، اطراف استخوان گونه، خاکی از انسان به انسان گوشه‌های خارجی چشم، پلک زیرین، لب، یا از حیوان به انسان و یا نوک بینی، پیشانی، اما در انسان زخم سالمک از انسان به حیوان		همه گروه‌های سنی اما بیشترین گروه کودکان یک تا هفت ساله	قلم گرفتن زخم برای جلوگیری از اشاعه، پرهیز از آب، خوردن مواد و مایعات خنک، مرهم سفیداب قلع و موم
جذام	پوستی- مسری	عدم بهداشت، به‌ویژه در مناطق سردسیری	دکمه کوچک غیرمرئی بین ابروها- آسیب دیدن مخاط بینی، گلو و حنجره- تغییر رنگ چهره به رنگ مس- چین‌وچروک بر صورت- نحیف شدن استخوان بینی- خلط سخت چسبنده در گلو- گرفتگی صدا- نحیف شدن انگشتان یا برعکس کلفت شدن یا افتادن ناخن‌ها	همه گروه‌های سنی، بیشتر گروه سنین بلوغ.	جمع‌آوری بیماراران و قرنطینه آن‌ها در ولایتی به‌دوراز مردم.

نتیجه گیری

بر پایه آنچه بیان شد در عصر قاجاریه به دلیل گذار جامعه از شکل سنتی به مدرن، در لایه‌های مختلف اجتماعی شاهد مقاومت‌هایی در برابر کنار گذاشتن روش‌های پیشین و استفاده از ابزارها و دانش پزشکی و بهداشتی نوین وجود داشت. از طرفی آگاهی اندک جامعه از علل اصلی رواج بیماری‌های شایع باعث ایجاد فضایی رعب‌آور از هجوم امراض کشنده شده بود. عوامل متعددی چون موقعیت اقلیمی، جغرافیایی و آب و هوایی مناطق مختلف ایران، نگرش کارگزاران حکومتی و میزان آگاهی جامعه از دانش درمانی و مراقبتی خطرات ناشی از شیوع و مرگ‌ومیرهای در شیوع امراض همه‌گیر مؤثر بود. هر یک از نواحی جغرافیایی بنابر شرایط ویژه خود از جنبه آب‌وهوا، ارتفاع از سطح زمین، رطوبت، منابع آب و ... بسترهای نسبتاً مناسبی برای بروز و گسترش عوامل بیماری‌زا و امراض واگیری چون تیفوس، تیفوئید (حصبه)، سالک، جذام، سل، آنفلوآنزا، بیماری‌های پوستی، سرخک و مخملک اشاره کرد. سلامت و بهداشت جامعه نیز در دوشاخه فردی و اجتماعی دو مقوله ضروری و مهم در کنترل بروز بیماری‌ها به شمار می‌رفت؛ از عصر صدارت امیرکبیر تلاش‌هایی برای روش‌های بهداشتی و ساختارهای درمانی چندی در ایران به وجود آمد که نقش مهمی در آینده سلامت ایرانیان ایفا نمود. جامعه در زمینه امور بهداشتی، سلامت و روش‌های درمان بیماری‌ها به‌سوی دوقطبی شدن (سنتی - مدرن) در حال تغییر بود. از یک‌سو طبیبان محلی و معتقد به اصول طبابت قدیم بر مؤثر بودن شیوه‌های درمانی و شفابخش بودن تجویزهای خود پافشاری می‌کردند و از سوی دیگر پزشکان خارجی با تکیه بر یافته‌های جدید خود و به‌کارگیری ابزارها و داروهای نوین، نگرش‌ها و رویکردهای بیشتر، پزشکان ایرانی را مورد تردید قرار می‌داده و منسوخ می‌دانستند؛ بنابراین بعضی از بیماری‌ها با ورود طب نوین غربی تا حدودی شناخته‌شده و کنترل می‌شد.

منابع

- آدمیت، فریدون. (۱۳۶۲). امیرکبیر و ایران، تهران: خوارزمی.
- الگود، سریل. (۱۳۸۶). تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های شرقی خلافت، ترجمه باهر فرقانی، تهران: امیرکبیر.
- بروگش، هنریش. (۱۳۶۷). سفری تا دربار سلطان صاحبقران، جلد دوم، ترجمه مهندس کردبچه، تهران: اطلاعات.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). سفرنامه ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهانگیری، تهران: خوارزمی.
- تاج بخش، حسن. (۱۳۷۵). تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران، دو جلد، تهران: سازمان دامپزشکی کشور.
- دوگوبینو، کنت. (۱۳۶۷). سه سال در آسیا (۱۸۵۸-۱۸۵۵ م)، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: کتابسرا.
- سایکس، سرپرسی. (۱۳۹۱). تاریخ ایران، ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی، جلد دوم، تهران: نگاه.
- سرمدی، محمدتقی. (۱۳۷۸). پژوهش در تاریخ پزشکی و درمان جهان (از آغاز تا عصر حاضر)، جلد اول و دوم، تهران: فلور، ویلم. (۱۳۸۶). سلامت مردم ایران در دوره قاجار، ترجمه ایرج نبی پور، بوشهر: مرکز پژوهش‌های سلامت خلیج فارس.
- فووریه، ژوانس. (۱۳۸۵). سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران: نشر علم.
- ویشارد، جان. (۱۳۶۳). بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا، تهران: نوین.
- روستایی، محسن. (۱۳۸۲). تاریخ طب و طبابت در ایران (از عهد قاجاریان تا پایان عهد رضاشاه)، دو جلد، تهران: سازمان و کتابخانه ملی ایران.
- قربانی، محمد. (۱۳۹۷). بیماری‌های رایج ایران عصر قاجار بر اساس متون سفرنامه‌های اروپاییان، پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه یاسوج.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

The initial emergence of the middle class in Safavid Iran based on selected European travelogues

Mohammad Kamkari ¹ and Nabi Azadi ²

1- PhD student in Political Science, Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

2- PhD student in Political Science, Faculty of Social Sciences, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/05/18 Accepted: 2026/06/18 PP: 50- 63 Keywords: Middle Class, Safavids, Travelogues, Bureaucracy, Social Structure.	The emergence and evolution of the middle class, as a central axis in the analysis of modern political and social societies, has consistently attracted the attention of sociologists, historians, and political scientists. The middle class refers to a social group occupying an intermediate position between upper and lower strata in terms of economic status, education, and occupation, typically encompassing clerks, professionals, small business owners, and intellectuals. The constituents of this class are differentiated based on criteria such as stable income, higher education attainment, lifestyle patterns, and socio-political participation. This article examines how selected European travel writers perceived the concept of the middle class during the Safavid era, addressing the question of whether embryonic forms of an emerging social stratum, analogous to the modern middle class, can be identified within the social fabric of Safavid Iran. Employing a comparative approach and content analysis of Western travelogues, this research demonstrates that: (1) despite the absence of a modern conceptualization of the middle class in that period, factors such as the institutionalization of bureaucracy, urban economic development, industrial growth, and the expansion of educational opportunities created the necessary conditions for the formation of an intermediate social stratum; and (2) the nascent middle class in Safavid Iran was founded upon waqf (religious endowments), court bureaucracy, and international trade, rather than private property ownership or industrial revolution—a distinction that endowed it with a unique identity not observed in European models. Consequently, travelogues serve not merely as descriptive sources but as analytical texts with significant theoretical capacity for research on Iran's social history; furthermore, contrary to claims attributing the emergence of the middle class to the first Pahlavi era, evidence indicates that the earliest indicators of this class were observable for the first time during the Safavid period.
	Citation: Kamkari, M., & Azadi, N. (2026). The initial emergence of the middle class in Safavid Iran based on selected European travelogues. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 50-63. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57172.1078 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.4.8

¹ **Corresponding author:** Mohammad Kamkari, **Email:** mohamadkamkari@gmail.com

Extended Abstract

Introduction

The emergence and transformation of the middle class as a key axis in analyzing modern political and social societies has always been a focal point for sociologists, historians, and political scientists. In historical studies of Iran, the appearance of this class is generally attributed to the modern era, particularly the first Pahlavi period—an era characterized by top-down modernization, the establishment of a new army, the expansion of centralized bureaucracy, and the development of modern education. However, scattered evidence in historical sources suggests the formation of nascent elements of a middle social layer in pre-industrial societies, including Safavid Iran. The Safavid era (1501–1736 CE), with its strengthened central government, institutionalized bureaucracy, flourishing urbanization, and expansion of international trade, provided a unique context for redefining social structures. The central question of this research is: Can signs of an emerging social layer with characteristics similar to the modern middle class be identified within the socio-economic fabric of Safavid Iran? And if so, how did European travel writers, as external observers, reflect this transformation?

Material & Methods

This study employs a comparative approach and qualitative content analysis to examine selected European travelogues from the Safavid period. The research population includes the works of eight prominent European travelers (Chardin, Olearius, Tavernier, Kaempfer, Della Valle, Sanson, Figueroa, and Krusinski) who visited Iran between the 16th and 18th centuries. Selection criteria included diversity in travel purposes (commercial, political, religious, scientific), comprehensiveness of reports on socio-economic dimensions, and access to reliable Persian or English editions. In the analytical process, key concepts such as “middle class,” “bureaucracy,” “professional specialization,” and “economic independence” were first operationally defined within the theoretical frameworks of classical scholars (Hobsbawm, Mills, Huntington) and Iranology studies (Abrahamian, Ashraf, Floor). Subsequently, through open and axial coding, propositions related to middle social layers were extracted from the texts and categorized across four domains: administrative, economic, cultural, and service-oriented. Finally, using a comparative approach, similarities and distinctions between the Iranian model and the European experience were evaluated.

Results and discussion

The findings of this study indicate that although the modern concept of the “middle class” did not exist theoretically in the Safavid era, substantial empirical evidence of an emerging middle social layer with distinct characteristics is reflected in the reports of European travelers. These findings can be explained across three main axes:

- 1) First: Institutionalization of Bureaucracy and the Formation of a Specialized Managerial Layer: Analysis of travelogues by Olearius and Kaempfer reveals that the Safavid governmental structure extended beyond traditional monarchy, featuring a complex system with division of labor, administrative hierarchy, and appointment based on merit. The precise listing of court positions—from the Grand Vizier to the cup-bearer—the existence of specialized roles such as court chronicler, chief judge (Divan-begi), market inspector (Mohtaseb), and court physician, along with regular salaries from the state treasury, all point to the emergence of a group of salaried employees and managers who gained social status not through heredity but through expertise and service to the government. These characteristics align with classical criteria of the administrative-professional middle class.
- 2) Second: Flourishing Urban Economy and the Emergence of Independent Economic Layers: Reports by Chardin, Tavernier, and Della Valle on the bazaars of Isfahan, Tabriz, and Kashan

depict a dynamic economic ecosystem in which merchants, artisans, workshop owners, and skilled workers played central roles. The presence of international caravanserais, diversity of luxury goods, trans-regional trade networks, and direct relationships between merchants and the court indicate the formation of a middle economic class with capital, relative independence, and political influence. Furthermore, references to hourly wages for workers and guild-based registration suggest early signs of institutionalized labor relations in pre-industrial Iran.

3) Third: Expansion of Public Services and Professional Specialization: Chardin's description of hospitals in Tabriz—with physicians present at specified hours, financing through endowments (waqf), and free services to patients—testifies to the emergence of a specialized medical layer with administrative organization and relative financial independence. Similarly, the expansion of primary schools (maktab-khanehs), religious seminaries, and the presence of educated teachers, scribes, and clerics fostered a group of intellectuals and cultural mediators who, through access to knowledge and their role in cultural intermediation, attained an independent position within the social structure.

4) Distinguishing the Iranian Model from the European Experience: A key finding of this research is the identification of the unique foundations of the Safavid middle class. Unlike the European model, which was rooted in the Industrial Revolution, private property, and bourgeois movements, the middle layer in Safavid Iran rested on three pillars: 1) court bureaucracy and a merit-based appointment system, 2) the institution of waqf (endowment) and a charitable economy that provided financial autonomy to service institutions, and 3) international trade and Iran's geopolitical position along the Silk Road. This structural difference endowed the Iranian middle class with a distinct identity, in which loyalty to the central government and a balance between tradition and specialization played a decisive role.

Conclusion

Through a critical re-reading of European travelogues from the Safavid era, this research demonstrates that the early signs of middle-class formation in Iran can be traced back much earlier than the Pahlavi period, within the socio-economic transformations of the 16th and 17th centuries. Although this social layer differed quantitatively and qualitatively from the modern middle class, its possession of characteristics such as professional specialization, division of labor, wage employment, access to education, and a mediating role between state and society rendered it a historical precursor to later developments. The findings also emphasize that European travelogues are not merely descriptive sources but analytical texts with considerable theoretical capacity for research on Iran's social history. By challenging the linear narrative of modernization in Iran, this study highlights the necessity of re-examining pre-modern social structures and recognizing indigenous capacities for social transformation. It is recommended that future research expand the scope of sources (administrative documents, endowment deeds, local texts) and employ quantitative methods to deepen and test the validity of these findings.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

ظهور اولیه طبقه متوسط در ایران عصر صفوی با تکیه بر سفرنامه‌های منتخب اروپائی

محمد کامکاری^۱ و نبی آزادی^۲

۱- دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

۲- دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
ظهور و تحول طبقه متوسط به‌عنوان یکی از محورهای کلیدی در تحلیل جوامع سیاسی و اجتماعی مدرن، همواره مورد توجه جامعه‌شناسان، تاریخ‌دانان و متخصصان علوم سیاسی قرار گرفته است. طبقه متوسط به گروهی اجتماعی اطلاق می‌شود که از نظر اقتصادی، آموزشی و شغلی در جایگاهی میانه میان طبقات فرادست و فرودست قرار دارد و معمولاً شامل کارمندان، متخصصان، صاحبان مشاغل کوچک و روشنفکران است. اجزای این طبقه بر اساس معیارهایی مانند درآمد پایدار، سطح تحصیلات عالی، سبک زندگی و مشارکت اجتماعی-سیاسی تمایز می‌یابند. این مقاله به بررسی تلقی سفرنامه‌نویسان منتخب اروپایی از مفهوم طبقه متوسط در عصر صفوی می‌پردازد و به این پرسش پاسخ می‌دهد که آیا نطفه‌هایی از یک لایه اجتماعی نوظهور، مشابه طبقه متوسط مدرن، در بافت اجتماعی ایران صفوی قابل شناسایی است؟ این پژوهش با بهره‌گیری از رهیافت مقایسه‌ای و تحلیل محتوای سفرنامه‌های غربی نشان می‌دهد: (۱) با وجود فقدان مفهوم مدرن طبقه متوسط در آن دوره، عواملی همچون نهادینه‌شدن بوروکراسی، توسعه اقتصاد شهری، رشد صنعت و گسترش امکانات آموزشی، شرایط لازم برای شکل‌گیری یک لایه اجتماعی میانی را فراهم ساخته بود، (۲) طبقه متوسط نوظهور در ایران صفوی بر پایه وقف، بوروکراسی درباری و تجارت بین‌المللی شکل گرفت نه مالکیت خصوصی یا انقلاب صنعتی. این تفاوت، هویت خاصی به آن می‌دهد که در مدل‌های اروپایی دیده نمی‌شود. در نتیجه سفرنامه‌ها نه تنها به‌عنوان منابعی توصیفی اهمیت دارند، بلکه متونی تحلیلی با ظرفیت نظری قابل توجه برای پژوهش‌های مرتبط با تاریخ اجتماعی ایران محسوب می‌شوند و با وجود ادعاهایی که ظهور طبقه متوسط را به دوران پهلوی اول نسبت می‌دهند، شواهد نشان می‌دهد که نشانه‌های اولیه این طبقه برای نخستین بار در دوران صفویه قابل مشاهده بوده است.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۲۸ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۸ صص: ۵۰-۶۳ واژگان کلیدی: طبقه متوسط، صفویان، سفرنامه‌ها، بوروکراسی، ساختار اجتماعی.
استناد: کامکاری، محمد؛ و آزادی، نبی. (۱۴۰۴). ظهور اولیه طبقه متوسط در ایران عصر صفوی با تکیه بر سفرنامه‌های منتخب اروپائی. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۴)، ۵۰-۶۳ © نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57172.1078 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.4.8	

مقدمه

مفهوم طبقه متوسط در جهان به‌عنوان یک ساختار اجتماعی-سیاسی، همواره با تحولات نهادینه‌شدن دولت، توسعه اقتصاد شهری و گسترش آموزش همراه بوده است. در مطالعات تاریخی، ظهور این طبقه اغلب به دوره‌های مدرن منتسب شده است، اما شواهدی از وجود نطفه‌های آن در جوامع پیش از صنعتی‌شدن نیز یافت می‌شود (Hobsbawm, 1962: 45). در ایران، عصر صفوی با تقویت حکومت مرکزی، توسعه مدیریت اداری و گسترش شهرنشینی، زمینه‌های لازم برای شکل‌گیری یک لایه اجتماعی فراتر از طبقات سنتی را فراهم شد (Floor, 2004: 112). این لایه شامل افرادی بود که در حوزه‌های اداری، تخصصی، اقتصادی و فرهنگی فعالیت داشتند و بر اساس تخصص و نه زادگاه، موقعیت اجتماعی کسب می‌کردند. توسعه بازارهای شهری، رونق صنایع دستی و تشکیل کارگاه‌های تولیدی، فرصت‌های شغلی جدیدی را ایجاد کرد (Algar, 1969: 78). همچنین، گسترش آموزش در مراکز دینی و مکتب‌خانه‌ها، پرورش گروهی از معلمان، دانشجویان و روشنفکران را ممکن ساخت (Lapidus, 1988: 256). این افراد، با دسترسی به دانش و ایفاء نقش میانجی‌گری فرهنگی، جایگاهی مستقل در ساختار اجتماعی یافتند. نظام مالیاتی و وقف، به‌ویژه در شهرها، منابعی را برای تأمین خدمات عمومی مانند آموزش و درمان مهیا نمود (Bonine, 1979: 102).

این خدمات، نیاز به مدیریت حرفه‌ای و کارکنان حقوق‌بگیر داشت که خود نشانه‌ای از تخصص‌گرایی بود. در کنار این گروه‌ها، تجار بین‌المللی و بازرگانان محلی با داشتن سرمایه، شبکه‌های ارتباطی و نقش سیاسی، در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی تأثیرگذار بودند (Inalcik, 1983: 134). وجود این ویژگی‌ها شامل تخصص، استقلال اقتصادی، دسترسی به دانش و برخورداری از یک موقعیت نسبتاً مستقل نشانه‌هایی از وجود یک لایه اجتماعی میانی است. در این دوره سیاحان متعددی از طبقات و پایگاه‌های متفاوت از قبیل تجار و بازرگانان، مبلغان مذهبی، سفیران و هیئت‌های رسمی سیاسی، جهانگردان، هنرمندان و دانشمندان با انگیزه‌ها و اهداف مختلف سیاسی، تجاری، علمی، مذهبی، فرهنگی و هنری از کشورهای مختلف وارد ایران صفوی شدند. با توجه به توضیحات فوق، این امکان وجود دارد که از فحوای سفرنامه‌های به نگارش درآمده در آن دوران کمک گرفت تا شناخت بهتری نسبت به مفهوم طبقه متوسط به‌عنوان یک ساختار اجتماعی نو ظهور در دوره مورد بحث حاصل گردد؛ زیرا سفرنامه‌ها شامل گزارش وقایع و اتفاقات حادث‌شده بر این مسافران و حاوی نکات و اطلاعاتی بدیع درباره موضوعاتی هستند که توجه مسافر را به خود جلب نموده و برای آن‌ها جذاب بوده است (استیونز، ۲۰۲۱: ۴۲۱).

در هر صورت خواه مسافر داخلی باشد یا خارجی، با ورود به جغرافیای جدید تلاش کرده‌اند تا آنچه که برای آن‌ها جالب، جذاب و جدید بوده را به نگارش درآورند. به‌طورمعمول مطالبی که سیاحان موردتوجه قرار داده‌اند، تنها منحصر به وقایع سیاسی نبوده است؛ بلکه شامل موضوعات و رویدادهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز می‌شود. به‌ویژه زمانی که احساس می‌کردند با وضعیت یا حادثه‌ای روبرو شده‌اند که در دیگر مناطق سابقه نداشته است. به این ترتیب، سفرنامه‌ها می‌توانند اطلاعاتی دست‌اول در اختیار پژوهشگر قرار دهند که در دیگر منابع تاریخ‌نگاری قابل دسترسی نیست و همین امر باعث شده تا سفرنامه‌ها یکی از مهم‌ترین منابع تاریخ‌نگاری برای هر دوره به شمار آیند. در ادامه نوشتار حاضر، در قسمت سابقه پژوهش این حوزه به تفاوت مقاله حاضر با آثار به چاپ رسیده پرداخته خواهد شد. سپس در بخش چارچوب مفهومی به مفهوم طبقه متوسط در اروپا می‌پردازیم و از روش مقایسه‌ای در این مقاله بهره می‌بریم. در بخش بعد سعی می‌شود مختصاتی موجز از ابعاد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مفهوم طبقه متوسط در سفرنامه‌های به نگارش درآمده توسط سیاحان اروپایی عصر صفوی، مورد کنکاش قرار گیرد تا خواننده بیشتر با وجوه مختلف آن‌ها آشنا شود.

پیشینه تحقیق

تا زمان نگارش این مقاله پژوهش مقایسه‌ای از وضعیت طبقه متوسط در سفرنامه‌های عصر صفوی به‌صورت عام صورت نگرفته است، اما به‌صورت جداگانه تحقیقاتی درباره طبقات عصر صفوی انجام شده است که به‌طور موجز به آن‌ها اشاره خواهد شد. کیوانی (۱۴۰۴)، در کتاب «پیشه‌وران و زندگی صنفی آنان در عهد صفوی: جستارهایی در تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران» به تأثیر از آرای متفکران قرن نوزدهم میلادی اروپای غربی به بررسی تخصصی بخش‌های از تحولات اجتماعی ایران در این عصر پرداخته و سعی در اثبات این نظریه دارد که حکومت صفوی مانع شکل‌گیری اصناف قدرتمند مستقل و در نتیجه پویایی اقتصادی

این دوران بوده است بنابراین مؤلف می‌کوشد با تکیه بر اسناد، متون مختلف و نیز تحقیقات میدانی در بازار اصفهان، بخشی مهمی از حیات شهری روزگار صفوی را روشن کند، از سوی دیگر با طرح و نقد نظریه‌های پژوهشگران تاریخ و علوم اجتماعی درباره جنبه‌های مختلف حیات صنفی، تعامل پیشه‌وران و تشکیلات آنان با حکومت صفوی، موانع رشد اقتصادی روزگار صفوی، مؤلف را به دیدگاه‌های ویژه‌ای درباره این موضوع رهنمون ساخته است.

رحمتی (۱۳۹۹) در رساله دکتری خود به نام «موقعیت اجتماعی بازرگانان در ایران عهد صفویه» به این پرسش پاسخ می‌دهد که موقعیت اجتماعی بازرگانان در عهد صفویه چگونه بوده است؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تأسیس حکومت مرکزی صفویه و تقابلات مرزی با دولت همسایه تأثیرگذار بوده است و این شرایط به‌طور مستقیم بر عملکرد بازرگانان و تغییر مراکز اجتماع آن مؤثر بوده است، با توجه به این شرایط بازرگانان در حال تبدیل شدن به یک قشر اجتماعی با ویژگی‌های اخلاقی، فرهنگی، پوششی و معیشتی خاص خود بودند به‌گونه‌ای که جایگاه آن‌ها در بازار و نوع ارتباط اقتصادی آن‌ها با دربار صفوی و گستردگی قلمرو نفوذشان سبب ایجاد ویژگی مختص به آنان شده بود که متفاوت از سایر اقشار اجتماعی ایران بودند. به نظر می‌رسد که این رساله دکتری دارای اشتراکات بسیاری با مقاله پیش‌رو باشد؛ اما منظر متفاوت آن (طبقه متوسط) و دامنه موضوع مورد مطالعه آن که محدود به سفرنامه‌های عصر صفوی شده است، سبب تفاوت این دو کار از هم می‌شود.

زهره سادات کشاورز و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «تبیین و تحلیل نقش طبقات اجتماعی در فرآیند تمدنی در دولت صفویه» از منظر جامعه‌شناختی سیر تمدن در طبقات اجتماعی دولت شیعی صفویه را در چشم‌انداز حیات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی می‌پردازند. از منظر نویسندگان نظام طبقاتی صفویه را می‌توان به‌عنوان نظامی باز با ویژگی‌های تمرکز فرصت‌ها و پیوند متقابل یاد کرد و همواره هم‌زیستی طبقاتی پویایی ما بین اجتماعات عشایری، دهقانی و شهری فراهم گردید چندان که صفویان ساخت اجتماعی ایران با تأکید بر هویت مذهبی و ملی جدیدی تعریف کردند. به نظر می‌رسد این مقاله می‌تواند بستر اجتماعی برای فهم مفهوم طبقه متوسط در عصر صفوی فراهم آورد.

صفت گل و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «تعامل طبقات اجتماعی با دولت در ایران عصر صفوی» به مساله بررسی رابطه طبقات اجتماعی با نهاد حکومت پرداخته‌اند. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد: در این دوره روابط گسترده‌ای بین چهار نهاد روحانیت، ایلات، کشاورزان، بازرگانان و دیوان‌سالاران با حکومت شکل گرفت و حکومت صفوی مبتنی بر ترکیبی از نیروهای ایلی و قدرتی ایدئولوژیک بود. ایلات در ابتدا نقش مؤثری در قدرت به شمار می‌آمدند اما با تثبیت قدرت مرکزی و مشروعیت حکومت توجه به علما افزایش یافت و نیروهای جدیدی وارد دستگاه حکومت شدند.

مهدی زیبایی و همکاران (۱۴۰۴) در مقاله «اقلیت‌های دینی ایران عصر صفوی در آینه سفرنامه‌های غربی» به بررسی وضعیت اقلیت‌های دینی در دوران صفوی، با استناد به سفرنامه‌های موجود از آن دوره، می‌پردازد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد اقلیت‌های دینی در دوره صفویه در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی نقش فعالی داشتند و جایگاه قابل‌توجهی در اقتصاد، بازرگانی داخلی و تجارت خارجی ایفا می‌کردند. این گروه‌ها همچنین در برگزاری مراسم و مناسک مذهبی خود از آزادی نسبی برخوردار بودند. به‌طور کلی، شرایط زندگی آنان تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند اوضاع سیاسی و اجتماعی یا سیاست‌های تساهل‌آمیز پادشاهان صفوی متغیر بود؛ گاهی از وضعیت مطلوبی بهره‌مند بودند و در برخی دوره‌ها با بی‌ثباتی اجتماعی مواجه می‌شدند. این مقاله با استفاده از روش مقایسه‌ای و تحلیل اسناد تاریخی به بررسی وضعیت اقلیت‌های دینی در این دوران پرداخته است.

با توجه به توضیحات فوق، مشخص می‌شود که پژوهش پیش‌رو از ابعاد مختلف با آثار موجود متفاوت است. عمده‌ترین تفاوت به منابع مورد بررسی برمی‌گردد. نوشتار حاضر به‌طور خاص متمرکز بر سفرنامه‌های نگاشته شده توسط سیاحان اروپایی در عصر صفوی است. در این مقاله دیدگاه این سیاحان پیرامون وضعیت طبقه متوسط در ایران عصر صفوی برای خواننده منعکس خواهد شد.

روش تحقیق

روش مقایسه‌ای، به‌عنوان روش پژوهشی مورد استفاده در نوشتار حاضر، یکی از قدیمی‌ترین و پرکاربردترین روش‌های تحقیق در علوم سیاسی است که به مطالعه و مقایسه نظام‌های سیاسی، مؤسسات، فرایندها و رویدادهای سیاسی در دو یا چند واحد مختلف (مانند کشورها، مناطق یا دوره‌های زمانی) می‌پردازد. این روش به شناسایی الگوها، تفاوت‌ها، شباهت‌ها و عوامل مؤثر در تحولات

سیاسی کمک می‌کند. روش مقایسه‌ای را می‌توان به عنوان «فرآیندی منطقی برای شناخت علت و اثر طبیعی یا غیرطبیعی متغیرهای سیاسی از طریق مقایسه واحدهای سیاسی مختلف» تعریف کرد (آلموند و پاوول، ۱۹۶۶: ۲۰). شاید کارکرد اصلی مقایسه در علوم سیاسی طراحی، آزمودن و پالایش فرضیه‌ها درباره روابط علیت باشد. به نظر می‌رسد مهم‌ترین موضوع در رهیافت مقایسه‌ای مشخص نمودن موارد مشابه و متفاوت است (کوثری، ۱۳۸۷: ۲۵۵). البته هر مقایسه‌ای نیازمند زمینه مشترک است؛ بدین معنا آنچه زمینه مقایسه سفرنامه‌ها را مهیا می‌سازد را می‌توان چنین خلاصه کرد: (۱) توجه سفرنامه‌نویسان به مسئله طبقه متوسط و ارزیابی آن‌ها از این مفهوم؛ (۲) بررسی وضعیت این طبقه اجتماعی در حکومت مرکزی؛ و (۳) التزام آنان به داده‌های تاریخی. از این رو مقایسه سفرنامه‌نویسان نه تنها می‌تواند حاوی نوآوری‌های بسیاری نسبت به طبقه متوسط در عصر صفوی باشد بلکه آزمونی برای سنجش استدلال‌های آنان نیز هست. بر پایه این هدف، پژوهش حاضر به بررسی وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی طبقه متوسط در عصر صفوی می‌پردازد. این تحلیل با استناد به آثار سفرنامه‌نویسان انجام شده و تلاش می‌شود تفاوت دیدگاه‌های آن‌ها پیرامون مفهوم طبقه متوسط روشن شود.

چارچوب نظری

در مورد مفهوم طبقه متوسط یک تعریف مشخص و واحد در علوم سیاسی و اجتماعی وجود ندارد و هر یک از متفکران و جامعه شناسان بر اساس خاستگاه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن را تعریف نموده‌اند، پیشینه این مفهوم توسط گیسبورن در سال ۱۷۸۵ م در رابطه با زمین‌داران، اشراف از یک سو و کشاورزان و کارگران از سوی دیگر به کاررفته است (Grusky, 1993: 380). در فرهنگ انگلیسی آکسفورد مفهوم طبقه متوسط، طبقه‌ای از اجتماع است که اعضای آن نه بسیار غنی و نه بسیار ضعیف هستند و شامل افراد حرفه‌ای و تاجر می‌باشند (Oxford, 2010: 968).

درک دقیق از شکل‌گیری طبقه متوسط در اروپا مستلزم بازگشت به تحولات بنیادین قرن‌های هجدهم و نوزدهم میلادی است، دورانی که شاهد ظهور دولت ملی-بوروکراتیک، انقلاب صنعتی و گسترش نظام‌های آموزشی مدرن بود. برخلاف جوامع پیشاصنعتی که در آن‌ها موقعیت اجتماعی عمدتاً بر پایه ارث و نسب تعیین می‌شد، طبقه متوسط اروپایی محصول مستقیم تحولات سرمایه‌داری و مدرنیته بود (Hobsbawm, 1962: 45) این طبقه که در ابتدا شامل تاجر شهری، صنعتگران، بانکداران، و کلا، پزشکان و منشیان دولتی می‌شد، موقعیت خود را بر اساس تخصص حرفه‌ای، تحصیلات رسمی و درآمد نقدی نه زادگاه اشرافی کسب کرد (Mills, 1956: 63) از منظر سیاسی، این طبقه نقش محوری در انقلاب‌های بورژوایی قرن هجدهم، به‌ویژه انقلاب فرانسه، و جنبش‌های لیبرال و مشروطه‌خواهی قرن نوزدهم ایفاء کرد. آن‌ها خواستار حقوق مدنی، حاکمیت قانون، مالکیت خصوصی و مشارکت سیاسی بودند — خواسته‌هایی که مستقیماً با ساختارهای فئودالی و مطلقه‌گرایی در تضاد قرار داشت (Lipset & Rokkan, 1967: 14). از دیدگاه اقتصادی، انقلاب صنعتی (حدود ۱۷۶۰-۱۸۴۰) بستر اصلی شکل‌گیری این طبقه بود. با ظهور کارخانه‌ها، بانک‌ها و شبکه‌های حمل‌ونقل، نیاز به نیروی کار متخصص، مدیران و حسابداران به شدت افزایش یافت. این افراد، برخلاف کارگران صنعتی، دارای درآمد نسبتاً پایدار، آموزش رسمی و استقلال نسبی بودند و به تدریج سبک زندگی متمیزی شامل مسکن شهری، مصرف کالاهای لوکس و مشارکت در فرهنگ عمومی را برای خود شکل دادند (Davidoff & Hall, 1987: 28).

از دیدگاه هانتینگتون طبقه متوسط به دنبال کسب هویت، شأن ملی و امکان مشارکت سیاسی است، وی به بررسی و رشد طبقه متوسط جدید می‌پردازد و بر این باور است که نوسازی و توسعه اقتصادی باعث رشد طبقه متوسط جدید گردیده و رشد طبقه متوسط جدید نیز به نوبه خود باعث افزایش تقاضا برای مشارکت سیاسی شده است (هانتینگتون، ۱۳۹۲: ۸۶). همچنین بندرو افراد طبقه متوسط را جزء کانون اصلی کنشگران جنبش‌های اجتماعی جدید تلقی می‌کند که دارای ویژگی‌های زیر می‌باشد: (۱) این طبقه دارای مهارت‌های سیاسی، فرهنگی و آموزشی هستند؛ (۲) این طبقه، توده منتقدی را در جامعه به وجود آورده است؛ (۳) این طبقه از متخصصین، مدیران و اصحاب رسانه برخوردار است؛ (۴) افراد طبقه متوسط در جامعه از خود احساس مالکیت نشان می‌دهند (Boundreau, 1999: 10). بنابراین طبقه متوسط نوظهور در دوران ایران صفوی بر پایه عواملی همچون وقف، بوروکراسی درباری و تجارت بین‌المللی شکل گرفت، نه از مسیرهایی مانند مالکیت خصوصی یا انقلاب صنعتی. این ویژگی‌ها، هویت منحصر به فردی به این طبقه بخشیده‌اند که در الگوهای اروپایی قابل مشاهده نیست.

نخستین نهادهای بوروکراسی در ایران: تحلیل لایه مدیریتی صفوی بر مبنای سفرنامه‌های اروپایی

بررسی سفرنامه‌های اروپایی مربوط به دوره صفوی نشان می‌دهد که ساختار حکومتی ایران، علی‌رغم ماهیت سلطنتی و استبدادی خود، از نظامی پیچیده و گسترده برخوردار بوده است. این ساختار شامل مجموعه‌ای از کارمندان، مقامات اداری و نیروهای نظامی بود که بر اساس اصول تقسیم وظایف، سلسله‌مراتب و تخصص سازمان‌دهی شده بودند. اگرچه مفهوم طبقه متوسط در شکل مدرن خود قابل تطبیق نیست، اما این گروه دارای ویژگی‌هایی چون استقلال نسبی در انجام وظایف، دریافت حقوق دولتی، امکان دستیابی به جایگاه‌های مدیریتی و مشارکت در فضای سیاسی و اجتماعی دربار بودند. به عنوان نمونه، شاردن در سفرنامه خود به مشاغل مختلفی اشاره می‌کند که در اختیار طبقه متوسط قرار داشت، او می‌نویسد «به دلیل دزدی و راهزنی که در امپراتوری عثمانی رخ داده بود وارد مرزهای ایران شدم و خودم را با ابناء مسیحی مزبور معرفی کردم و گفتم که از طرف اعلیحضرت پادشاه ایران در فرانسه مأموریت داشته و مشغول انجام فرمانی هستم و از قضا فرمان پادشاهی همراه من است و برحسب امر همایونی کلیه استانداران و فرمانداران ممالک محروسه شاهنشاهی موظف به احترام و انجام خدمات و ملزم بر برآوردن حوائج و نیازهای من هستند. سر مرز یک نفر پزشک و جراح حاذق و مردی بسیار شریف برای معالجه ما آمد که در کشور خود از احترام والایی برخوردار بود» (شاردن، ۱۳۳۵، ج ۱: ۳۰۰).

بدین ترتیب این گزارش شاردن نه تنها وجود یک دستگاه اداری منظم را نشان می‌دهد، بلکه حضور کارکنان متخصص و حقوق‌بگیر در خدمت دولت را آشکار می‌سازد. پزشکی که بلافاصله پس از ورود به مرز اعزام می‌شود، نشانه‌ای از سیستم خدمات عمومی و تکریم مسافران رسمی است که بر اساس برنامه‌ریزی دولتی و نه خودجوشی انجام می‌گرفته است. این اقدام نه تنها نشان‌دهنده تخصص‌گرایی و تقسیم‌کار در اداره امور عمومی است، بلکه حاکی از وجود یک ساختار نهادی است که کارکنان آن از جمله پزشکان و جراحان به صورت رسمی به خدمت گماشته می‌شدند و نقشی کلیدی در نمایش قدرت نمادین و عملیاتی حکومت مرکزی ایفا می‌کردند، علاوه بر این، دلاواله در توصیف طبقه دیوان‌سالاران یا کارمندان دولتی می‌نویسد: «خان‌ها به معنای حاکمان ایالات ایران محسوب می‌شوند که تمام مأموریت کشوری و لشگری در ید قدرت آن‌هاست و زیردست شاه هستند. انتقال لقب خان مورثی است. سلطان‌ها یعنی حاکمان شهرها و اراضی زیر نظر خان‌ها هستند. البته تعداد اندکی از سلطان‌ها زیر نظر مستقیم شاه قرار دارند» (دلاواله، ۱۳۷۰: ۵۵ - ۵۴). در طبقه کارمندان دولت عناوینی همانند مهماندار شاه یا مهماندار باشی وجود دارد که مأمور و مسئول جا دادن به مهمانان خارجی و رسیدگی به آنان و تسهیل‌کننده مذاکرات آن‌ها با شاه است (دلاواله، ۱۳۷۰: ۸۶).

اولتاریوس از جمله سفرنامه نویسانی است شرح و توصیف مفصلی از طبقات کشوری و لشگری از جمله دیوانسالاران ایران ارائه و توضیح می‌دهد: «این افراد یا در دربار و همراه شاه بودند و یا در ایالات و شهرهای ایران به وسیله نمایندگانی از طرف شاه اداره می‌شوند. به ترتیب مقام خان، سلطان، کلانتر، داروغه، وزیر و نایب الحکومه نامیده می‌شوند. این خان‌ها را شاه از میان افراد موردعلاقه و اعتمادش انتخاب و به آن‌ها لقب خانی و اشرافی می‌دهد. مقام خانی برخلاف اروپا ارثی نیست» (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۷۴۰). بر این اساس، نوشته‌های فوق نشان می‌دهد که در عصر صفوی ساختار حکومتی ایران فراتر از یک نظام سلطنتی سنتی و دارای بوروکراسی نسبتاً منظم با تقسیم‌کار و تخصص‌گرایی بود. گروه‌هایی مانند کارمندان دولتی، پزشکان، تجار، صنعت‌گران و قضات، با استقلال نسبی، دریافت حقوق و موقعیت اجتماعی، ویژگی‌هایی مشابه طبقه متوسط جدید را داشتند. این لایه‌ها در اداره کشور، اقتصاد شهری و نظام آموزشی نقش فعالی ایفا می‌کردند و از ساختارهای نهادی پشتیبانی می‌شدند؛ بنابراین مهم‌ترین مقامات دولتی که اولتاریوس در سفرنامه خود نام می‌برد عبارت‌اند از: ۱) اعتماد الدوله یا صدراعظم که مشاور اصلی شاه در همه امور است. اداره امور همه کشور از طرف شاه در دست اوست. ۲) قورچی باشی فرمانده بیش از ۱۲ هزار نفر از تیر و کمانداران قزلباش را بر عهده دارد. ۳) مهم‌ترین پیش‌خدمت مخصوص شاه که خواجه است و ریاست خواجه‌سرایان شاه را بر عهده دارد. ۴) واقعه‌نویس در حقیقت منشی شاه است و قوانین و دستورات شاه به حکام و سلاطین کشور را انشاء می‌کند. حساب‌و‌کتاب درآمد و مخارج کشور هم در دست اوست و ۴۰ نویسنده زیردست او بودند. ۵) دیوان‌بیگی ریاست قوه قضائیه را بر عهده دارد و به اتفاق صدرها و قاضی‌ها که از روحانیون هستند و آن‌ها را قاضی شرع می‌نامند در دعاوی مردم به قضاوت می‌نشینند. ۶) قوللر آقاسی که فرماندهی غلامان و سربازان مخصوص گارد سلطنتی را عهده‌دار است. ایشیک آقاسی باشی ریاست و فرماندهی بر یساول‌ها و ایشیک آقاسی و مأموران تشریفات را بر عهده دارد و ۴۰ ایشیک آقاسی زیردست او هستند. ۷) یساول صحبت که به ایشیک آقاسی

باشی کمک می‌کند و در مجالس عمومی و خصوصی شاه جای مهمانان خارجی یا داخلی را به آن‌ها نشان می‌دهد. ناظر مسئول کلیه خریدهای دربار است. ۸) تومان باشی بر آشپزخانه سلطنتی ریاست دارد و غذای شاه زیر نظر وی طبخ و بر سر سفره چیده می‌شود. ۹) دوات‌دار یا مهرداد که قلمدان و دوات مخصوص شاه را بر گردن دارد. ۱۰) میزآخور باشی نظارت بر طولیله مخصوص سلطنتی را بر عهده دارد. ۱۱) میرشکار مسئولیت ترتیب شکارهای شاه را بر عهده دارد، ۱۲) سگبان باشی، مراقب سگ‌ها و تازی‌های شکاری شاه است. ۱۳) یساول قور جلوی اسب شاه حرکت کرده و مردم را کنار می‌زند. ۱۴) سفره‌چی مسئول انداختن سفره‌های شاهانه است. ۱۵) آبدار برای شاه آب و چای می‌آورد. ۱۶) خزان‌دار خزانه سلطنتی در دست اوست. ۱۷) انباردار انبار غلات و مایحتاج دربار در اختیار اوست. ۱۸) یساول نظر مسئول نگهدار کفش‌های شاه به هنگام ورود به تالار است. ۲۱) مهماندار مسئول پذیرایی از مهمانان خارجی تا موقعی که در ایران هستند می‌باشد (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۷۴۹-۷۴۶).

به نظر می‌رسد تحلیل سفرنامه اولتاریوس نشان می‌دهد که ساختار حکومتی صفویان دارای یک بوروکراسی نسبتاً منظم با تقسیم‌کار، سلسله‌مراتب اداری و تخصص‌گرایی بوده است. این ساختار که شامل مقامات کشوری، لشکری و درباری می‌شود، حاکی از وجود یک نظام اداری متمرکز است که در آن وظایف به‌صورت تخصصی تقسیم‌شده و هر مقام، صرف‌نظر از جایگاه اشرافی، از طریق انتصاب شاه و نه وراثت، منصوب می‌شود. فهرست دقیق ۲۱ مقام درباری که اولتاریوس ارائه می‌دهد از صدراعظم تا آبدارچی گواهی بر تخصص‌گرایی و تقسیم‌کار در امور اجرایی، قضایی، نظامی و تشریفاتی است. وجود مقاماتی مانند واقعه‌نویس با ۴۰ نویسنده تحت فرمان، دیوان‌بینی رئیس قوه قضاییه و ناظر مسئول خریدهای دربار، نشان از نهادینه‌شدن اداره و تولید یک لایه مدیریتی حقوق‌بگیر دارد. این گروه‌ها، با استقلال نسبی، دریافت مزد دولتی و موقعیت اجتماعی، ویژگی‌هایی مشابه طبقه متوسط جدید را دارا بودند و در اداره کشور، اقتصاد شهری و سیستم قضایی نقش فعالی ایفا می‌کردند؛ بنابراین، این گزارش نه تنها از وجود یک لایه اجتماعی میانی در عصر صفوی حکایت دارد، بلکه زمینه‌های نهادینه‌شده‌ای را نشان می‌دهد که می‌توان آن را نخستین نشانه‌های یک طبقه متوسط سیاسی-اداری در ایران تلقی کرد.

تقسیم‌کار، تخصص و انتصاب: نشانه‌های بوروکراسی در دربار صفوی

کمپفر یک سیاح و محقق آلمانی بود که در نیمه دوم قرن هفدهم گزارش مفصل، جانب‌دارانه و قابل اطمینانی از دربار ایران ارائه داده و در آن به وضعیت طبقه متوسط اشاره و می‌نویسد: سپه‌سالار و سردار قشون ایران پس از وزیر اعظم مهم‌ترین مقام دولتی هستند و فرماندهان کل در سه قسمت مختلف قشون در دربار دارای نفوذ می‌باشند. قورچی‌ها که فرمانده آن‌ها قورچی‌باشی است ۱۰ تا ۱۲ هزار سوار هستند (منظور وی از قورچی‌ها قزلباش‌ها می‌باشد). برای تحکیم قدرت مملکت شاه‌عباس به تاسیس دو قسمت دیگر در قشون اقدام کرد. یک: بخشی از گرجیان و سایر غلامان غیرایرانی، دو: ایرانیان ترکیب می‌یافت. شاه برای کنترل قدرت قزلباش‌ها برخی قوللرها را به جای آن‌ها می‌گماشت. قوللر آقاسی فرمانده غلامان دومین مقام در میان قشون ایران است. قوای تحت امر وی بیشتر از غلامان گرجی، چرکس‌ها، ارمنیان و سایر طوایف غیر ایرانی تشکیل شده است. تعداد اینها ۱۵ تا ۱۸ هزار نفر هستند. قسمت سوم تفنگچیان هستند که مرکب از دهقانان و پیشه‌وران ایرانی می‌باشند و تفنگچی‌لر آقاسی فرماندهی آنان را عهده دارد. تعدادشان از ۵۰ هزار نفر کمتر نیست. ایران نیز توپخانه دارد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۹۰). تحلیل این بخش از سفرنامه کمپفر نشان می‌دهد که ساختار نظامی عصر صفوی دارای یک سازمان‌دهی بوروکراتیک و سلسله‌مراتبی پیچیده بود که فراتر از یک ارتش سنتی عمل می‌کرد.

تأکید کمپفر بر تقسیم قوای نظامی به سه بخش متمایز قزلباش‌ها (قورچی‌ها)، غلامان (قوللرها) و تفنگچیان - گواهی بر اصلاحات نظامی شاه عباس و هدف او برای کاهش قدرت قبایل قزلباش و ایجاد نیروی منظم و وابسته به حکومت مرکزی است. این ساختار نه تنها نشانه‌ای از تخصص‌گرایی و تقسیم‌کار نظامی بود، بلکه گواهی بر وجود یک لایه مدیریتی و فرماندهی منظم بود که در آن هر فرمانده (قورچی‌باشی، قوللر آقاسی، تفنگچی آقاسی) وظیفه‌ای مشخص و مسئولیت مستقیم در مقابل دربار داشت. این ویژگی‌ها یعنی نظم، سلسله‌مراتب، تخصص و وابستگی به مرکز از خصوصیات اصلی یک بوروکراسی نظامی محسوب می‌شوند. علاوه بر این، تشکیل نیروی تفنگچیان از دهقانان و پیشه‌وران ایرانی، نشانه‌ای از گسترش مشارکت طبقات شهری و روستایی در دستگاه حکومتی است که می‌توان آن را نخستین نشانه‌های یک لایه اجتماعی میانی با نقش سیاسی - نظامی دانست؛ بنابراین،

گزارش کمپفر نه تنها از یک ارتش منظم حکایت دارد، بلکه حضور گروه‌هایی با موقعیت نسبتاً مستقل، تخصصی و حقوق‌بگیر را آشکار می‌سازد که در تحلیل تاریخ اجتماعی، می‌توان آن‌ها را نطفه‌های اولیه طبقه متوسط سیاسی-نظامی در عصر صفوی دانست. تاورنیه در سفرنامه‌اش به بررسی و مقایسه نقش پلیس در دوران صفوی و اروپای آن زمان می‌پردازد و بیان می‌کند چون اساساً ایجاد پلیس در ممالک دنیا برای تسهیل زندگی عمومی است، می‌توان گفت پلیس ایران از این نقطه نظر بهتر از سراسر دنیا است. محتسبی دارند که به منزله قاضی و پلیس است. تکلیف و شغل او تعیین نرخ ارزاق است. سه یا چهار معاون دارد. روز اول هفته جاری ارزاق را می‌کشند و نرخ هر چیز را اعلام می‌کند (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۶۱۲). از نظر سانسون، شش وزیر به عنوان ستون‌های اساسی امپراتوری شناخته می‌شوند که مسئولیت حفاظت و پایداری آن را بر عهده دارند. در این طبقه به رئیس الوزراء که به او اعتمادالدوله می‌گویند و نیز صدراعظم کشور شاهنشاهی است، رئیس دولت و مباشر کل مالیه است. معاونین نیز دارد. رئیس الوزراء شش معاون یا شش وزیر دارد و همین‌ها هیئت مشاورین شاه نیز می‌باشند. وزیر دوم قورچی باشی فرمانده کل قوا، وزیر سوم قوللر آقاسی رئیس سپاه غلامان شاه، وزیر چهارم تفنگچی آقاسی ژنرال و فرمانده پیاده نظام، وزیر پنجم توپچی فرمانده توپخانه، وزیر ششم دیوان بیگی مباشر کل عدلیه است (سانسون، ۱۳۴۶: ۴۵). پس می‌توان گفت: تحلیل سفرنامه‌های سانسون و تاورنیه نشان می‌دهد که ساختار حکومتی صفویان دارای یک نظام اداری و امنیتی منظم و نهاده‌شده بوده است. سانسون با تأکید بر شش وزیر به عنوان ستون‌های اصلی امپراتوری، ساختاری هسته‌ای و متمرکز در اداره کشور نشان می‌دهد که در آن صدراعظم (اعتمادالدوله)، قوای نظامی و قوه قضاییه به صورت مؤثر تقسیم‌شده و تحت نظارت یک هیئت از مشاوران شاه قرار داشتند. این تفکیک قوا و تخصص‌گرایی در مقامات عالی‌رتبه، گواهی بر وجود یک بوروکراسی نسبتاً پیچیده دارد که فراتر از یک حکومت سلطنتی سنتی عمل می‌کرد. از سوی دیگر، تاورنیه با مقایسه نهاد پلیس ایران و اروپا، به کارآمدی نهادهای نظارتی ایرانی مانند محتسب می‌پردازد و نقش او را نه تنها امنیتی، بلکه اقتصادی و قضایی (تعیین نرخ اقلام اساسی) می‌داند. این دو گزارش نشان می‌دهند که در عصر صفوی، نهادهای اداری و امنیتی با سلسله‌مراتب مشخص، تفکیک وظایف و نیروی کار متخصص، به صورت سیستماتیک عمل می‌کردند و زمینه‌ساز شکل‌گیری لایه‌های اجتماعی میانی با استقلال نسبی در انجام وظیفه بودند.

بازار به عنوان فضای طبقه‌ساز: تولید، تخصص و استقلال اقتصادی در شهرهای صفوی

در کنار لایه اداری، سفرنامه‌نویسان به شکوفایی اقتصاد شهری و حرفه‌گری در ایران صفوی اشاره فراوانی دارند. شهرهایی مانند اصفهان، تبریز و کاشان با بازارهای شلوغ، کارخانه‌های تولیدی و کاروانسراهای فراوان، قلب تپنده فعالیت‌های اقتصادی بودند. شاردن، دلاواله و تاورنیه به رونق صنایع ابریشم‌بافی، فلزکاری، نساجی و تجارت بین‌المللی اشاره می‌کنند و کیفیت بالای محصولات ایرانی تحسین می‌ورزند. این فعالیت‌ها، لایه‌ای از تجار، بازرگانان، کارگران و صنعتگران را شکل داده بود که از درآمد مستقل، موقعیت اجتماعی نسبتاً بالا و رابطه مستقیم با دولت برخوردار بودند. شاید مهم‌ترین گروه اجتماعی طبقه متوسط در عصر صفویان بازرگانان و تجار هستند که با دستگاه دیوان‌سالاری و اشراف رابطه مستقیم اقتصادی و سیاسی داشتند و در تصمیم‌های کلان کشور نقش مهمی ایفا می‌کردند و بازار نیز قلب اقتصادی کشور محسوب می‌شد که در تعریف شاردن از بازار تبریز قابل مشاهده است. «این شهر دارای پانزده هزار باب خانه، دکان و حجره است؛ در ایران دکان از منازل مجزا هستند و غالباً در کوچه‌های طویل و عریض به ارتفاع پنجاه پا واقع شده‌اند، بازار قلب شهر را تشکیل می‌دهد و کثرت مقدار کالاهایی که در آنجا انباشته شده به طور حیرت‌آوری است. زیباترین بازار این شهر که مرکز معاملات کالاهای گران‌بها و جواهرات می‌باشد، قیصریه نام دارد و به معنای بازار شاه می‌باشد که به فرمان اوزون حسن بنا شده است» (شاردن، ۱۳۳۵، ج ۲: ۴۰۴). بدین منظور تجار و بازرگانان در انتقال اخبار و شکل‌دهی سرمایه نقش مهمی ایفا می‌کردند، زیرا از طریق این اخبار، از وضعیت‌های استراتژیک کشورهای همسایه مطلع می‌شدند و اطلاعات را به دستگاه حکومتی منتقل می‌کردند. علاوه بر این، روابط تجاری آن‌ها فرصتی برای آگاهی از توان اقتصادی کشورهای رقیب فراهم می‌ساخت و اطلاعات ارزشمندی درباره کمبودها و خودکفایی‌های مربوط به محصولات کشاورزی، نظامی و سایر حوزه‌ها به دست می‌آوردند.

اولتاریوس در توصیف بازار شهر اردبیل می‌نویسد: «این شهر دارای میدان بزرگ و گردشگاه محل خرید است. در اطراف میدان دکان‌های زیادی ساخته شده و اصناف مختلف در آن مشغول کار و فروش تولیدات هستند. زینت‌آلات، جواهرات، پارچه‌های ابریشمی، اشیاء نفیس و گران‌بها برای فروش عرضه می‌شوند. در این بازارها کاروانسراهای مختلفی نیز وجود دارد که در آن تجار ایرانی و خارجی از قبیل ترک‌ها، تاتارها و هندی‌ها مشغول تجارت هستند. دو تاجر چینی نیز دیدیم» (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۴۹۲-۴۹۱). می‌توان گفت: توصیف اولتاریوس از بازار اردبیل، تصویری از یک مرکز تجاری و چندفرهنگی در قلب اقتصاد شهری صفوی ارائه می‌دهد. حضور تجار خارجی از ملیت‌های مختلف، از جمله چینی‌ها، گواهی بر گسترده‌ی شبکه‌های تجاری بین‌المللی و جایگاه ایران در مسیر جهانی تجارت است. تنوع کالاهای گران‌بها و تخصص اصناف نشان‌دهنده تولید سازمان‌یافته و تقسیم‌کار پیشرفته در فضای شهری است. کاروانسراها به‌عنوان نهادهای حمایتی، زیرساختی کلیدی برای تجارت طولانی‌مدت و امنیت مبادلات بودند. این شواهد از شکل‌گیری یک لایه اقتصادی میانی مستقل و پویا در ساختار اجتماعی دوره صفوی حکایت دارد.

فراتر از بازار: نهادینه‌شدن اقتصاد حرفه‌ای و شکل‌گیری لایه‌های میانی در ایران صفوی

از دیگر مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی طبقه متوسط که شاردن به آن اشاره می‌کند طبقه پزشکان و ساعت کاری آن در بیمارستان‌ها است، او در توصیف بیمارستان تبریز این امر را بازگو و می‌نویسد: در تبریز سه دستگاه بیمارستان وجود دارد که به‌قدر کفایت تمیز، نظیف و بسیار خوب نگهداری می‌شود. این خسته‌خانه‌ها مخصوص اقامت دائم نیست، ولی هرکسی وارد می‌شود روزانه دو نوبت برایش خوراک می‌دهند این بیمارستان‌ها در تبریز به نام آش داغت یعنی مکان مخصوص و احسان طعام است (شاردن، ۱۳۳۵، ج ۲: ۴۰۵). پزشکان در بیمارستان‌ها از ساعت هشت صبح روی تخت قابل‌حمل نشسته‌اند و در آنجا دستورات و تجویزات خود را برای مراجعین صادر می‌کنند، داروها و غذاهای بیمارستان‌ها از عواید موقوفات مربوطه پرداخت می‌گردد (شاردن، ۱۳۳۵، ج ۷: ۱۶۶). بدین معنا بر اساس گزارش شاردن از بیمارستان‌های تبریز در دوره صفوی، نشان‌دهنده نهادینه‌شدن خدمات بهداشتی و حضور یک لایه متخصص پزشکی با برنامه‌ریزی منظم کاری است. حضور پزشکان در ساعات مشخص و تجویز نظام‌مند دارو، گواهی بر تخصص‌گرایی و سازماندهی اداری در حوزه سلامت دارد. تأمین مالی از طریق وقف نیز نشان از مستقل‌سازی نسبی این نهادها از بودجه دولتی و نقش مؤثر مؤسسات خیریه در اقتصاد اجتماعی است. این ویژگی‌ها پزشکان را در جایگاهی نه‌تنها حرفه‌ای، بلکه اجتماعی-اقتصادی میانی قرار می‌دهد؛ بنابراین، می‌توان پزشکان صفوی را از نخستین نمونه‌های لایه متوسط تخصصی در ایران دانست.

از دیگر ملاک‌های شکل‌گیری طبقه متوسط در عصر صفوی، داشتن کارگرهای حقوق‌بگیر در کارخانه‌های ایران می‌باشد که بر اساس ساعت کاری مزد دریافت می‌کردند. شاید بر اساس ضوابط و قوانین امروزی اتحادیه‌های کارگری وجود نداشت اما می‌توان به نطفه‌های اولیه شکل‌گیری این گروه اجتماعی اشاره کرد که دارای قوانین اولیه‌ای مانند آدرس سکونت و اسم‌ورسم بود. پیترو دل‌واله به تعداد زیادی از مغازه‌ها و کارخانه‌های عصر صفوی اشاره دارد و توضیح می‌دهد که «وجود کارگاه‌های پارچه‌بافی در کاشان موردتوجه است زیرا سه چیز را بهتر از ایتالیا تهیه می‌کنند و من به‌خوبی آن‌ها در هیچ کجایی جهان ندیده‌ام. یکی شال مردانه، دیگری پارچه میلک که دو روست و اشعار فارسی روی آن نقش بسته و واقعاً چیزی زیباتر از آن نمی‌توان تجسم کرد، سوم پارچه میلک زربفت که مخصوص استفاده زنان است. همچنان در اصفهان تعداد دکان‌های طباقی زیاد هستند و همیشه بوی خوشی از آن‌ها به مشام می‌رسد و شاه می‌ایستد و از غذای آنان می‌خورد» (دل‌واله، ۱۳۷۰: ۸۴).

به نظر می‌رسد در عصر صفوی، فعالیت‌های اقتصادی شهری از سطحی ساده و خودکفا فراتر رفته و به سمت تولید سازمان‌یافته و تخصصی حرکت داشتند. وجود کارگاه‌ها و کارخانه‌های ابریشم‌بافی در کاشان، با محصولاتی باکیفیت و باارزش بالا که حتی از تولیدات ایتالیا برتر دانسته می‌شد، گواهی بر رونق صنعت و حرفه‌گری است. کارگران این کارگاه‌ها، اگرچه در چارچوب سیستم امروزی اتحادیه نداشتند، اما بر اساس قوانین اولیه‌ای مانند ثبت‌نام، رسم و محل سکونت، در فضای کاری منظم فعالیت می‌کردند که نشانه‌ای از نهادینه‌شدن رابطه کار و کارفرما است. این ویژگی‌ها از جمله کار بر اساس ساعت، دریافت مزد و تبعیت از قوانین صنف می‌تواند به‌عنوان نطفه‌های اولیه یک لایه کاری و اقتصادی مستقل تلقی شود. همچنین، گسترش بازارها و کاروانسراهای پرجمعیت در شهرهایی مانند اردبیل و اصفهان، حضور تجار داخلی و خارجی از ملیت‌های مختلف و تنوع کالاهای گران‌بها، نشان از یک اقتصاد شهری پویا و شبکه‌های تجاری گسترده دارد. این شبکه‌ها نه‌تنها به رشد ثروت اقتصادی منجر می‌شدند، بلکه

زمینه‌ساز شکل‌گیری لایه‌های میانی اجتماعی بودند که از طریق تجارت، تولید و خدمات، موقعیت اجتماعی نسبتاً مستقلی داشتند. همچنین وجود طبقه کارگر در کاشان مشاهده می‌شود چراکه این شهر از تعدادی کارگاه‌ها و کارخانه‌های مختلف تشکیل شده است و حتی برای خریدوفروش با دربار نیز با سلسله مراتبی کارمندان دولتی مواجهه هستیم.

تاورنیه در سفرنامه خود یادآوری می‌کند، «در ایران برای صنعت‌گران محسناتی قابل‌مشاهده است و کاری که ساخته می‌شود، زمانی خوب به حساب می‌آید که مطبوع شاه واقع شود، علاوه بر مواجش که مرتباً ادا می‌شود، هر دفعه نیز انعامی به او می‌دهند که گاهی بیش از نصف مبلغ مواجش می‌شود و گاهی هم اضافه‌موجب به او داده می‌شود» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۵۲۸). در کل می‌توان گفت: بررسی سفرنامه‌های اروپایی درباره عصر صفوی نشان می‌دهد که در این دوره، جامعه دارای لایه‌های اجتماعی متعددی بود که از ویژگی‌هایی مشابه طبقه متوسط جدید برخوردار بودند. این ویژگی‌ها شامل تخصص حرفه‌ای، تقسیم وظایف، دریافت حقوق منظم و استقلال نسبی می‌شد گروه‌هایی مانند کارمندان دولتی، تجار، بازرگانان، پزشکان، معلمان، روحانیون و فرماندهان نظامی نقش چشمگیری در ساختار اداری، اقتصادی و فرهنگی ایفا می‌کردند.

سفرنامه‌نویسانی نظیر شاردن، اولتاریوس، تاورنیه، سانسون و کمپفر به جنبه‌هایی چون ساماندهی بوروکراتیک، رونق بازار و وجود نهادهای عمومی مثل بیمارستان‌ها و مدارس اشاره کرده‌اند. این نهادها بر پایه اصول نظم، برنامه‌ریزی و احترام به تخصص‌ها بنا شده و نشان‌دهنده شکل‌گیری سیستم‌های مدیریتی و خدمات‌رسانی مدون بودند. اگرچه مفهوم مدرن طبقه متوسط در آن زمان وجود نداشت، این گروه‌ها از طریق ارتباطات اقتصادی، سیاسی و اطلاعاتی با حکومت مرکزی جایگاه مؤثر و میان‌رده‌ای در جامعه پیدا کرده بودند؛ بنابراین می‌توان گفت که در عصر صفوی، اولین نشانه‌های شکل‌گیری طبقه متوسط در قالب گروه‌های مدیریتی، تخصصی و اقتصادی پدیدار شده بود.

جدول ۱- صورت‌بندی طبقه متوسط عصر صفوی در سفرنامه‌های منتخب غربی

سفرنامه‌ها	زمینه‌ی سفر	اقشار طبقات متوسط
شاردن (فرانسوی)	تجاری	کارمندان دولتی، پزشکان، بازرگانان، تجار، معلمان، روحانیون، میرآب، قضات و امیران لشکر
پیترو دلاواله (ایتالیایی)	استراتژیک	کارمندان دولتی، تجار، کارگران، کارخانه‌داران، امیران لشکر
دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا (اسپانیایی)	سیاسی	-
آدام اولتاریوس (آلمانی)	تجاری	کارمندان دولتی، دربار، بازرگانان، روحانیون، معلمان، قضات، امیران لشکر
تاورنیه (فرانسه)	علمی	کارمندان دولتی، دربار، بازرگانان، قضات، محتسب، امیران لشکر
انگلبرت کمپفر (آلمانی)	سیاسی	کارمندان دولتی، بازرگانان، تجار، معلمان، روحانیون، میرآب، میرآخور، محتسب، نوازندگان، قضات و امیران لشکر
سانسون (فرانسه)	مذهبی	کارمندان دولتی، دربار، تجار، روحانیت، قضات، محتسب و امیران لشکر
ژرژ تکتاندر فن دریابل (آلمانی)	سیاسی	-
برداران شرلی (انگلیسی)	تجاری	-
کروسینسکی (لهستانی)	مذهبی	-
گیلاننتر (ایرانی - ارمنی)	مذهبی	-

(منبع: نویسندگان، ۱۴۰۴)

نتیجه‌گیری

بازخوانی سفرنامه‌های منتخب اروپایی عصر صفوی نشان می‌دهد که نطفه‌های شکل‌گیری طبقه متوسط در ایران، بسیار پیش‌تر از دوران مدرن و در بستر تحولات نهادی قرن‌های شانزدهم و هفدهم میلادی قابل‌ردیابی است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که اگرچه مفهوم مدرن طبقه متوسط در آن دوره وجود نداشت، اما ترکیبی از نهادهای شدن بوروکراسی دیوانی، رونق اقتصاد شهری مبتنی بر تجارت بین‌الملل و گسترش نهادهای وقفی، شرایط زیست گروهی میانی با ویژگی‌های تخصص‌گرایی، حقوق‌بگیری و استقلال نسبی را فراهم آورده بود. نوآوری بنیادین این مطالعه در واکاوی مقایسه‌ای الگوی تکوین این لایه اجتماعی نهفته است؛ بدین‌سان که درحالی‌که طبقه متوسط اروپایی محصول مستقیم انقلاب صنعتی، مالکیت خصوصی بورژوازی و

جنبش‌های لیبرال ضد اشرافیت بود، همتای ایرانی آن در عصر صفوی مسیری کاملاً متمایز را طی کرد و نه بر شانه‌های کارخانه و بازار آزاد سرمایه‌داری، بلکه بر سه ستون دیوان‌سالاری متمرکز، اقتصاد وقف‌محور و تجارت جاده ابریشم استوار شد. این تفاوت ساختاری پیامدهای هویتی عمیقی به همراه داشت، به گونه‌ای که برخلاف مدل اروپایی که در آن طبقه متوسط به دنبال محدودسازی قدرت مطلقه و کسب حقوق سیاسی بود، طبقه متوسط صفوی نقشی تثبیت‌کننده و میانجی ایفا می‌کرد و مشروعیت اجتماعی‌اش نه از طریق تقابل با دولت، بلکه از طریق ادغام در ساختار دیوانی و وفاداری به مرکزیت شاه تأمین می‌شد. همچنین درحالی که در اروپا استقلال اقتصادی از طریق انباشت سرمایه خصوصی و مالکیت ابزار تولید حاصل می‌شد، در ایران صفوی این استقلال از طریق شبکه‌های پیچیده وقف و حقوق‌های ثابت دولتی تأمین می‌گردید که نوعی استقلال وابسته را ایجاد می‌کرد؛ بنابراین سفرنامه‌های اروپایی فراتر از متونی توصیفی، اسنادی نظری هستند که وجود یک مدرنیته بومی نوظهور را گواهی می‌دهند؛ مدلی که در آن تخصص‌گرایی اداری و حرفه‌ای، بدون گسست رادیکال از سنت‌های دینی و سیاسی، زمینه‌ساز تحرک اجتماعی شد و این پژوهش پیشنهاد می‌کند که به جای تطبیق صرف الگوهای غربی، مفهوم طبقه متوسط در تاریخ ایران باید به عنوان پدیده‌ای با خاستگاه دیوانی-وقفی بازتعریف شود.

با وجود اختلاف نظر درباره اهداف و زمینه‌های سفر اروپاییان به ایران، با استناد به جدول فوق می‌توان چنین برداشت کرد: سفرنامه‌های شاردن و اولتاریوس عمدتاً در دسته اهداف تجاری قرار می‌گیرند. از سوی دیگر، سفرنامه‌های فیگوئروا و کمپفر بیش‌تر بر موضوعات سیاسی و اتحاد متمرکز هستند، چرا که هدف اصلی آن‌ها ایجاد اتحاد ایران با اروپا علیه عثمانی‌ها بوده است. سانسون، کروسینسکی و گیلانتز نیز با انگیزه‌های مذهبی قدم به خاک ایران گذاشتند تا در دوران صفوی دین خود را تبلیغ کنند و اتحاد مذهبی برقرار سازند؛ اما در میان این آثار، سفرنامه تاورنیه جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا ورود او به ایران بیش از هر چیز برای ترویج علم، گرایش به علوم و نقشه‌کشی بوده است که از لحاظ اهداف با سایر سفرنامه‌ها متمایز است.

منابع

- اولتاریوس، آدام. (۱۳۶۹). سفرنامه شاه خونین اصفهان، ترجمه حسین کرد بچه، ۲ جلد، تهران: شرکت کتاب.
- تامپون، کارل. (۱۳۹۶). سفرنامه نویسی: نگاهی به تحولات سفرنامه نویسی در غرب، مترجم سعیده زادقناد، تهران: نشر پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- تاورنیه، ژان باتیست. (۱۳۳۶). سفرنامه تاورنیه، ترجمه ی ابوتراب نوری، تصحیح حمید شیرانی، چاپ دوم، اصفهان: کتابخانه سنایی دلاواله، پیترو. (۱۳۷۰). سفرنامه، ترجمه شجاع الدین شفاء، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- دن گارسیا دیسلوا فیگوئروا. (۱۳۶۳). سفرنامه، مترجم غلامرضا سمیعی، تهران: نو.
- دولیه دلند آندره. (۱۳۵۳). زیبایی‌های ایران، مترجم محسن صبا. تهران: انجمن دوستداران کتاب.
- رحمتی، اصغر. (۱۳۹۹). موقعیت اجتماعی بازرگانان در ایران عهد صفویه، محسن رحمتی، رساله کتری، تاریخ گرایش ایران بعد از اسلام، دانشگاه لرستان. https://ganji.irandoc.ac.ir/#/articles/aac_c1f64d320109cd101860f2755685
- زیبایی، مهدی؛ کامکاری، محمد؛ و آزادی، نبی. (۱۴۰۴). اقلیت‌های دینی ایران عصر صفوی در آینه سفرنامه‌های غربی. فصلنامه مطالعات علمی، ۲۶(۲)، ۱۴۳-۱۵۹. https://www.rjnsq.ir/article_224399.html
- ژرژ تکتاندرفن دریابل. (۱۳۵۱). گزارش سفارتی به دربار شاه عباس اول، ترجمه ی محمد تفضیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- سانسون. (۱۳۴۶). سفرنامه، مترجم تقی فضلی. نشر بی جا.
- سرکیس گیلانتز، پطرس. (۱۳۷۱). سقوط اصفهان، ترجمه ی محمد مهربار، اصفهان: امور فرهنگی شهرداری.
- شاردن. (۱۳۳۵). سیاحت نامه شاردن، مترجم محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- صفت گل، تاج محمد؛ و توسلی رکن آبادی، مجید؛ و شعبانی، رضا. (۱۳۹۹). تعامل طبقات اجتماعی با دولت ایران در عصر صفوی. فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه شناسی سیاسی ایران، ۳(۳)، ۳۹۶-۴۱۲. http://jou.spsiran.ir/article_148017.html?lang=fa
- کروسینسکی (۱۳۶۳). سفرنامه، ترجمه ی عبدالرزاق دنبلی، تصحیح مریم میر احمدی، توس: تهران.
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). سفرنامه، ترجمه ی کیکاووس جهانداری، چاپ سوم، خوارزمی، تهران.
- کوثری، مسعود. (۱۳۸۷). «روش مقایسه‌ای» در کتاب رهیافت و روش در علوم سیاسی، به اهتمام عباس منوچهری و همکاران، تهران: سمت.
- کیوانی، مهدی. (۱۴۰۳). پیشه‌وران و زندگی صنفی آنان در عهد صفوی: جستارهایی در تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران، مترجم یزدان فرخی، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- لوفت، پاول. (۱۳۸۰). ایران در عهد شاه عباس دوم، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات وزارت خارجه.
- منوچهری، عباس. (۱۳۸۷). رهیافت و روش در علوم سیاسی، تهران: سمت.

مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۶۸). تعلیقات به تذکره الملوک، مترجم مسعود رجیبی نیا، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.
والسر، سیبلا شوستر. (۱۳۶۴). ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه‌های اروپائیان، مترجم غلام رضا وره‌رام، تهران: امیرکبیر.

References:

- Algar, H. (1969). Religion and State in Iran, 1785–1906: The Role of the Ulama in Political Development. Berkeley: University of California Press.
- Almond, G. A., & Powell, B. B. (1966). Comparative Politics: A Developmental Approach. Boston: Little, Brown and Company.
- Bill Jemes, A. (1972). The Politics of Iran: Groups, Classes and Modernization (Columbus, Ohio: Charles E. Merrill), Publishing Co.
- Bonine, M. E. (1979). Urban Development in Iran: Tabriz since 1800. Boulder: Westview Press.
- Boundreau, A. (1999). Middle classes, Blackwell Publishers.
- Davidoff, L., & Hall, C. (1987). Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780–1850. Chicago: University of Chicago Press.
- Floor, W. (2004). The Economy of Safavid Persia. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.-
- Grusky, D. (1993). the Blackwell dictionary of twentieth century social thought, Outhwaite and Bothomore ed, Blackwell Publisher.
- Hobsbawm, E. J. (1962). The Age of Revolution: Europe 1789–1848. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Lapidus, I. M. (1988). A History of Islamic Societies. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lijphart, A. (1971). Comparative Politics and the Comparative Method. American Political Science Review, 65 (3), 682–693. <https://www.la.utexas.edu/users/chenry/core/Course%20Materials/Lijphart1971/0.pdf>
- Lipset, S. M., & Rokkan, S. (1967). Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. New York: Free Press.
- Marsh, D., & Stoker, G. (2010). Theory and Methods in, Political Science, Published by: PALGRAVE MACMILLAN.
- Mils, C. W. (1964). White collar: A the American Middle classes. Newyork oxford university press.
- Stevens, R. (2021). European Visitors to the Safavid Court". Iranian Studies, 7(3-4), 421–457. <https://doi.org/10.1080/00210867408701475>
- Wright, E. O. (2009). Understanding Class. Towards an Integrated Analytical Approach. New Left Review, 60, 101-116. <https://www.aacademica.org/erik.olin.wright/13.pdf>

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

The role of Parsis in educational modernization and its cultural consequences in Bombay, 1800–1920

Asma Rezaei¹

1- Postdoctoral researcher in Islamic history, Department of History, Faculty of Literature and Sciences, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/05/25 Accepted: 2026/07/09 pp: 64- 77 Keywords: India Parsis, Cultural, Educational Modernization, Bombay.	The Parsi community of India, descendants of Iranian-Zoroastrian migrants, played a role far exceeding their demographic size in the social, cultural, and educational transformations of colonial India. Concentrated mainly in urban centers, particularly Bombay, Parsis became pioneers of educational modernization through their close interaction with British colonial institutions and their active engagement with Western education. This study examines the role of Parsis in the development of modern education and its cultural implications in Bombay between 1800 and 1920. Employing a descriptive–analytical approach and relying on historical documents and secondary sources, the study explores Parsi contributions to educational institutions, women’s education, and intellectual reform movements. The findings indicate that Parsis significantly contributed to the establishment of modern schools, the dissemination of scientific knowledge, the promotion of Persian and English languages, and the institutionalization of educational reforms during the colonial period. Their educational initiatives not only enhanced the socio-cultural position of the Parsi community but also facilitated the emergence of a modern middle class, women’s empowerment, and intercultural exchange in urban India. Furthermore, Parsi engagement in education enabled the transmission of Iranian cultural and managerial elements into the Indian context, creating a form of cultural synergy between Iran and India. The study concludes that the Parsi experience represents a remarkable example of how a small minority community can influence modernization processes through strategic investment in education and cultural adaptation.
	Citation: Rezaei, A. (2026). The role of Parsis in educational modernization and its cultural consequences in Bombay, 1800–1920. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 64-77. © Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57197.1080 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.5.9

¹ **Corresponding author:** Asma Rezaei, **Email:** Srezaei080@gmail.com, **Tell:** +989308690851

Extended Abstract

Introduction

The migration of Parsis from Iran to the Indian subcontinent represents one of the most successful and enduring diasporic experiences in history. Following the collapse of the Sasanian Empire and the subsequent sociopolitical and religious transformations in Iran, a group of Zoroastrians migrated to western India, particularly Gujarat, in order to preserve their religious identity and cultural heritage. Over time, the Parsis established themselves as a distinctive minority community while successfully adapting to the multicultural environment of India. Their strategic integration into Indian society, combined with the preservation of their Zoroastrian identity, enabled them to achieve a remarkable degree of economic prosperity, social mobility, and institutional influence. By the nineteenth century, especially in Bombay, Parsis had emerged as one of the most progressive and influential communities under British colonial rule. Benefiting from their proximity to colonial institutions, commercial networks, and English education, they played a significant role in introducing and institutionalizing modern educational practices in India. Unlike many contemporary communities, Parsis actively promoted Western-style education, scientific knowledge, and female literacy, considering education not merely a tool of advancement.

Material & Methods

The research is primarily based on historical analysis, employing both primary and secondary sources to reconstruct the educational, social, and cultural contributions of Parsis within the broader framework of colonial India. The materials used in this research consist of a wide range of historical documents, archival records, books, scholarly articles, travel accounts, and institutional reports related to Parsi history, colonial education, and socio-cultural developments in British India. In particular, the study relies on classical and contemporary works concerning the history of Parsis, their diaspora, educational philanthropy, and their interaction with British colonial institutions. Key references include works by scholars such as John R. Hinnells, Jesse S. Palsetia, Mary Boyce, and other historians of colonial India and Zoroastrian studies. Methodologically, the study employs a qualitative content analysis of historical evidence to identify the mechanisms through which Parsis contributed to educational modernization. Particular attention is paid to the establishment of schools, colleges, women's educational institutions, philanthropic foundations, and scientific organizations founded or financially supported by prominent Parsi families.

Results and discussion

The findings of this study demonstrate that the Parsi community played a decisive role in the modernization of education in colonial India, particularly in Bombay, despite its relatively small population. Their contribution extended beyond communal interests and significantly influenced the broader educational and cultural transformation of urban Indian society. One of the most important findings concerns the institutional development of modern education. Parsis were among the earliest communities to embrace Western-style education and actively participated in establishing modern schools and colleges. Educational institutions supported by Parsi philanthropists introduced English language instruction, modern sciences, mathematics, and secular curricula, which differed considerably from traditional religious forms of education dominant in India at the time. Institutions such as Elphinstone College and several community-funded schools in Bombay contributed to the emergence of a new educated class capable of participating in colonial administration, commerce, law, and industrial development. Another significant finding is the promotion of women's education, which distinguished the Parsis from many contemporary Indian communities. At a time when female education remained socially restricted, Parsi reformers and philanthropists established girls' schools and encouraged

women's literacy. This educational advancement led to the emergence of educated Parsi women who actively participated in teaching, healthcare, social reform, and nationalist movements. Consequently, women's education became an important instrument for social mobility and gender reform within the Parsi community and later influenced broader educational reforms across India. The study further reveals that education functioned as a mechanism for identity reconstruction and cultural adaptation. Through educational engagement, Parsis succeeded in maintaining core elements of their Iranian-Zoroastrian heritage while simultaneously embracing modern intellectual and institutional frameworks introduced during British colonialism. This dual orientation enabled them to develop a hybrid cultural identity that combined traditional ethical values with modern ideals such as rationalism, scientific progress, and social reform. In addition, the research highlights the role of Parsi philanthropy and elite families in shaping educational modernization. Wealthy families such as the Tata, Petit, and Jeejeebhoy dynasties invested heavily in schools, libraries, scholarships, and scientific institutions. Their philanthropic activities were motivated not only by economic prosperity but also by religious ethics emphasizing charity, public welfare, and communal responsibility. Such investments later contributed to the establishment of major educational and research institutions that played a lasting role in India's scientific and industrial development. Moreover, the findings suggest that Parsi educational institutions fostered intercultural interaction and urban pluralism. Since many schools accepted students from different religious and ethnic backgrounds, they became spaces of intellectual exchange and coexistence. In this regard, educational modernization facilitated not only social transformation within the Parsi community but also broader cultural interactions among Indians, Europeans, and Iranians in colonial Bombay.

Conclusion

Overall, the discussion indicates that the educational activities of Parsis were deeply intertwined with larger processes of colonial modernization, urbanization, and socio-cultural transformation. Their experience illustrates how a minority community, through strategic engagement with education and institutional reform, could exert influence far beyond its demographic size.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: The author approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The author declares that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The author would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

نقش پارسیان هند در نوسازی آموزش و پیامدهای فرهنگی آن در بمبئی (۱۸۰۰ تا ۱۹۲۰)

اسما رضائی^۱

۱- پژوهشگر پسادکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
جامعه پارسیان هند، بازماندگان مهاجران زرتشتی ایرانی در سده‌های میانه، در طی قرون هجده تا بیست میلادی نقشی فراتر از جمعیت اندک خود در تحولات اجتماعی و فرهنگی هند ایفا کردند. آنان که عمدتاً در مناطق شهری به‌ویژه در بمبئی تمرکز داشتند، با بهره‌گیری از روابط نزدیک با استعمارگران بریتانیایی، به یکی از پیشگامان نوسازی آموزشی در هند بدل شدند. گرایش به آموزش غربی، حمایت از مدارس مدرن و تأکید بر آموزش زنان از جمله شاخصه‌های مهم فعالیت‌های آنان در این عرصه بود. حال پرسش اصلی این مقاله بر آن است که پارسیان هند چه نقشی در توسعه آموزش و تحولات فرهنگی در شهر بمبئی ایفاء کردند؟ پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع و اسناد تاریخی، به بررسی نقش پارسیان در گسترش آموزش در بمبئی می‌پردازد. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که پارسیان با حمایت از تأسیس مدارس نوین، ترجمه و انتشار متون علمی، ترویج زبان و ادبیات فارسی و انگلیسی و مشارکت در اصلاحات آموزشی دوران استعمار، سهمی بنیادین در نوسازی نظام آموزشی هند داشتند. فعالیت‌های آنان موجب انتقال مؤلفه‌های فرهنگی و مدیریتی ایران به بستر هندی و در نتیجه، شکل‌گیری نوعی هم‌افزایی فرهنگی میان ایران و هند شد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۴ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۸ صص: ۶۴-۷۷ واژگان کلیدی: پارسیان هند، شبه‌قاره هند، بمبئی، فرهنگ، آموزش.
استناد: رضائی، اسما. (۱۴۰۴). نقش پارسیان هند در نوسازی آموزش و پیامدهای فرهنگی آن در بمبئی (۱۸۰۰ تا ۱۹۲۰). <i>نشریه سیاست در آینه تاریخ</i>، ۲(۴)، ۶۴-۷۷. © نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند. ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57197.1080 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.5.9	

مقدمه

مهاجرت پارسیان^۱ به هندوستان، از منسجم‌ترین و تأثیرگذارترین نمونه‌های دیاسپورا^۲ در تاریخ است. روابط تاریخی ایران و شبه‌قاره هند همواره مبتنی بر پیوستگی‌های ژئوفرنیکی^۳، دادوستدهای تمدنی و تعاملات اقتصادی - اجتماعی بوده است. این مهاجرت که عمدتاً پس از فروپاشی دولت ساسانی و در پی فشارهای سیاسی و مذهبی بر جامعه زرتشتی ایران رخ داد، نه صرفاً جابه‌جایی یک گروه دینی، بلکه انتقال بخشی از سرمایه فرهنگی و تمدنی ایران به محیطی چندفرهنگی بود. پارسیان در سواحل غربی هند، به‌ویژه گجرات و سپس بمبئی، استقرار یافتند و به‌تدریج توانستند با حفظ هویت دینی و فرهنگی خود، در فرآیندهای اقتصادی، اجتماعی و آموزشی شبه‌قاره نقشی فعال ایفا کنند؛ بنابراین جامعه پارسیان هند، نقشی فراتر از جمعیت اندک خود در تحولات اجتماعی و فرهنگی هند ایفا کردند. آنان که عمدتاً در مناطق شهری به‌ویژه در بمبئی تمرکز داشتند، با بهره‌گیری از روابط نزدیک با استعمارگران بریتانیایی، به یکی از پیشگامان نوسازی آموزشی در هند بدل شدند. گرایش به آموزش غربی، حمایت از مدارس مدرن و تأکید بر آموزش زنان از جمله شاخصه‌های مهم فعالیت‌های آنان در این عرصه بود.

پژوهش حاضر می‌کوشد تا با تمرکز بر نقش پارسیان در توسعه نظام آموزشی، به بررسی پیامدهای اجتماعی و فرهنگی این فعالیت‌ها در بمبئی بین سال‌های ۱۸۰۰ م تا ۱۹۰۰ م بپردازد. در این چارچوب، نشان داده خواهد شد که چگونه سرمایه‌گذاری در آموزش نه تنها موجب ارتقای موقعیت اجتماعی پارسیان شد، بلکه در بازتعریف هویت آنان، تحول در جایگاه زنان و گسترش گفتمان مدرنیته در هند نقشی کلیدی ایفا کرد. تحلیل این تجربه می‌تواند به درک بهتر از مدرنیته در جوامع اقلیت و نحوه تعامل آن‌ها با قدرت استعماری کمک کند.

بیان مسئله و سؤال تحقیق

در قرون نوزدهم و بیستم میلادی، مستعمره هند شاهد تحولات گسترده‌ای در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و آموزشی بود. در این میان، جامعه پارسیان، علیرغم جمعیت اندک خود، به یکی از کنشگران برجسته در فرایند نوسازی آموزشی بدل شد. این گروه که ریشه در مهاجرت زرتشتیان ایرانی به هند داشت، با بهره‌گیری از فرصت‌های فراهم‌شده در ساختار استعماری، نقش مهمی در تأسیس نهادهای آموزشی مدرن، به‌ویژه در شهر بمبئی، ایفا کرد. با این حال، در پژوهش‌های تاریخی و جامعه‌شناختی مربوط به هند استعماری، سهم پارسیان در این زمینه، اغلب به‌صورت حاشیه‌ای یا در چارچوب کلی‌تری از اقلیت‌های دینی بررسی شده است. هنوز به‌روشنی مشخص نیست که این مشارکت آموزشی چه پیامدهایی برای ساختار اجتماعی، جایگاه زنان، هویت فرهنگی و روابط میان فرهنگی جامعه پارسی در پی داشته است. مسئله اساسی این پژوهش آن است که نقش پارسیان در توسعه نظام آموزشی مدرن در هند، به‌ویژه در بمبئی بین سال‌های ۱۸۰۰ م تا ۱۹۲۰ م، چه بوده و این نقش چه تأثیراتی بر شکل‌گیری هویت مدرن، تغییرات اجتماعی درون‌گروهی و تعامل با دیگر اقوام و مذاهب در فضای شهری هند داشته است؟ پاسخ به این پرسش مستلزم نگاهی چندبعدی به فعالیت‌های آموزشی پارسیان و واکاوی پیوندهای آن با ساختارهای قدرت استعماری، ارزش‌های فرهنگی زرتشتی، تحولات اجتماعی گسترده‌تر در هند آن روزگار است.

اهداف و ضرورت‌های تحقیق

هدف پژوهش حاضر، بررسی و تحلیل نقش جامعه پارسیان هند در توسعه و نهادینه‌سازی آموزش مدرن در شبه‌قاره، به‌ویژه در شهر بمبئی بین سال‌های ۱۸۰۰ م تا ۱۹۰۰ م است. این پژوهش در پی آن است که: سهم پارسیان در تأسیس و حمایت از نهادهای آموزشی مدرن را شناسایی و تحلیل کند؛ پیامدهای اجتماعی و فرهنگی این مشارکت آموزشی را در درون جامعه پارسی و در سطح جامعه شهری هند بررسی نماید و نشان دهد که چگونه آموزش به ابزاری برای بازسازی هویت، ارتقای جایگاه اجتماعی و شکل‌گیری

^۱ جامعه زرتشتی که پس از فروپاشی ساسانیان برای حفظ دین خود از ایران به هند مهاجرت کردند و بیشتر در گجرات و بمبئی ساکن شدند.

^۲ واژه یونانی به معنای پراکندگی، به مهاجرت و زندگی قومی یا مذهبی بیرون از سرزمین اصلی همراه با هویت فرهنگی گفته می‌شود.

^۳ ژئوفرنیکی به رابطه متقابل جغرافیا و فرهنگ اشاره دارد.

الگوهای نوین فرهنگی در میان پارسیان بدل شد. در مجموع، این پژوهش می‌کوشد تا از رهگذر بررسی تجربه پارسیان، به درک عمیق‌تری از پیوند میان آموزش، نوسازی و تحولات فرهنگی در هند استعماری دست یابد.

پیشینه پژوهش

با وجود اشاره منابع تاریخی به حضور و فعالیت‌های پارسیان، پرسش‌های اساسی همچنان بی‌پاسخ‌مانده است: چگونه این جامعه کوچک مهاجر توانست با تکیه بر میراث ایرانی و در بستر ژئوکالچری هند، به پیشروی نهادهای آموزشی مدرن در شهر بمبئی تبدیل شود و آموزش، نشر علوم جدید را گسترش دهند و از طرفی پیوند دادن هند با مدرنیته غربی چه جایگاهی در تاریخ فرهنگی جنوب آسیا دارد؟ مسئله محوری این پژوهش، بررسی ابعاد ژئوکالچری در نقش‌آفرینی پارسیان در توسعه آموزش و فرهنگ شبه‌قاره است؛ مسئله‌ای که نه تنها سهم ایرانیان در تحولات تمدنی هند را روشن می‌سازد، بلکه الگویی از کارکرد مهاجرت در پیوند با توسعه و مدرنیته ارائه می‌دهد. همچنین مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات موجود درباره پارسیان بر جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آنان تمرکز داشته‌اند. برای نمونه، پژوهش‌های کلاسیکی چون *Studies in Parsi History* Hodivala, 1920 و آثار نوین مانند *The Good Parsi* Luhrmann, 1996 نقش آنان را در تجارت و صنعت بررسی کرده‌اند. برخی دیگر، مانند *The Parsis of India* Palsetia, 2001 به چگونگی حفظ هویت دینی در کنار پذیرش نهادهای مدرن پرداخته‌اند. John R. Hinnells (۲۰۰۵) در کتاب *The Zoroastrian Diaspora: Religion and Migration* که پارسیان، به عنوان جامعه مهاجر، با ترکیب سنت‌های زرتشتی و تعامل با فرهنگ‌های هندی و غربی، جایگاهی ویژه یافتند همچنین پژوهش‌هایی در ایران (مانند دادبخش، در کتاب نقش پارسیان هند در تحولات داخلی جامعه زرتشتیان ایران دوره قاجاریه ۱۳۸۶؛ مهر آفرین، در پژوهش روابط فرهنگی و مذهبی پارسیان هند با زرتشتیان ایران ۱۳۸۹) بیشتر بر کمک‌های مالی و پیوندهای فرهنگی پارسیان با زرتشتیان ایران متمرکز بوده‌اند. با این حال، کمتر مطالعه‌ای به‌طور مستقیم به مفهوم ژئوکالچر^۱ و تأثیر آن بر نقش پارسیان در آموزش و فرهنگ شبه‌قاره پرداخته است. در نتیجه، خلأ پژوهشی در این زمینه آشکار است: توضیح این‌که چگونه ترکیب خاستگاه ایرانی، بستر چندفرهنگی هند و ارتباط با استعمار بریتانیا، موقعیتی ویژه برای پارسیان فراهم ساخت تا در مقام کنشگران فرهنگی و آموزشی، نقشی بسیار فراتر از اندازه جمعیتی خود ایفا کنند.

زمینه تحلیل تاریخی مهاجرت پارسیان و بنیان‌گذاری پراکندگی قومی موفق

مهاجرت پارسیان از ایران به هند را می‌توان از نمونه‌های برجسته شکل‌گیری دیاسپورای موفق در تاریخ دانست (Rezaei et al., 2004: 83). پس از فروپاشی دولت ساسانی و سقوط تیسفون^۲ در نیمه قرن هفتم میلادی، جامعه زرتشتیان با فشارهای سیاسی و مذهبی خلافت اسلامی روبه‌رو شد (Shahri: 1989:145). از جمله، پرداخت جزیه، محدودیت‌های اجتماعی و تهدیدهای مستقیم نسبت به اجرای آیین‌های دینی، شرایطی را فراهم آورد که بخشی از جامعه زرتشتی به فکر ترک سرزمین مادری افتادند (Hinnells, 2007: 33-35). بر اساس معتبرترین روایت تاریخی که در منظومه «قصه سنجان»^۳ ثبت شده است، نخستین گروه از مهاجران پارسی در سواحل گجرات، در بندری که بعدها به یاد وطنشان سنجان نامیدند، پیاده شدند (Kayqubad, 1971: 123). ورود آن‌ها به این سرزمین جدید، با یک پیمان هوشمندانه و تاریخی همراه بود که سنگ بنای همزیستی مسالمت‌آمیز آنان با جامعه میزبان شد. بر اساس روایت سنتی پارسیان به‌عنوان گروهی از پناهندگان مذهبی برای حفظ دین زرتشتی خود از ایران مهاجرت کردند (Palsetia, 2001: 3). اگرچه تاریخ دقیق این مهاجرت مورد بحث است، اما ماهیت آن به‌عنوان تلاشی برای بقای هویتی، نقطه عزیمت تحلیلی نویسنده است. اولین مرحله استقرار پارسیان در گجرات با پیمانی هوشمندانه با حاکم محلی هندو، جادی رانا^۴،

^۱ به مجموعه پیوندهای فرهنگی، تاریخی، زبانی، دینی و تمدنی گفته می‌شود که در یک فضای جغرافیایی مشخص شکل گرفته است و به ایجاد هویت مشترک و حوزه نفوذ فرهنگی میان جوامع منجر می‌شود، این مفهوم به‌ویژه در تحلیل روابط تمدنی، در قدرت نرم و تعاملات منطقه‌ای کاربرد گسترده‌ای دارد.

^۲ پایتخت ساسانیان.

^۳ منظومه حماسی به زبان فارسی، سروده بهمن کیقباد سنجانی که روایت مهاجرت زرتشتیان ایران به هند و استقرار آنان در ناحیه گجرات را بازگو می‌کند.

^۴ حاکم محلی گجرات در دوره ورود زرتشتیان مهاجر ایرانی به هند، در قصه سنجان، پذیرای آنان معرفی شده است.

مشخص می‌شود (Zainali, 2001:190). پارسیان پذیرفتند که زبان، لباس و برخی رسوم محلی را بپذیرند و از تبلیغ دین خود خودداری کنند، اما در عوض آزادی کامل برای اجرای مناسک دینی خود را به دست آوردند (Choksy, 1997: 56). این سازگاری فرهنگی گزینشی به آن‌ها اجازه داد تا بدون ایجاد تنش، در بطن جامعه هند ادغام شوند و در عین حال، هسته اصلی هویت مذهبی خود را دست‌نخورده نگه دارند (Kamerkar & Dhunjisha, 2002:190). این الگو، یعنی پذیرش ظواهر فرهنگی محیط اطراف و حفظ جوهر درونی، به یکی از ویژگی‌های بارز پارسیان در طول تاریخ تبدیل شد (Naoroji, 1901: 42).

بنابراین جامعه پارسیان هند، از اقلیت‌های مذهبی و فرهنگی کهن این سرزمین، ریشه در مهاجرت گروهی از زرتشتیان ایرانی به هند در پی فروپاشی امپراتوری ساسانی و گسترش اسلام در ایران دارد. بر اساس روایات تاریخی، این مهاجران در حدود سده هشتم میلادی، به سواحل غربی هند در گجرات وارد شدند و با حفظ آیین زرتشتی، خود را از اکثریت دینی پیرامون متمایز ساختند. آن‌ها به تدریج با جامعه میزبان تعامل برقرار کردند و با بهره‌گیری از مهارت‌های تجاری، صنعتی و اداری خود، جایگاهی ممتاز در اقتصاد محلی یافتند. استقرار در محیطی متکثر از مسلمانان و هندوها پارسیان را به جامعه‌ای با نگاه میانجی‌گرانه، تطبیقی و باز بدل کرد (Palsetia, 2001: 56). آنان نه تنها میان سنت‌های دینی و فرهنگی مختلف پیوند برقرار کردند، بلکه الگوی نوعی مدیریت فرهنگی تنوع را در قالب نهادهای آموزشی به نمایش گذاشتند. هم‌زمان با سازگاری فرهنگی، پارسیان به سرعت به تأسیس نهادهایی پرداختند که هویت جمعی آن‌ها را تقویت می‌کرد. ساخت اولین آتش بهرام^۱ در سنجان و اولین دخمه^۲ در بروچ^۳، نه تنها نیازهای مذهبی جامعه را برآورده می‌کرد، بلکه مرزهای هویتی آن‌ها را با جوامع اطراف مشخص می‌ساخت (Palsetia, 2001: 9). این نهادها به مراکز زندگی اجتماعی تبدیل شدند و با گسترش جامعه پارسی در شهرهایی مانند نوساری^۴ و سورات^۵، تکثیر یافتند. علاوه بر این، پارسیان با تأکید بر ازدواج درون گروهی^۶، یک ساختار اجتماعی بسته و منسجم ایجاد کردند که آن‌ها را به یک کاست^۷ مجزا در چشم جامعه هند تبدیل کرد (Shahbaz, 1991:89)، بدون آنکه سلسله‌مراتب داخلی کاست‌های هندو را بپذیرند (Boyce, 2001: 18). این ساختار، هم آن‌ها را از سایرین متمایز می‌کرد و هم انسجام درونی‌شان را تضمین می‌نمود.

تکامل ساختار رهبری در جامعه پارسی یکی دیگر مضمینی است که باید به آن پرداخته شود. در ابتدا، روحانیون به عنوان حافظان سنت و دانش دینی، رهبری جامعه را بر عهده داشتند (Paymaster, 1954:21); اما با رشد اقتصادی پارسیان، به‌ویژه پس از ورود کمپانی‌های تجاری اروپایی، قدرت به تدریج به شتیاه^۸ منتقل شد (Palsetia, 2001:26). این نخبگان جدید با استفاده از ثروت خود برای امور خیریه و ایجاد زیرساخت‌های اجتماعی، نفوذ خود را تثبیت کردند و به نمایندگان اصلی جامعه در تعامل با قدرت‌های خارجی، به‌ویژه بریتانیا، تبدیل شدند. این تغییر در ساختار رهبری، جامعه را از یک گروه مذهبی سنتی به یک جامعه شهری مدرن و عمل‌گرا تبدیل کرد و آن‌ها را برای ایفای نقش محوری در توسعه بمبئی آماده ساخت (Geldner, 1896: 90).

در نهایت، دوره پیش از بمبئی، دوره‌ای حیاتی برای «آزمون و خطا» و شکل‌گیری الگوهای رفتاری بود (Palsetia, 2001: 56). پارسیان در این دوره آموختند که چگونه میان حفظ هویت و ضرورت سازگاری تعادل برقرار کنند؛ درسی که به آن‌ها امکان داد تا از فرصت‌های بی‌نظیر دوران استعمار در بمبئی به بهترین شکل بهره‌برداری کرده و به یکی از موفق‌ترین و تأثیرگذارترین اقلیت‌های تاریخ هند تبدیل شوند (Azari, 1975:12).

^۱ آتش مقدس پارسیان.

^۲ دخمه یا برج خاموشان، مکان مرتفعی که زرتشتیان برای تدفین مردگان خود به کار می‌بردند تا اجساد در معرض خورشید و پرنده‌گان قرار گیرد و از آلودگی زمین جلوگیری شود.

^۳ منطقه ساحلی در ایالت گجرات هند که از مراکز اولیه استقرار زرتشتیان مهاجر ایرانی بوده است.

^۴ شهری در ایالت گجرات هند که پس از سنجان یکی از مراکز اصلی مذهبی و اجتماعی پارسیان و محل استقرار روحانیون زرتشتی بدل شد.

^۵ بندر مهم در ایالت گجرات هند است که از سده میانه تا دوره استعمار پرتغال و بریتانیا، مرکز بازرگانی اقیانوس هند بود و پارسیان در آن حضوری پررنگ در صنعت و تجارت داشتند.

^۶ Endogamy

^۷ طبقه یا گروه اجتماعی در جامعه هندی که معمولاً بر اساس شغل، وظایف دینی یا پیشینه خانوادگی تعیین می‌شود.

^۸ Shetias = طبقه‌ای از زرتشتیان هندی که در مناطق مهاجرنشین ایران و هند بر اساس سنت‌های مذهبی و اجتماعی تقسیم‌بندی شدند، بازرگانان و نخبگان اقتصادی ثروتمند.

با ورود استعمار بریتانیا به هند و توسعه اقتصادی در قرن نوزدهم، پارسیان فرصت بی سابقه‌ای برای پیشرفت اجتماعی یافتند. تسلط آنان بر زبان انگلیسی، علاقه به تحصیلات غربی و نگرش عمل‌گرایانه‌شان باعث شد تا در میان اولین گروه‌های بومی باشند که با مدرنیته اروپایی همراه شدند. حضور پارسیان در صنعت کشتی‌سازی، بانکداری و تجارت بین‌المللی باعث شد تا از حمایت مستقیم مقامات استعماری نیز برخوردار شوند (Damle, 1998, p.76). این طبقه نوظهور پارسی، با احساس مسئولیت اجتماعی و فرهنگی، به تدریج به سوی فعالیت‌های خیریه، نوسازی شهری و تأسیس نهادهای آموزشی روی آورد. چنین تحولاتی نه تنها از انگیزه‌های دینی و اخلاقی زرتشتیان سرچشمه می‌گرفت، بلکه پاسخی بود به نیاز روزافزون جامعه برای سازگاری با شرایط مدرن و رقابت با سایر گروه‌های اجتماعی در هنداستعماری بود.

از بقا تا شکوفایی پارسیان هند

جامعه کوچک پارسی به سرعت از گروهی پناهنده به اقلیتی موفق و تأثیرگذار تبدیل شد. اصول بنیادین آیین زرتشت یعنی «پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک» که با ارزش‌هایی چون صداقت، سخت‌کوشی و امانت‌داری درآمیخته بود، به آنان اعتبار ویژه‌ای در تجارت و صنعت بخشید (AzarGashnab, 1995:78). آنان از کشاورزی به کشتی‌سازی، بازرگانی و سرانجام به صنعت و کارآفرینی در مقیاس بزرگ روی آوردند (Gnoli, 1980: 134). در دوران استعمار بریتانیا، پارسیان به دلیل تسلط بر زبان انگلیسی و مهارت‌های مدیریتی، به حلقه‌ای مهم میان حاکمان بریتانیایی و جامعه هند تبدیل شدند و از این فرصت برای رشد اقتصادی و اجتماعی بهره بردند (Paymaster, 1954: 123). آنان سرمایه‌گذاری‌های عظیمی در زیرساخت‌های هند انجام دادند و بنیان‌گذار صنایعی شدند که تا به امروز ستون فقرات اقتصاد این کشور را تشکیل می‌دهد (Duchesne, 1983: 198).

پارسیان هند، روایتی چندوجهی از تاریخ است. از یک‌سو، بیانگر فقدان بزرگ برای ایران است که بخشی از فرزندان اصیل و حافظان فرهنگ کهن خود را از دست داد و از سوی دیگر، نمایانگر اراده شگفت‌انگیز یک ملت برای بقاست. پارسیان با مهاجرت به هند، نه تنها دین و فرهنگ خود را از خطر نابودی نجات دادند، بلکه با تلفیق هوشمندانه سنت و مدرنیته، موفق‌ترین جوامع دیاسپورایی جهان تبدیل شدند. آن‌ها به هند پناه آوردند و در مقابل، نقشی بی‌بدیل در توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی این کشور ایفا کردند (Cereti, 1991: 54). سرگذشت پارسیان گواهی است بر این حقیقت که جامعه کوچک اما مصمم، با تکیه بر اصول اخلاقی، آموزش و انطباق‌پذیری، می‌تواند نه تنها هویت خود را در دیاری بیگانه حفظ کند، بلکه به عنصری کلیدی در پیشرفت و شکوفایی آن سرزمین تبدیل شود. این میراث، همچنان الهام‌بخش و درخور مطالعه و تأمل است.

مشارکت پارسیان در تأسیس نهادهای آموزشی

یکی از برجسته‌ترین جلوه‌های نوسازی اجتماعی در میان پارسیان هند، سرمایه‌گذاری آگاهانه و هدفمند در حوزه آموزش بود. پارسیان، با درک اهمیت دانش نوین و آموزش مدرن در ساختن آینده‌ای پایدار برای جامعه، پیشگام در تأسیس مدارس، کالج‌ها و حمایت از نهادهای آموزشی نوظهور در هند، به‌ویژه در بمبئی، شدند. این تلاش‌ها نه تنها در جهت ارتقای وضعیت داخلی جامعه پارسی بود، بلکه نقش مهمی در توسعه فرهنگی و فکری جامعه شهری هند ایفا کرد.

یکی از نخستین و شاخص‌ترین نمونه‌ها، مدرسه الفینستن^۱ در بمبئی بود که در سال ۱۸۳۵ م حمایت مالی و فکری نخبگان پارسی، از جمله سر جمشیدجی جی‌جی‌بوی^۲، تأسیس شد. این مدرسه به‌عنوان نمادی از آموزش مدرن و سکولار، زبان انگلیسی و علوم غربی را در مرکز برنامه درسی خود قرار داد و به تربیت نسلی از روشنفکران و کارگزاران مدرن در هند کمک کرد (Youngson, 1989: 56).

پارسیان همچنین نقشی کلیدی در آموزش دختران ایفا کردند؛ در زمانی که بسیاری از جوامع هند، آموزش زنان را امری ثانویه یا حتی ناپسند می‌دانستند، پارسیان مدارس دخترانه‌ای تأسیس کردند و از آموزش زنان حمایت مالی و معنوی کردند. یکی از نمونه‌های

^۱ Elphinstone College

^۲ Jamsetjee Jeejeebhoy

برجسته در این زمینه، مدرسه دخترانه بائی دوما^۱ بود که در اواسط قرن نوزدهم تأسیس شد و نقشی پیشگام در آموزش زنان در بمبئی ایفا کرد (Balyuzi, 1992: 67). همچنین بسیاری از نهادهای آموزشی دیگر، مانند کتابخانه‌ها، کلاس‌های شبانه و بورسیه‌های تحصیلی برای ادامه تحصیل در بریتانیا، با حمایت خانواده‌های برجسته پارسی نظیر تاتا^۲، پتی و مودی ایجاد شد. بنیادهای خیریه مانند نمونه‌هایی از این تلاش‌ها در دهه‌های پایانی قرن نوزدهم بودند که با نگاه به توسعه انسانی و آموزش عمومی طراحی شدند.

از دیدگاه فکری، آموزش برای پارسیان ابزاری بود برای بازسازی هویت فرهنگی‌شان در متن جامعه استعماری، هم‌زمان با حفظ ریشه‌های ایرانی-زرتشتی و پذیرش مؤلفه‌های مدرنیته غربی. این دیدگاه، در سیاست‌گذاری‌های آموزشی و فرهنگی آنان بازتابی روشن داشت.

بنابراین، نقش پارسیان در آموزش هند تنها محدود به جامعه خود نبود، بلکه در سطح ملی تأثیری تعیین‌کننده داشت: آنان آموزش نوین را نهادینه کردند، آموزش دختران را گسترش دادند و با سرمایه‌گذاری در مؤسسات علمی عالی، بسترهای توسعه علمی و صنعتی هند را فراهم ساختند. پارسیان از طریق سرمایه‌گذاری در مدارس، آموزش دختران و بنیان‌گذاری مراکز علمی، به یکی از پیشگامان آموزش و پرورش مدرن در هند تبدیل شدند و نقشی کلیدی در فرایند ملت‌سازی مدرن هند ایفا کردند (Hinnells, 2007: 215).

پیامدهای اجتماعی مشارکت آموزشی پارسیان

سرمایه‌گذاری پارسیان در آموزش مدرن نه تنها به ارتقای سطح سواد و دانش درون‌گروهی انجامید، بلکه پیامدهای اجتماعی گسترده‌ای در ساختار جامعه شهری هند، به‌ویژه در بمبئی، برجای گذاشت. نخستین پیامد این حرکت، ظهور یک طبقه متوسط جدید پارسی تحصیل‌کرده بود که در ادارات دولتی، شرکت‌های تجاری، بانک‌ها و مطبوعات مشغول به کار شدند. این طبقه، واسطه‌ای میان فرهنگ سنتی و مدرنیته بود و به گسترش ارزش‌های نوین در جامعه هند یاری رساند.

دومین پیامد چشمگیر، ارتقای جایگاه اجتماعی زنان پارسی بود. آموزش دختران موجب شد تا زنان پارسی نقش فعالی در حوزه‌های فرهنگی، آموزشی و حتی سیاسی ایفا کنند. زنانی مانند کوماری بهیکاجی^۳ که بعدها به یکی از پیشگامان جنبش ملی‌گرایی هند تبدیل شد، از دل همین فضای آموزشی نوین برخاستند. همچنین زنان پارسی در حوزه‌هایی چون پرستاری، معلمی و تألیف کتاب، نقش بارزی ایفا کردند که در آن دوران برای زنان سایر جوامع هند کمتر ممکن بود.

افزون بر این، مدارس پارسی که اغلب سیاست پذیرش دانش‌آموزان از سایر جوامع و مذاهب را در پیش گرفتند، زمینه‌ای برای تعامل فرهنگی و همزیستی اجتماعی فراهم آوردند (Naravane, 1998: 45). در نتیجه، نهادهای آموزشی پارسی به مراکزی برای تبادل اندیشه، زبان، و تجربه بدل شدند و تأثیری فراتر از جامعه زرتشتی بر محیط پیرامون نهادند. همچنین از دل این فضا، نهادهای اجتماعی جدیدی چون انجمن‌های خیریه، انجمن‌های ادبی و گروه‌های اصلاح‌طلب پدید آمدند که به دغدغه‌های اجتماعی گسترده‌تری از جمله بهداشت عمومی، حقوق زنان و اخلاق عمومی پرداختند. به‌این‌ترتیب، آموزش در نگاه پارسیان نه تنها هدفی در خود، بلکه وسیله‌ای برای نوسازی اجتماعی و ارتقای جمعی بود.

تأسیس مدارس برای پسران و دختران، با تأکید بر آموزش مدرن و علمی

پارسیان نخستین جامعه‌ای بودند که مدارس به سبک نوین، با تدریس زبان انگلیسی، علوم جدید و ریاضیات را برای هر دو جنس (پسران و دختران) پایه‌گذاری کردند. این اقدام در زمانی صورت گرفت که بیشتر جوامع هندی هنوز در چارچوب آموزش سنتی یا دینی باقی‌مانده بودند (Hinnells, 2007: 214-216). آموزش پسران در مدارس پارسیان به‌ویژه در بمبئی، باعث شد نسل جدیدی از کارمندان دولتی، وکلا، پزشکان و صنعتگران ظهور کنند که به‌سرعت در ساختار اداری و اقتصادی هند مدرن نقش گرفتند. این

^۱ Bai Avabai Petit Girls' High School

^۲ Tata Trust

^۳ Bhikaiji Cama

مدارس الگویی از پیوند سنت زرتشتی با علوم غربی ارائه کردند و زمینه را برای ادغام پارسیان در دنیای مدرن فراهم آوردند (Palsetia, 2001:142-144). همچنین آموزش دختران از نوآورانه‌ترین وجوه فعالیت‌های پارسیان بود. درحالی‌که بسیاری از جوامع هند تحصیل زنان را ناپسند می‌دانستند، پارسیان به‌طور نهادی مدارس دخترانه ایجاد کردند. این سیاست موجب ارتقای موقعیت اجتماعی زنان پارسی و گسترش سواد در کل جامعه شد. مدارس دخترانه پارسیان در بمبئی و پونا بعدها الگوهایی برای آموزش زنان در دیگر اقشار هندی گردیدند (Kulke, 1974: 90-92).

به این ترتیب، پارسیان با ایجاد فرصت‌های برابر آموزشی برای پسران و دختران، از نخستین اقلیت‌هایی بودند که اصل برابری جنسیتی در آموزش را در عمل پیاده‌سازی کردند؛ اقدامی که به شکل‌گیری یک جامعه پویا و مدرن کمک شایانی نمود (Dastur, 2006: 234). نقش پارسیان در آموزش مدرن، شامل پسران و دختران، آنان را به یکی از پیشگامان اصلاحات اجتماعی و فرهنگی در هند بدل کرد. ترکیب آموزش مدرن غربی با ارزش‌های زرتشتی، سبب شد که پارسیان در جامعه هند جایگاهی ممتاز یافته و سهمی تعیین‌کننده در توسعه آموزش و پرورش ملی ایفا کنند.

دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی تأسیس‌شده توسط خانواده تاتا

در آغاز قرن بیستم، پارسیان نقشی بی‌بدیل در توسعه آموزش عالی و تحقیقات علمی هند ایفا کردند. برجسته‌ترین نمونه این نقش، تأسیس مؤسسه علوم هند^۱ در بنگلور^۲ بود. بنیان‌گذار آن جامستجی تاتا^۳ (۱۸۳۹-۱۹۰۴) بود که با درک نیاز هند به مرکز پیشروی علمی، بخش بزرگی از ثروت خود را وقف این پروژه کرد (Kanga, 2005: 123). پس از درگذشت او، خانواده تاتا به همراه حمایت مالی مهاراجه میسور^۴ این ایده را تحقق بخشیدند و در سال ۱۹۰۹ مؤسسه علوم هند افتتاح شد (Palsetia, 2001:145-146). IISc به‌سرعت به مهم‌ترین مرکز تحقیقاتی هند در زمینه‌های علوم پایه، مهندسی و فناوری تبدیل شد و نقش تعیین‌کننده‌ای در توسعه علمی هند پیش و پس از استقلال ایفا کرد. این مؤسسه همچنان در زمره معتبرترین مراکز علمی آسیا قرار دارد (Shroff, 2001: 214-215).

افزون بر IISc، خانواده تاتا در تأسیس دیگر نهادهای علمی و دانشگاهی نیز نقش داشتند؛ از جمله تاتا انستیتو^۵ فاندامنرال ریسرچ^۶ (TIFR) در بمبئی (۱۹۴۵) و تاتا انستیتو علوم اجتماعی^۷ (TISS) در ۱۹۳۶. این مؤسسات در حوزه‌های فیزیک، ریاضیات، علوم اجتماعی و سیاست‌گذاری عمومی، نقشی ماندگار در نظام علمی و دانشگاهی هند ایفا کردند (Mukhia, 2004: 210-212). این اقدامات نشان می‌دهد که پارسیان نه تنها در صنعت و تجارت، بلکه در زیرساخت‌های علمی و پژوهشی نیز پیشگام بودند و از طریق نهادهای دانشگاهی و تحقیقاتی، آینده علمی هند را پایه‌گذاری کردند. همچنین بنیان‌گذاری این مؤسسات علمی توسط پارسیان، نشان‌دهنده پیوند میان سرمایه اقتصادی، اخلاق نیکوکاری زرتشتی و آینده‌نگری علمی است. این مؤسسات از مهم‌ترین میراث‌های پارسیان در هند مدرن به‌شمار می‌روند و همچنان موتور توسعه علمی و فناوریانه این کشور هستند (Mukhia, 2004: 210-212).

آموزش زنان

از ویژگی‌های متمایز جامعه پارسی در هند، تأکید بر آموزش زنان بود. در دورانی که بسیاری از جوامع هندی آموزش دختران را نامناسب یا غیرضروری می‌دانستند، پارسیان با رویکردی نوگرایانه، مدارس دخترانه تأسیس کردند و بدین‌ترتیب از پیشگامان اصلاحات اجتماعی در هند تبدیل شدند (Kulke, 1974: 90-92). آموزش زنان در جامعه پارسی ریشه در دو عامل داشت: نخست،

^۱ Indian Institute of Science - IISc

^۲ مؤسسه علوم هند (IISc)، تأسیس ۱۹۰۹ در بنگلور به ابتکار جامشیدجی تاتا و مهاراجه میسور، یکی از مهم‌ترین مراکز علمی و پژوهشی آسیاست.

^۳ کارآفرین و صنعتگر برجسته پارسی هند، مؤسس شرکت تاتا و از پیشگامان مدرنیزاسیون صنعتی در هند.

^۴ مهاراجه کریشنا راجا وِدیار چهارم (۱۸۸۴-۱۹۴۰)، پادشاه اصلاح‌گر ایالت میسور، با حمایت مالی و اهدای زمین در کنار خانواده تاتا، نقش مهمی در تأسیس مؤسسه علوم هند (IISc) ایفا کرد.

^۵ موسسه‌ای پژوهشی و آموزشی در هند، بنیان‌گذاری شده توسط خانواده تاتا با هدف پیشبرد علم، فناوری و تحقیقات کاربردی.

^۶ نوعی پژوهش‌های علمی که بر شناخت اصول و قواعد بنیادین پدیده‌ها تمرکز دارد، بدون تمرکز مستقیم بر کاربردهای عملی.

^۷ موسسه‌ای پژوهشی در بمبئی وابسته به خانواده تاتا که مطالعات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هند می‌پردازد.

آموزه‌های زرتشتی که بر ارزش برابری و مسئولیت فردی هر زن و مرد تأکید می‌کرد (Christensen, 1948: 234)؛ دوم، پیوند نزدیک پارسیان با فرهنگ و نظام آموزشی بریتانیا که ایده برابری آموزشی را تقویت کرد. نتیجه آن بود که از نیمه قرن نوزدهم به بعد، سطح سواد زنان پارسی بسیار بالاتر از متوسط زنان هندی بود (Palsetia, 2001: 143-145). مدارس دخترانه پارسی در بمبئی و پونا نه تنها موجب ارتقای موقعیت اجتماعی زنان پارسی شدند، بلکه در سطح ملی نیز الگویی برای دیگر جوامع مذهبی و قومی در هند گشتند. زنان تحصیل کرده پارسی بعدها در عرصه‌های پزشکی، آموزش و خدمات اجتماعی فعال شدند و در جنبش‌های اصلاح طلبانه و ملی‌گرایانه هند نقش ایفا کردند (Stausberg, 2001: 1-3). تأکید پارسیان بر آموزش زنان، آنان را در زمره پیشگامان برابری جنسیتی در هند قرار داد. این سیاست نه تنها جامعه پارسی را مدرن‌تر و پویاتر ساخت، بلکه الگویی برای سایر اقوام و ادیان در هند شد و سهم بزرگی در اصلاحات اجتماعی هند بر جای گذاشت (Kapadia et al., 2001: 234).

پیامدهای فرهنگی و هویتی مشارکت آموزشی پارسیان

پویایی فرهنگی جامعه پارسی در قرون نوزدهم و بیستم تا حد زیادی حاصل ارتباط نظام‌مند آنان با آموزش مدرن و ارزش‌های ناشی از آن بود. آموزش نه تنها ابزاری برای پیشرفت اجتماعی، بلکه بستری برای بازآفرینی هویت فرهنگی پارسیان در متن جامعه استعماری هند بود. این فرایند، پیامدهای چندوجهی بر خودآگاهی جمعی و الگوهای رفتاری پارسیان بر جای گذاشت.

نخست، در نتیجه پیوند با آموزش مدرن و زبان انگلیسی، هویت پارسیان به گونه‌ای مدرن، سکولار و جهانی بازتعریف شد. این هویت جدید، ضمن حفظ عناصر کلیدی فرهنگ زرتشتی چون نیک‌اندیشی، نیک‌گفتاری و نیک‌کرداری، با عقل‌گرایی، فردگرایی و پیشرفت‌خواهی مدرن درآمیخت. مدارس، مطبوعات و انجمن‌های فرهنگی پارسی به صحنه‌هایی برای بازاندیشی در باب دین، سنت و جایگاه پارسیان در جهان معاصر بدل شدند (Tiwari, 2005: 45).

دوم، در این دوره شاهد شکوفایی چشمگیر ادبیات و مطبوعات پارسی به زبان‌های گوناگون (انگلیسی، گجراتی، و گاه فارسی) هستیم. نشریاتی چون Jam-e-Jamshed و Rast Goftar به انتشار اندیشه‌های نوسازانه، اصلاح‌طلبی دینی، و دفاع از حقوق اقلیت‌ها پرداختند. نویسندگان و اندیشمندان پارسی، مانند دادابهی نائوروچی و نریمان جی فرودونجی، نقش مهمی در معرفی اندیشه‌های مدرن، نقد سنت‌های منجمد، و شکل‌گیری فضای روشنفکری در هند داشتند.

سوم، آموزش و مدرنیته موجب تنش درون‌گروهی میان سنت‌گرایان و اصلاح‌طلبان پارسی شد. گروهی از علما و بزرگان دینی نسبت به فرسایش باورهای مذهبی، رواج تفکر اروپایی، و تغییر سبک زندگی هشدار دادند. این جدال، گرچه گاه به دوگانگی درونی انجامید (Maghsoudi, 2009: 34)، اما در مجموع به پویایی فرهنگی و فکری جامعه پارسی انجامید و مسیر نوگرایی را با گفتمان انتقادی همراه کرد.

چهارم، با تأسیس نهادهای فرهنگی چون موزه‌ها، کتابخانه‌ها، تماشاخانه‌ها و انجمن‌های موسیقی که بسیاری از آن‌ها با مشارکت پارسیان ایجاد شدند، زمینه برای شکل‌گیری یک فرهنگ شهری پیشرو و باز فراهم آمد که فراتر از مرزهای قومی و دینی، در خدمت جامعه شهری هند قرار گرفت (Nizami, 1991: 23).

در مجموع، آموزش برای پارسیان نه تنها یک ضرورت عملی، بلکه ابزاری برای بازسازی فرهنگی، تعریف دوباره هویت قومی و تعامل مؤثر با محیط چندفرهنگی هند مدرن بود.

ارتباط با استعمار بریتانیا: بمبئی به عنوان کانون پارسیان

موقعیت جغرافیایی پارسیان در مراکز تجاری و برخورداری از اعتماد استعمارگران انگلیسی، زمینه را برای ایفای نقش واسطه‌ای آنان فراهم ساخت (Hinnells, 2007: 42). از این رهگذر، پارسیان توانستند حامل ارزش‌ها، نهادها و الگوهای آموزشی غربی به شبه‌قاره باشند، بی آن که پیوند خود را با هویت تاریخی-تمدنی‌شان قطع کنند. بندر بمبئی از قرن هفدهم به بعد به یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری و استعماری در شبه‌قاره هند تبدیل شد. موقعیت جغرافیایی ممتاز این بندر در سواحل غربی هند، امکان پیوند با شبکه‌های تجاری اقیانوس هند و ارتباط مستقیم با اروپا و خاورمیانه را فراهم ساخت (Hinnells, 2007: 33-36). پس

از واگذاری بمبئی به کمپانی هند شرقی بریتانیا، این شهر به مرکز سیاسی و اقتصادی استعمار در غرب هند بدل شد و بستر مناسبی برای نفوذ گروه‌هایی چون پارسیان فراهم آورد (Palsetia, 2001: 76-78). پارسیان به واسطه تسلط بر زبان انگلیسی، سخت‌کوشی و اعتمادپذیری، به سرعت جایگاهی ویژه نزد بریتانیایی‌ها یافتند و به میانجی میان قدرت استعماری و جامعه بومی بدل شدند (Luhmann, 1996: 56). این موقعیت نه تنها آنان را به شرکای اقتصادی بریتانیا در تجارت دریایی بدل ساخت، بلکه امکان دسترسی به سرمایه، فناوری و نهادهای مدرن غربی را نیز برایشان فراهم کرد (Hodivala, 1920: 90).

در قرن نوزدهم، بمبئی به پایتخت صنعتی هند تبدیل شد و پارسیان در قلب این فرایند قرار گرفتند. خاندان‌هایی مانند وادیا^۱ کشتی‌سازی و خانواده‌های تاتا و گودرج در صنعت نساجی، فولاد و انرژی، بنیان‌گذار صنایع مدرن هند شدند (Kulke, 1974: 90-92). این شکوفایی اقتصادی زمینه‌ساز سرمایه‌گذاری گسترده پارسیان در عرصه آموزش و فرهنگ نیز گردید. مدارس نوین، از جمله مدارس دخترانه پارسی در بمبئی و پونا، از نخستین نمونه‌های آموزش مدرن و برابر در هند بودند (Gupta, 2011: 58). افزون بر این، نهادهای علمی بزرگ مانند مؤسسه علوم هند در بنگلور با سرمایه‌گذاری خانواده تاتا^۲ تأسیس شدند و نقش تعیین‌کننده‌ای در توسعه علمی و صنعتی کشور ایفا کردند (Palsetia, 2001: 142-146). بدین ترتیب، بمبئی را می‌توان کانون ژئوکالچری پارسیان هند دانست؛ شهری که سه عامل کلیدی موقعیت بندری و تجاری، پیوند با استعمار بریتانیا و انباشت سرمایه اقتصادی — را در هم آمیخت و به پارسیان امکان داد تا از یک اقلیت کوچک به یکی از مؤثرترین جوامع تاریخ آموزش و صنعت هند بدل شوند.

بنابراین در دوران استعمار هند، پارسیان به عنوان یک گروه اقلیت فرهنگی و دینی، توانستند با استفاده از فرصت‌های فراهم‌شده توسط دولت بریتانیا، جایگاه ویژه‌ای در ساختار اجتماعی و اقتصادی هند پیدا کنند. در اینجا چند نکته کلیدی درباره روابط پارسیان با دولت استعمار و نقش آن‌ها در نهادهای حکومتی آمده است:

حمایت از استعمار به عنوان یک استراتژی اجتماعی: در اوایل دوران استعمار، برخی از پارسیان به‌ویژه در مواردی چون تأسیس مدارس مدرن و حمایت از نظام آموزشی بریتانیایی، با سیاست‌های دولت استعمار همکاری کردند. به عنوان مثال، سر جمشیدجی جی‌جی‌بوی^۳ و دیگر شخصیت‌های برجسته پارسی، روابط نزدیکی با مقامات استعمار داشتند (Dhanagare, 1983: 89) و از آن‌ها برای تأسیس مدارس و بیمارستان‌ها کمک می‌گرفتند. این همکاری به آن‌ها امکان داد تا منابع مالی و فرصت‌های بیشتری برای پیشرفت اجتماعی خود و جامعه پارسیان فراهم کنند.

الف. دسترسی به منابع اقتصادی و فرهنگی: دولت بریتانیا در هند، به‌ویژه از طریق شرکت هند شرقی، منابع اقتصادی و تجاری زیادی را در اختیار پارسیان قرار داد. پارسیان از این موقعیت بهره بردند تا نقش برجسته‌ای در توسعه صنایع جدید، بانکداری و تجارت در هند ایفا کنند. علاوه بر این، برخی از نخبگان پارسی به خاطر تحصیلات عالی و تسلط به زبان انگلیسی، به مشاوران و متخصصان معتبر در دولت بریتانیا تبدیل شدند (Singh, 2012: 23).

ب. دسترسی به منابع و استفاده از آن‌ها: در کنار همکاری با دولت استعمار، پارسیان توانستند از برخی منابع فرهنگی و آموزشی که توسط استعمارگران در دسترس قرار داده شده بود، بهره‌برداری کنند. این منابع عبارت‌اند از:

پ. مدارس و نهادهای آموزشی: بریتانیا در هند اقدام به تأسیس مدارس و نهادهای آموزشی مدرن کرد که اکثر آن‌ها در شهرهای بزرگ مانند بمبئی، کلکته و مدراس قرار داشتند. پارسیان از این مدارس برای آموزش و پرورش نسل جدید خود بهره گرفتند. بسیاری از پارسیان، به‌ویژه نخبگان و روشنفکران، از این مدارس برای کسب دانش‌های علمی و فرهنگی جدید استفاده می‌کردند و توانستند زبان انگلیسی را یاد بگیرند، که این خود به دروازه‌ای برای ارتباط با دنیای غرب تبدیل شد.

^۱ از مشهورترین و تأثیرگذارترین خاندان پارسی در هند هستند که شهرت خود را در صنعت کشتی‌سازی دوران استعمار و فعالیت‌های گسترده اقتصادی، صنعتی و فرهنگی به دست آوردند. ریشه این خاندان به سده هجدهم میلادی و شهر سورات بازمی‌گردد اما شهرت اصلی آن‌ها با مهاجرت به بمبئی و همکاری با کمپانی هند شرقی بریتانیا آغاز شد.

^۲ از خاندان برجسته پارسی هند هستند که نقش مهمی در توسعه صنعتی، اقتصادی و آموزشی این کشور ایفا کردند. این خاندان در نیمه قرن دوم نوزدهم با فعالیت صنعتی و تجاری خود از بازیگران مهم اقتصاد هند شدند.

^۳ Jamsetjee Jeejeebhoy

ت. دسترسی به منابع مالی و سرمایه‌گذاری: به دلیل روابط نزدیک با دولت بریتانیا، پارسیان توانستند به منابع مالی از جمله اعتبارات دولتی و کمک‌های مالی دسترسی پیدا کنند که برای تأسیس نهادهای فرهنگی و آموزشی به کار رفت. برخی از پارسیان نظیر خانواده‌های تاتا، پتی و مودی از سرمایه‌گذاری‌های گسترده در صنایع و نهادهای آموزشی بهره بردند. انتشار اندیشه‌های مدرن از طریق مطبوعات: پارسیان همچنین توانستند از دسترسی به رسانه‌های چاپی و مطبوعات برای نشر اندیشه‌های مدرن و اصلاح‌طلبانه استفاده کنند. نشریاتی مانند Jam-e-Jamshed و Rast Goftar که به دست نخبگان پارسی تأسیس شده بودند، نقش مهمی در انتقال اندیشه‌های نوسازانه، علمی و اجتماعی داشتند. این نشریات به‌ویژه در ترویج آموزش زنان و اصلاحات اجتماعی مؤثر بودند.

مشارکت در فرآیندهای اداری و قانونی: با توجه به تسلط پارسیان به زبان انگلیسی و تحصیلات عالی، بسیاری از آنان در مقامات دولتی مشغول به کار شدند. این امکان دسترسی به منابع اداری و قانونی و ارتباط با مقامات بریتانیایی را برای پارسیان فراهم کرد تا از این منابع برای تقویت موقعیت اجتماعی و فرهنگی خود استفاده کنند (Aziz, 2002: 87). این دسترسی به قدرت دولتی همچنین به پارسیان کمک کرد تا در توسعه نهادهای آموزشی و فرهنگی تأثیرگذار باشند.

در نهایت، روابط پارسیان با دولت استعمار بریتانیا و دسترسی به منابع در دوران استعمار، به آن‌ها این امکان را داد که نه تنها در عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی پیشرفت کنند، بلکه به شکل‌دهی به نظام آموزشی مدرن و تحول فرهنگی در هند نیز کمک کنند.

نتیجه‌گیری

جامعه پارسیان هند، علی‌رغم جمعیت محدود خود، یکی از تأثیرگذارترین گروه‌های اقلیت در روند نوسازی آموزشی و فرهنگی هند در دوران استعمار بود. تمرکز این جامعه بر آموزش مدرن، به‌ویژه از طریق تأسیس مدارس، کالج‌ها و حمایت از آموزش زنان، نه تنها به تقویت درونی جامعه پارسی انجامید، بلکه در شکل‌دهی به فضاهای فرهنگی، اداری و اجتماعی هند مدرن نیز نقش محوری ایفا کرد. این مطالعه نشان داد که مشارکت آموزشی پارسیان با پیامدهایی چون شکل‌گیری طبقه متوسط تحصیل‌کرده، ارتقای جایگاه زنان و گسترش گفتمان‌های مدرن چون عقل‌گرایی، سکولاریسم و اصلاح‌طلبی دینی همراه بود. آموزش برای پارسیان نه یک کنش صرفاً کاربردی، بلکه وسیله‌ای برای بازسازی فرهنگی، مشروعیت‌یابی اجتماعی و تعامل فعال با نظم استعماری بود. افزون بر آن، تجربه پارسیان نمونه‌ای گویا از نقش اقلیت‌های فرهنگی در پیشبرد نوسازی اجتماعی در جوامع استعماری به شمار می‌آید؛ تجربه‌ای که ظرفیت آن را دارد تا در مطالعات تطبیقی در حوزه آموزش، مدرنیته و اقلیت‌ها مورد بهره‌برداری قرار گیرد؛ بنابراین، توجه به این تجربه تاریخی می‌تواند نه تنها به بازخوانی دقیق‌تری از تاریخ هند، بلکه به تحلیل‌های معاصر از نقش آموزش در پویایی جوامع اقلیت یاری رساند.

منابع

- افشار، اول. (۱۳۶۹). زرتشتیان در هند تهران: انجمن زرتشتیان.
 آذر گشنسب، اردشیر. (۱۳۵۸). مراسم و آداب مذهبی زرتشتیان. تهران: فروهر.
 آذری، علاءالدین. (۱۹۷۵). روابط ایران و هند در دوران باستان. بررسی‌های تاریخی (بررسی‌های تاریخی)، ۴(۴)، ۱۱۱-۱۴۶. <http://noo.rs/40d09>
 رضائی، اسماء؛ جان احمدی، فاطمه؛ و آقاجری، سیدهاشم. (۱۴۰۳). تبیین بنیان‌های ژئوکالچر دو مدرسه علی‌گره و دیوبندیه در شبه‌قاره هند. فصلنامه بین المللی ژئوپلیتیک، ۲۰(۱)، ۸۲-۱۰۸. <https://doi.org/10.22034/igq.2024.181588>
 شهری، جعفر. (۱۳۶۸). تاریخ اجتماعی ایران در دوران معاصر (جلد ۱: پارسیان و اقلیت‌ها). تهران: امیرکبیر.
 کریستن سن، آرتور. (۱۹۴۸). ایران در دوره ساسانیان (ترجمه رشید یاسمی). تهران: بونگه ترجمه و نشر کتاب

References

- Aziz, K. K. (2002). The Making of Pakistan: A Study in Nationalism. Sang-E-Meel Publication.
 Balyuzi, H. M. (1992). The Parsis: A History Oxford University Press.
 Boyce, M. (2001). Zoroastrians: Their religious beliefs and practices (2nd ed.). Routledge.
 Cereti, C. G. (1991). An 18th century account of Parsi history: The Qesse-ye Zartoshtiyān-e Hendustān. Naples: Istituto Universitario Orientale.
 Choksy, J. K. (1997). Conflict and cooperation: Zoroastrian subalterns and Muslim elites in medieval Iranian society. Columbia University Press.

- Dalal, H. S. (2004). *The Parsis 1947 to 2001: Highlights of achievements after Independence*. Bombay.
- Dastur, B. T. (2006). *Eminent Parsis 1964–2005*. Bombay.
- Dhalla, M. N. (1908). *The Nyaishes or Zoroastrian litanies*. New York.
- Dhalla, M. N. (1975). *The saga of a soul: An autobiography of Shams-ul Ulama Dastur Dr. Maneckji Nusserwanji Dhalla* (Trans. Gool & Behram S. H. J. Rustomji). Karachi.
- Dhanagare, D. N. (1983) *Peasant and Society in Colonial India* Cambridge University Press.
- Geldner, K. (1896). *Avesta: The sacred books of the Parsis*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Gnoli, G. (1980). *Zoroaster in history*. Naples: Istituto Universitario Orientale.
- Godrej, P., & Mistree, F. P. (2002). *A Zoroastrian tapestry: Art, religion, and culture*. Mapin/Granta.
- Gupta, C. (2011). Parsis and the education of girls in colonial India. *Economic and Political Weekly*, 46(21), 56–64.
- Hinnells, J. R. (1985). The flowering of Zoroastrian benevolence: Parsi charities in the 19th and 20th centuries. *Acta Iranica*, 10, 261–326. https://brill.com/edcollchap/book/9789004671454/B9789004671454_s020.xml
- Hinnells, J. R. (2007). *The Zoroastrian diaspora: Religion and migration*. Oxford University Press.
- Hodivala, S. H. (1920). *Studies in Parsi history*. Bombay: Parsi Sabha.
- Kambala, Y., & Mathe, R. (2023). The impact of british colonial rule on the indian education system: collapse and deterioration. *International Journal of Current Innovations in Advanced Research*. 7-11. <https://doi.org/10.47957/ijciar.v6i3.188>
- Kamerkar, M., & Dhunjisha, S. (2002). *From the Iranian Plateau to the Shores of Gujarat: The Story of Parsi Settlements and Absorption in India*. The K R Cama Oriental Institute.
- Karaka, D. F. (1884). *History of the Parsis: Including their manners, customs, religion, and present position* (Vols. 1–2). London: Macmillan and Co.
- Karanjia, B. K. (1997). *Godrej: A hundred years, 1897–1997* (Vols. 1–2). Delhi.
- Kulke, E. (1974). *The Parsees in India: A minority as agents of social change*. Weltforum Verlag.
- Luhmann, T. M. (1996). *The good Parsi: The fate of a colonial elite in a postcolonial society*. Harvard University Press.
- Maghsoudi, R. F. (2009) *The Parsis of India: Their History, Religion, and Culture* Cambridge University Press.
- Mukhia, H. (2004). *The Mughals of India*. Blackwell.
- Naravane, M. S. (1998). *Modern Indian History* Oxford University Press.
- Nizami, K. A. (1991) *The Economic and Social History of the Indian Subcontinent: A Cultural Perspective* Oxford University Press.
- Paymaster, R. B. (1954). *Early history of the Parsees in India*. Zoroastrian Publication Fund.
- Stausberg, M. (2001). *Die Religion Zarathushtras : Geschichte-Gegenwart-Rituale ; Band 1*. ISBN 3-17-017118-6.
- Youngson, R. B. (1989). *The Making of the Modern World: The Parsis and Their Role in the Development of India* Vikas Publishing.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.

The people and kings of Shabankara in the concept of statecraft: Shabankarai's Majma' al-Ansab

Seyyedeh Shirin Seyyed Farkhad¹ and Jafar Nouri²

1- Department of Iranology, Faculty of Humanities, University of Meybod, Meybod, Iran

2- Department of Iranology, Faculty of Humanities, University of Meybod, Meybod, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2026/05/24 Accepted: 2026/07/10 pp: 78- 91 Keywords: King Shabankara, Muhammad bin Ali Shabankara, Majma' al-Ansab, The Desired Ruler, The People.	The Shabankara kings ruled the southern region of Fars for 330 years from about the middle of the 5th century to the middle of the 8th century. Although Sahib Shabankara first narrated the events of the old Shabankara kings until the rise of the Mongols in poetry in his poetic work, Daftar "Delgosha", Shabankarai's Majma' al-Ansab is the first historiographical work that narrates the history of the old and new Shabankara kings. In this work, which is classified as a general chronicle, Shabankarai discusses the behavior and actions of the Shabankara people and the governance style of the rulers of this region, and sometimes criticizes or, conversely, praises the actions and governance style of Shabankara kings. The following article attempts to examine Shabankarai's view of the Shabankara people and the governance style of the Shabankara rulers from the depths of the Majma' al-Ansab text, and ultimately outlines the characteristics and indicators of a desirable ruler from the perspective of this historian. The findings of the research indicate that Shabankarai is seriously critical of lawlessness and rebellion, and in general, the customs and people of the Shabankara, and considers the idea of development and reform, justice, science, literature, and politics to be desirable characteristics of the ruler. The research approach in this study is descriptive-analytical, and the method of collecting information was carried out using a library method. Citation: Seyyed Farkhad, S. S. & Nouri, J. (2026). The people and kings of Shabankara in the concept of statecraft: Shabankarai's Majma' al-Ansab. <i>Journal of Politics in the Mirror of History</i>, 2(4), 78-91.
	© Authors retain the copyright and full publishing rights Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57201.1081 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.6.0

¹ **Corresponding author:** Jafar Nouri, **Email:** j.nouri@meybod.ac.ir, **Tell:** 09186907602

Extended Abstract

Introduction

The Shabankara region under the authority of the Shabankara king included the southern part of the present-day Fars province, around the Dar-ul-Aman fortress (Chahar Barkah) 5 kilometres from Darbgerd (as the center of government), Ej, Fasa, Estahban (Estahbanat), and Neyriz, and the position of power of this territory extended as far as Shiraz, Sirjan, and Kerman. (Shabankara, 1363: 2/153-158) The Kurdish Shabankara kings traced their lineage to pre-Islamic Iranian kings, taking pride in this heritage and considering themselves uniquely legitimate relative to neighboring rulers. The rule of the Shabankara began around the middle of the fifth century with the Fazluyyeh (Fadluya) rebellion against the Buyid ruler of Fars. During the Seljuk era, the rulers of this dynasty had conflicts with the Seljuk government over the expansion of their territory and domination over Fars, and finally made peace with Sultan Muhammad Seljuk in 498 AH. After this, the Shabankaras maintained their rule by dominating a limited area and were in constant conflict with the Persian Solgharians. They ruled independently until their defeat by Hulagu and then under the supervision of the Ilkhans. For this reason, they are divided into two parts: the Old Maluk (before their defeat by the Ilkhans) and the New Maluk (the Ilkhan period). Majma' al-Ansab, which is the most important and one of the first works that narrates the history of Maluk and the developments of Shabankara, is the work of Muhammad ibn Ali Shabankara. In this work, which is included in the general chronicles, Shabankara wrote the history of the developments of the world from the fall of Prophet Adam to his own time. The initial compilation of this work was carried out between the years 733 AH and 736 AH in Shabankara. However, because the book was completed at the critical moment of Abu Sa'id Ilkhani's death and was subsequently destroyed in the looting of the house of his minister, Ghiyath al-Din Rashidi, it was rewritten again in 738 AH. Shabankarai was a poet and probably one of the courtiers of King Shabankara, and spent most of his life in his homeland, Shabankara. Unlike most historical texts of the Mongol period, Majma' al-Ansab has a simple prose that makes it easy for the general public to read. Shabankarai's sources in compiling this general history include historical books before him, encompassing the lost parts of the Baihaqi History and the Juwayni History. He also used his own hearsay and observations, in which he dealt with cultural history and mentioned some important events in the formation of local governments in Iran, such as the governments of Yazd and Lorestan. The author of Majma' al-Ansab, of course, did not adhere to the text completely in his narration of historical texts and made some alterations in his narration of the books he used in order to get his desired result from the narration of history. Accordingly, it can be said that Shabankarai tried to express the instructive stories of history in a simple language. From a historiographical perspective, he also wrote the history of the final days of the Mongol Ilkhanate from the perspective of a historian who lived before the Mongols. This book, considering the characteristics of its author, helps to understand the thinking of the middle class of Iranian society in the final days of the Ilkhanate. Shabankarai provides relatively important and first-hand information about the behavior of the rulers of this region and its people, with regard to their residence in Shabankara and coexistence with its inhabitants, as well as their relationship with the courts of the rulers of this region. The following article seeks to explain Shabankarai's view of the people and kings of this system.

Material & Methods

The research method in this study is descriptive-analytical, and the data collection method was carried out using the library method.

Results and discussion

The research findings indicate that Shabankarai is seriously critical of lawlessness and rebellion, and in general, the Shabankarai customs of the Shabankara's people, and considers

the idea of development and reform, justice, science, and culture, and being a politician to be the characteristics of a desirable ruler.

Conclusion

Shabankarai, with his poetic and literary spirit, was opposed to the behavior of people in the Shabankara, which was based on disobedience and rebellion. Although part of this opposition was related to his spirit, it should not be forgotten that Shabankarai intended to present his book to the Ilkhan, so part of what he wrote can also be considered to please the Ilkhanid ruler. He considered surrendering to the new conditions and changing his way of life from the warrior and nomadic lifestyle of the Shabankarai to urban life with new rules and keeping the Ilkhanid central government satisfied as the best way to maintain peace and independence. Perhaps this is why he highlighted the bravery and expansion of the territory during the old Shabankara dynasty and recorded their conquests, but in the new dynasty, which had accepted the Mongol tribes, he no longer considered this matter and rebellion against the central government appropriate and constantly emphasized obedience to the orders issued by the Ilkhan. Although he expressed regret over the increased presence of the Mongols in the Shabankara region, he considered it the result of the Shabankara people's own actions.

It was based on this type of view of the people and their behavior that he praised the rulers who focused on justice, development, reform, education, and love of science. Because these qualities and their application in the field of land ownership and politics caused the Shabankara people to distance themselves from lawlessness, disorder and nomadic life customs and become civilized. Nevertheless, Shabankarai was also somewhat concerned about the independence of Shabankara and the defense of its boundaries. Perhaps that is why he defended rulers who resorted to deceit to preserve Shabankara's territory and independence.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

مردم و ملوک شبانکاره در اندیشه ملک‌داری مجمع‌الانساب شبانکاره‌ای

سیده شیرین سیدی فرخند^۱ و جعفر نوری^۲

۱- گروه ایران‌شناسی دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران
۲- دانشیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
لوک شبانکاره از حدود نیمه قرن پنجم تا نیمه قرن هشتم به مدت ۳۳۰ سال بر منطقه جنوب فارس حکومت کردند. اگرچه نخستین بار صاحب شبانکاره‌ای در اثر منظوم خود یعنی دفتر «دلگشا» احوال ملوک قدیم شبانکاره تا برآمدن مغولان را به شعر روایت کرده است، اما مجمع‌الانساب شبانکاره‌ای نخستین اثر تاریخ‌نگارانه می‌باشد که تاریخ ملوک قدیم و جدید شبانکاره را روایت کرده است. شبانکاره‌ای در این اثر که در زمره تواریخ عمومی قرار می‌گیرد، به رفتار و کردار مردم شبانکاره و شیوه حکومت‌داری حاکمان این خطه پرداخته است و بعضی مواقع به انتقاد و یا برعکس ستایش از اقدامات و شیوه حکمرانی ملوک شبانکاره پرداخته است. نوشتار پیش رو سعی دارد به نوع نگاه شبانکاره‌ای به مردمان شبانکاره و همچنین شیوه حکمرانی حاکمان شبانکاره از لایه‌لای متن مجمع‌الانساب بپردازد و در نهایت ویژگی‌ها و شاخص‌های حاکم مطلوب را از نگاه این مورخ ترسیم کند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که شبانکاره‌ای به قانون‌گریزی و شوریدگی و به‌طور کلی رسوم شبانکارگی مردم شبانکاره نقد جدی دارد و اندیشه آبادگری و اصلاح، عدل، علم دوستی و ادب‌پروری و سیاست بودن را ویژگی‌ها و شاخصه‌های حاکم مطلوب می‌داند. رویکرد تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی می‌باشد و شیوه گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای انجام شده است.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۳ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۹ صص: ۷۸-۹۱ واژگان کلیدی: ملوک شبانکاره، محمد بن علی شبانکاره‌ای، مجمع‌الانساب، حاکم مطلوب، مردم.

استناد: سیدی فرخند، سیده شیرین؛ و نوری، جعفر. (۱۴۰۴). مردم و ملوک شبانکاره در اندیشه ملک‌داری مجمع‌الانساب شبانکاره‌ای. نشریه سیاست در آینه تاریخ، ۲(۴)، ۷۸-۹۱.

ناشر: دانشگاه ارومیه.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <https://doi.org/10.30466/jhf.2026.57201.1081>

DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1404.2.4.6.0>

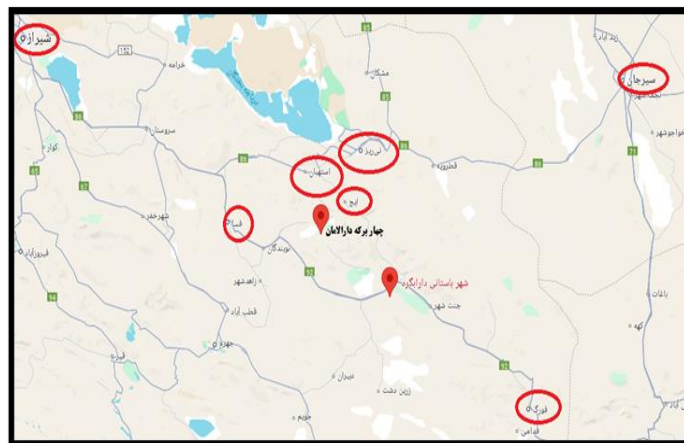

مقدمه

محدوده شبانکاره تحت اختیار ملوک شبانکاره شامل بخش جنوبی استان فارس کنونی حدود قلعه دارالامان (چهار برکه) در ۵ کیلومتری داریگرد (به‌عنوان مرکز حکومت)، ایج، فسا، استهبان (اصطهبانات) و نیریز بوده و در موضع قدرت این قلمرو تا شیراز و سیرجان و کرمان هم پیش می‌رفته است (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۵۳/۲-۱۵۸) (نقشه ۱). ملوک گرد شبانکاره نسب خود را به شاهان ایرانی پیش از اسلام می‌رسانند و به این امر فخر ورزیده و خود را نسبت به ملوک اطراف صاحب حق می‌دیدند. حکمرانی شبانکارگان از حدود نیمه قرن پنجم با شورش فضلیه بر حاکم آل‌بویه فارس آغاز شد. حاکمان این سلسله در دوران سلجوقیان بر سر گسترش قلمرو و تسلط بر فارس منازعاتی با حکومت سلجوقی داشتند و در نهایت در سال ۴۹۸ هجری با سلطان محمد سلجوقی صلح کردند. پس از این شبانکارگان با تسلط بر منطقه‌ای محدود حکومت خود را حفظ کردند و در درگیری مداوم با سلغریان فارس بودند. آن‌ها تا پیش از شکست از هولاکو به‌طور مستقل و پس از آن زیر نظر ایلخانان حکومت کردند. به همین دلیل به دو بخش ملوک قدیم (پیش از شکست از ایلخانان) و ملوک جدید (دوره ایلخانان) تقسیم می‌شوند.

مجمع‌الانساب که مهم‌ترین و جزء اولین آثاری می‌باشد که تاریخ ملوک و تحولات شبانکاره را روایت می‌کند، اثر محمد بن علی شبانکاره‌ای است. شبانکاره‌ای در این اثر که در زمره تواریخ عمومی قرار می‌گیرد، تاریخ تحولات عالم را از هبوط حضرت آدم تا روزگار خود به نگارش درآورده است. تألیف اولیه این اثر بین سال‌های ۷۳۳ ق تا ۷۳۶ ق در شبانکاره انجام شد؛ اما به دلیل اینکه کتاب در مقطع بحرانی مرگ ابوسعید ایلخانی پایان یافت و پس از آن در تاراج خانه وزیر او، غیاث‌الدین رشیدی، از میان رفت، مجدد در سال ۷۳۸ ق بازنویسی شد. شبانکاره‌ای شاعر و احتمالاً یکی از ندمای دربار ملوک شبانکاره بوده و بیشتر عمرش را در موطن خود یعنی شبانکاره سپری کرده است. مجمع‌الانساب برخلاف اکثر متون تاریخی دوره مغول نثری ساده دارد که خوانش آن را برای عموم آسان می‌کند، منابع شبانکاره‌ای در گردآوری این تاریخ عمومی شامل کتاب‌های تاریخی پیش از خود از جمله بخش‌های از میان‌رفته تاریخ بیهقی و تاریخ جویی است او همچنین از شنیده‌ها و دیده‌های خود نیز بهره برده که در این بخش به تاریخ فرهنگی و ذکر برخی اوسنه‌های گرانسنگ از شکل‌گیری حکومت‌های محلی در ایران همچون حکومت یزد و لرستان پرداخته است. نویسنده مجمع‌الانساب البته در روایت از متون تاریخی هم کامل به متن پایبند نبوده و دخل و تصرفاتی در روایت خود از کتب مورد استفاده‌اش داشته است تا نتیجه مطلوب خود را از نقل تاریخ بگیرد، بر این اساس می‌توان گفت شبانکاره‌ای سعی داشته حکایت‌های پندآموز تاریخ را به زبانی ساده بیان کند. از منظر تاریخ‌نگاری نیز با نگاه یک مورخ که گویی پیش از مغول می‌زیسته به نوشتن تاریخ روزگار پایانی ایلخانان مغول پرداخته است. این کتاب، با توجه به ویژگی‌های مؤلفش، به درک اندیشه طبقه میانه جامعه ایران در روزگار پایانی ایلخانان کمک می‌کند.

شبانکاره‌ای با عنایت به سکونت در شبانکاره و همزیستی با ساکنان آن و همچنین ارتباط با دربار حاکمان این منطقه اطلاعات به نسبت مهم و دست‌اولی در باب سلوک حاکمان این منطقه و مردم آن ارائه می‌کند و نوشتار پیش رو درصدد تبیین نگاه شبانکاره‌ای به مردم و ملوک این سامان است.

نقشه ۱- محدوده تحت کنترل ملوک شبانکاره

پیشینه پژوهش

بررسی ادبیات پژوهشی موضوع نشان می‌دهد که در بررسی احوال و تحولات ملوک شبانکاره به مجمع‌الانساب توجه شده است و مخصوصاً دلیل ایرادات اساسی روایت شبانکاره‌ای در احوال این ملوک بررسی شده است. علی‌رضائیان در مقاله «کردهای فارس و زمینه‌های شکل‌گیری سلسله ملوک شبانکاره» به اشتباهات شبانکاره‌ای در روایت تاریخ ملوک شبانکاره اشاره کرده است. در مدخل «ملوک شبانکاره» در دانشنامه جهان اسلام نیز روایت تاریخ ملوک شبانکاره بر اساس مجمع‌الانساب پرداخته شده است. همچنین توجه ملوک شبانکاره به شاهنامه موردتوجه محققان بوده و مقاله‌هایی با عنوان «دفتر دلگشا و تلمیحات شاهنامه‌ای آن» نوشته رضا غفوری و مقاله سیمای هویت ایرانی در منظومه دفتر دلگشا با تکیه بر بازآفرینی‌های شاهنامه فردوسی نوشته ذکرائه محمدی و همکاران چاپ شده است؛ اما درباره نوع نگاه مجمع‌الانساب به مردم شبانکاره و حکومت‌داری ملوک شبانکاره تاکنون بحث نشده است. در این جستار درباره مردم و حکومت مطلوب از دید این مورخ شاعرپیشه و متمایل به تصوف که در درباره ملوک شبانکاره بوده است، بحث خواهد شد و شیوه حکومت‌داری ملوک شبانکاره را که سعی در حفظ قدرت و استقلال خود با وجود پذیرش تابعیت مغولان داشتند، ارزیابی خواهد شد.

بازتاب ملوک شبانکاره در روایت شبانکاره‌ای

ا عنایت به آن که مجمع‌الانساب در کنار دفتر دلگشا نخستین روایت برجای مانده از ملوک قدیم شبانکاره و همچنین خود به‌تنهایی نخستین روایت رسمی از ملوک جدید شبانکاره است لذا در اینجا لازم است خلاصه‌وار به ملوک شبانکاره به روایت مجمع‌الانساب اشاره کنیم.

ملوک قدیم شبانکاره به روایت شبانکاره‌ای با نظام‌الدین حسن آغاز می‌شود (که او را هم معاصر آلپ ارسلان سلجوقی (۴۵۵ ق) و هم معاصر سنقر بن مودود زنگی (۵۴۳ تا ۵۵۸ ق) دانسته‌اند). شبانکاره‌ای بنای قلعه دارالامان را به وی نسبت می‌دهد. پس از او، پسرش، سیف‌الدین هزار اسپ به حکومت رسید و ۶۰ سال عمر کرد. نظام‌الدین حسن دوم که فرزند سیف‌الدین بود، حاکم بعدی شبانکاره شد. قطب‌الدین مبارز پسر نظام‌الدین ۳۰ سال بعد از پدر حکومت کرد و مدام با سعد بن زنگی در تقابل بود. او در ۶۲۴ ق درگذشت. آخرین فرد از ملوک قدیم شبانکاره نیز پسر قطب‌الدین با نام مظفرالدین محمد بود. او سال ۶۵۸ ق از هولاکو شکست خورد و کشته شد. (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۵۲/۲-۱۶۶)

دوره ملوک جدید که توسط ایلخانان انتخاب یا تأیید می‌شدند، با حکومت کوتاه مدت قطب‌الدین مبارز پسر مظفرالدین محمد آغاز شد؛ اما این آغاز ناخوش بود؛ زیرا شبانکارگان او را در پایان سال ۶۵۹ ق کشتند. قطب‌الدین اهل شراب بود اما از فرمان مغولان رویگردان نبود؛ شبانکارگان با این فکر که آن‌ها از وی راضی نیستند و او نیز فساد اخلاقی دارد، قطب‌الدین را به درباره هولاکو فرستادند اما هولاکو در این شراب‌خواری جرمی ندید و او را عزل نکرد، همین امر باعث شد خود شبانکارگان به عوامل ایلخانان رشوه بدهند تا او را به قتل برسانند (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۸/۲-۱۶۷).

پس از قطب‌الدین فرزندان بردارش یک‌به‌یک به قدرت رسیدند. اولین آن‌ها نظام‌الدین حسن بود. او به فرمان هولاکو برای سرکوبی سلجوقشاه سلغری به فارس رفت. در این نبرد به سال ۶۶۲ ق کشته شد، درحالی که حین نبرد ابیاتی از شاهنامه را می‌خواند. پس از او نصرت‌الدین ابراهیم به حکومت رسید، دوره خوش حکومت او نیز کوتاه بود و به سال ۶۶۴ ق درگذشت. شایعه‌ای درباره زهر دادن به او مطرح بوده اما شبانکاره‌ای به سبب رضایت عموم از وی این فرضیه را قابل قبول نمی‌داند (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۹/۲-۱۶۸). برادر دیگر آن‌ها جلال‌الدین طیب‌شاه هرچند با شحنة مغولی گماشته شده در شبانکاره به اختلاف خورد، اما ۱۳ سال حکومت کرد. او ۶ پسر داشت که آن‌ها نیز مدعیان حکومت شدند. شبانکاره‌ای با اینکه زمان مرگ او را اول حکومت احمد تگودار (۶۸۰ ق) ذکر کرده اما سال مرگش را به اشتباه ۶۷۷ ق نوشته است. پس از او پسرش (مظفرالدین) و برادرش (بهاء‌الدین) اولی به انتخاب احمدتگودار و دومی به خواست شبانکارگان و پایمردی شحنة مغول به حکومت رسیدند. مظفرالدین که کودکی بیش نبود تحت تأثیر قدرت گرفتن افرادی که شبانکاره‌ای آن‌ها را «جمعی از رنود، اوباش و سگداران» می‌خواند، روزگار دهشتناکی در شبانکاره ایجاد کرد و مردم از او و اطرافیانش به تنگ آمدند (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲/۲-۱۷۰).

با روی کار آمدن ارغون و به حکم او، بهاءالدین به حکومت شبانکاره گماشته شد؛ اما از آنجا که مظفرالدین سر اطاعت نداشت، بهاءالدین پس از جنگ و کمک گرفتن از ایلخان ارغون بالاخره موفق شد، دوره حکومت دهشت انگیز مظفرالدین را خاتمه دهد؛ اما از این زمان به بعد همواره تعدادی سوار مغول در دارابگرد مقیم بودند تا در چنین وقایعی مداخله کنند. با متواری شدن مظفرالدین عموی بهاءالدین به حکومت رسید. او که داماد امیر ارغون حاکم خراسان بود سعی کرد، خرابی‌های پیشین را آباد کند اما چون با جنگجویان (به قول شبانکاره‌ای «لوباش») میانه خوبی نداشت و مدام با اهل هنر و علم خلوت می‌کرد دشمنان زیادی پیدا کرده بود، بعد از سه سال حکومت چون نتوانست مال مورد مطالبه ایلخان را بدهد، به اردو فراخوانده شد و در نهایت از غم این وقایع بیمار شد. در پی این ناتوانی در برآوردن حکم ایلخان، گیخاتو (حکومت از ۶۹۰ تا ۶۹۴) دو پسر قطب‌الدین مبارز (اولین ملک ایل شده شبانکاره) به نام‌های ناصرالدین محمود و سیف‌الدین هزار اسپ را به شبانکاره فرستاد. ناصرالدین حاکم و برادرش نایب او شد. شبانکاره‌ای در همین سال‌ها به دنیا آمد. ناصرالدین اگرچه اصلاحات گسترده‌ای برای بهبود اوضاع شبانکاره انجام داد اما دوره حکومت او نیز ۳ سال بیشتر دوام نیافت و باز شبانکارگان بر وی شوریدند و او در شعبان ۶۹۲ ق کشته شد. (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۷-۱۷۲/۲)

پس از آن مردم شبانکاره خودسرانه غیاث‌الدین محمد فرزند جلال‌الدین را به ملکی شبانکاره برداشتند و این امر را با نامه‌ای به اطلاع ایلخان رساندند. گیخاتو در واکنش به این اقدام سپاهی برای سرکوبی آن‌ها اعزام کرد و پسر ۱۰ ساله سیف‌الدین هزار اسپ به نام رکن‌الدین حسن را به حکومت نشاند؛ اما وقتی غازان‌خان به حکومت رسید (ق ۶۹۴) غیاث‌الدین محمد را دوباره به نیابت از برادرش نظام‌الدین به حکومت شبانکاره منصوب کرد. امیر نوروز، سردار بزرگ ایلخان، ولایت شبانکاره را به بیکی قتلغ خواهرش داد و او آن را میان پسران جلال‌الدین طیب شاه و بهاءالدین تقسیم کرد؛ اما با مرگ امیر نوروز مجدد غیاث‌الدین به حکومت رسید (۷۰۷ ق) اما او این بار در امور مالی با دربار ایلخان به اختلاف خورد؛ اما این اختلاف ناشی از تقلب عمال امیرسونج بود، غیاث‌الدین بدون اینکه این موضوع را افشا کند مسئله را فیصله داد و این چنین امیر را مدیون خود کرد، او دو سال بعد در حین بازگشت به شبانکاره در اثر بیماری درگذشت و برادرش نظام‌الدین حسن به حکومت نظام‌الدین حسن نیز پر فراز و نشیب بود پس از اینکه تقسیم قدرت با نصرت‌الدین بن بهاءالدین به نتیجه نرسید، مدتی حکومت شبانکاره به فخرالدین محمد خدشاهی و قوام‌الدین مسعود کرمانی که اصالتاً اهل شبانکاره نبودند، واگذار شد و باز آن نظام‌الدین گشت. (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۷-۱۷۶-۱۷۹).

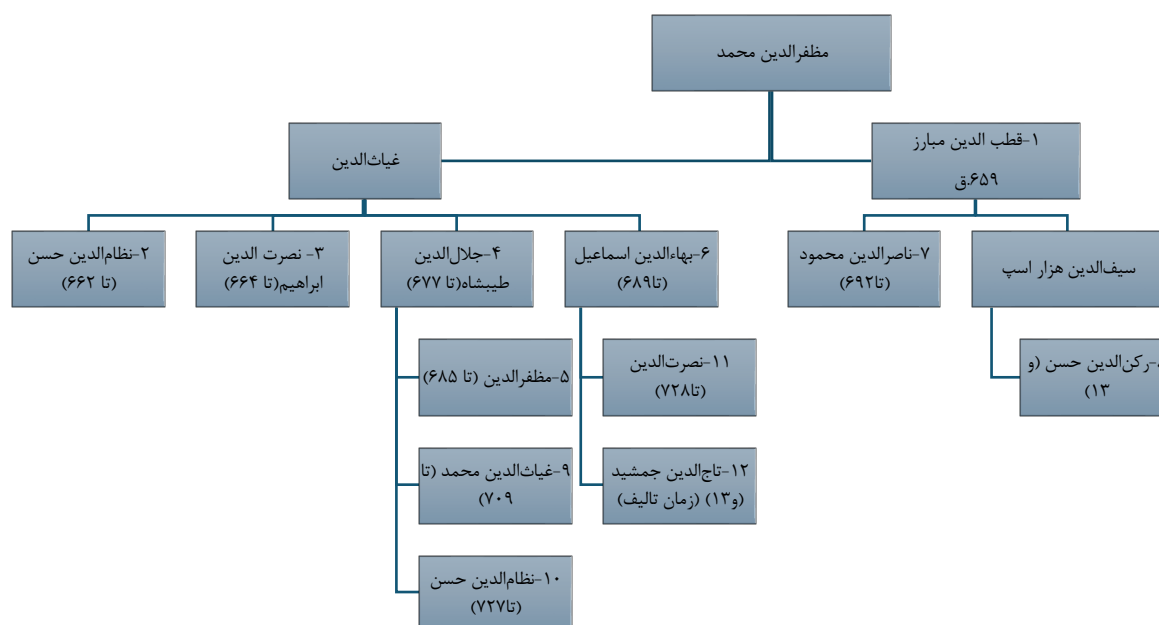
با قدرت گرفتن دمشق‌خواجه در دربار ابوسعید، نظام‌الدین بار دیگر به قدرت بازگشته بود؛ اما بار دیگر با مصادره اموال روبرو شد و در سال ۷۲۷ ق درگذشت. در همین دوره حکومت نظام‌الدین، نصرت‌الدین نیز که مدعی حکومت بود، سعی کرد نظام‌الدین را از اریکه قدرت پایین بکشد. او به دمشق‌خواجه وعده داده بود مال بیشتری می‌توان از شبانکاره گرفت در نهایت با وساطت درباریان موفق شد پس از مرگ نظام‌الدین بر حکومت شبانکاره دست یابد؛ اما خودش نیز ۵۰ روز بعد از نظام‌الدین به مرض سرسام درگذشت (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۷-۱۸۰).

پس از مرگ نصرت‌الدین برادرش تاج‌الدین جمشید بن بهاءالدین با تأیید علی پاشا^۱ به حکومت رسید. با مرگ ابوسعید ایلخان در سال ۷۳۶ هجری حکومت شبانکاره تحت تسلط آل اینجو قرار گرفت و کیخسرو اینجو در زمان تألیف مجمع‌الانساب (۷۳۸) حاکم اصلی شبانکاره بود؛ اما او «ملکی و متصرفی و شحنگی و جمله مناصب بر ملک تاج‌الدین ... حسن بن سیف‌الدین هزاراسب» داده بود. این دو ملک که هرکدام نواده یکی از دو پسر آخرین ملک قدیم شبانکاره بودند، زیر نظر کیخسرو حکومت می‌کردند (نمودار ۱ و ۲) (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۷-۱۸۱). حکومت هم‌زمان دو حاکم در این دوران در شبانکاره به خواست و میل کیخسرو اینجو بود. حکومت وابسته شبانکارگان در سال ۷۴۲ ق با مرگ این دو حاکم اخیر پایان یافت و این خطه به قلمرو اینجوها و پس از آن آل مظفر افزوده شده است. هرچند از حکومت ملک اردشیر که توسط مبارزالدین محمد برکنار شده است، هم مورخان سخن گفته‌اند. (ارجح، ۱۳۹۷: ۲۶/۵۷۵ تا ۵۸۰) سیری در تاریخ ملوک شبانکاره حاکی از آن است که بی‌ثباتی سیاسی و تغییرات سریع در رأس هرم قدرت ناشی از اختلافات خانوادگی و شورش‌های داخلی بود.

^۱ دایی ابوسعید که در دعاوی بعد از مرگ این ایلخان نیز به جانب‌داری از موسی‌خان مدعی سلطنت شدند

نمودار ۱- ملوک قدیم شبانکاره

نمودار ۲- ملوک جدید شبانکاره به روایت شبانکاره‌ای

بازتاب مردم در مجمع‌الانساب شبانکاره‌ای

محمد بن علی شبانکاره‌ای خود که اهل شعر و ادب بود و گرایش‌هایی به اهل تصوف نیز داشت، در میان مردمانی که جنگجو و جسور بودند و به شبانی روزگار می‌گذرانند، زیست کرده است. مردمانی که تن به قوانین زندگی شهری و ایل شدن (سرسپردگی به ایلخانان) نمی‌دادند و مدام در طلب غوغا هستند. هم ملوک ظالم را بر نمی‌تابند، هم ملوک فاضل را! آن‌ها به زندگی صحراگردی خو کرده بودند؛ بنابراین حاکمی را می‌پسندیدند که دستشان را در سلحشوری باز بگذارد؛ زیرا آن‌ها اهل گردن گزاردن، فرمانبری و

شهروندی و شهرنشینی نبودند. شبانکارگان در یاغی‌گری علیه حکومت ایلخانی چنان پیش رفتند که پس از کشتن ناصرالدین، ملک شبانکاره در سال‌های ۶۸۹ تا ۶۹۲ ق، دیگر منتظر تعیین ملک بعدی شبانکاره از دربار ایلخانان نشده و خود ملکی برگزیدند و با ارسال نامه‌ای به دربار ایلخان این انتخاب را اعلام کردند. شبانکاره‌ای این شوریدگی و خودسری شبانکارگان را از زبان صاحب دیوان این گونه روایت می‌کند. «چون آن مخاذیل چنان مستقل‌اند که پادشاهی را می‌کشند و یکی را می‌نشانند چه محتاج اعلام ما» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۷۶/۲).

شبانکاره‌ای با عنایت به اینکه ادیب بود و از طریق قلمش ارتزاق می‌کرد، در جای جای مجمع الانساب از رفتار و کردار مردم شبانکاره انتقاد می‌کند و رسوم شبانکارگی را نهی می‌نماید، او این رسوم را غیرعقلانی و غیرمنطقی توصیف می‌کند. شبانکاره‌ای در احوال ناصرالدین محمود که جانشین پسرعم خود شده بود می‌نویسد «او مردی کاردان کار دیده بود که بنیاد کارها بر قوانین عقل و قواعد عدل نهاد و رسم‌هایی که نه معقول بود و شبانکارگی بود، اکثر برداشت؛ و ضبط امور بر نسق شهریان نهاد و تمغا در این ولایت نبود تمغایی سبک بنیاد کرد و امرا و حجاب را هرکس به مرتبه خویش بداشت... مال و ضیاع و اسبانی که از ملک مظفرالدین (آخرین ملک پیش از ایلی شدن شبانکاره) مانده میان اسباط او تقسیم کرد...» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۷۶/۲). شبانکاره‌ای در ادامه به نتیجه این تلاش‌های ناکام ناصرالدین که به همراه برادرش سیف الدین حکومت می‌کرد، اشاره کرده است و یادآور می‌شود که اقدام این دو حاکم شبانکاره مبنی بر قانون‌گذاری و برداشتن «رسم بی‌باکی شبانکارگانه» که اجازه بستن کارد و خنجر بر کمر را هم از شبانکارگان گرفته بود، آن‌ها را عاصی کرده و «از این جهت گریبان شبانکارگان و اهل فساد تنگ آمد» و در غیاب ناصرالدین به سیف الدین زهر دادند و سپس ناصرالدین را کشتند. در واقع ناصرالدین، شهید ایجاد تحول و اصلاحات اساسی در شبانکاره شد؛ و شبانکاره‌ای کشتن او را نتیجه نادانی و استبداد شبانکارگان دانسته است (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۷۷/۲). او در توصیف حکومت‌داری بهاءالدین اسماعیل در اوایل دهه ۶۸۰ ق پا را فراتر گذاشته و از مردم شبانکاره با عنوان اوباش یاد کرده و می‌نویسد «او ملکی بود که با مردم اوباش و نااهل خوش نبودی و مردم اصیل هنرمند را دوست داشتی و دائماً خلوت با این طایفه کردی و اراذل را راه ندادی. بدین سبب اکثر شبانکارگان او را دشمن داشتندی» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۷۳/۲).

شبانکاره‌ای این نادانی و استبداد مردم شبانکاره را محکوم می‌کند و می‌نویسد «ملکی چنان عادل بر سر جهل و غضب شبانکارگان شد تا عاقلان بدانند که هر بدی که در عالم پیدا شده از نادانی و استبداد بوده.» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۷۷/۲). او شوریدگی شبانکارگان و سرخود بودن آن‌ها در انتخاب جانشین برای جلال الدین طیب که به دربار ایلخانان رفته بود را تقبیح می‌کند و در احوال «جلال الدین طیب شاه» روایت می‌کند که وقتی هنوز او و شحنة مغولی در محضر ایلخان بودند، شبانکارگان پسر دیگری از او را به شاهی برداشتند و در تقبیح این اقدام می‌نویسد «و از آن بدتر چیزی آن بود که وقتی ملک و «سیشی» [نام شحنة مغول] خصمان بودند جمعی حجاب در شبانکاره پسر میانگین او را بر جای پدر نشانند و بدان بهانه جمعی امرای بزرگ کشته شده و این مزید علت کار جلال الدین شد (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۱۷۱/۲).

شاید به دلیل مخالفت و انتقاد از این رفتار و شیوه سلوک مردمان شبانکاره که از آن با عنوان «کرد»^۱ تعبیر می‌شد، او از ذکر این واژه و انتصاب آن به مردمان شبانکاره در مجمع الانساب خودداری کرده است. هر چند کرد بودن مردم شبانکاره با عنایت به نوع معیشت آن‌ها امری واضح و مبرهن بود و تقریباً تمامی منابع تاریخی عصر ایلخانی از مردم شبانکاره با عنوان کردان شبانکاره یاد کرده‌اند، اما شبانکاره‌ای به این امر اشاره نکرده است. این در حالی است که او در شرح ملوک لرستان به کُرد بودن آن‌ها اشاره کرده است. اشاره او به کُرد بودن ملوک لرستان و عدم ذکر آن برای ملوک و مردم شبانکاره ما را به این تحلیل و نتیجه می‌رساند که انتقاد و مخالفت با این شیوه رفتار و سلوک باعث شده است، او از ذکر این واژه برای همشهریان خود استنکاف کند. شبانکاره‌ای علیرغم عدم اشاره به کُرد بودن مردم شبانکاره از «زبان شبانکاره‌ای» یاد کرده و چند اصطلاح را آورده است.^۲

^۱ واژه کرد در منابع دوران اسلامی به دو مفهوم به کار رفته است. کرد به مفهوم قومی که ناظر بر کردهای ساکن مناطق غربی می‌باشد و از ادوار باستانی از آنها با عنوان کرد یاد شده است. دومین مفهوم واژه کرد به معنی معیشت و شیوه زیست می‌باشد و بر شیوه زندگی کوچ نشینی دلالت دارد و به گروه‌های مختلف قومی فارغ از کُردها که در نقاط مختلف ایران به شیوه کوچ نشینی زندگی می‌کردند، اطلاق می‌شد. برای مثال طبری از کوچ نشینان فارس با عنوان کردان فارس (طبری، بی‌تا: ۲۴۱/۱-۲۴۲) حمزه اصفهانی از کوچ نشینان منطقه طبرستان با اکراد طبرستان یاد می‌کند (اصفهانی، بی‌تا: ۱۸۰) در این مقاله منظور از واژه کرد و کردان شبانکاره همان مفهوم کرد به معنای شیوه معیشت است و کردبودن در اینجا ناظر به زندگی چادرنشینی و کوچروی می‌باشد.

^۲ و به زبان شبانکاره‌ای آن را عقبه گل زرد گویند (۱۳۶۳) ج ۲/ ص ۱۵۲

حاکم مطلوب از دید شبانکاره‌ای

شبانکاره‌ای با عنایت به اینکه از ندمای دربار ملوک شبانکاره بود و بیشتر عمرش را در موطن خود یعنی شبانکاره سپری کرده بود، از نزدیک شاهد اقدامات و عملکرد ملوک شبانکاره بود. او فارق از وابستگی درباری گاه به تمجید و گاه به نقد از ملوک شبانکاره می‌پرداخت. با بررسی و مطالعه این تمجیدها و انتقادها شبانکاره‌ای و به‌طور کلی نقطه نظرات او می‌توان به ویژگی‌ها و شاخص‌های حاکم مطلوب در اندیشه او تا حد زیادی پی برد:

آبادگری و اصلاح

شکل‌گیری اندیشه آبادگری در اذهان مورخان عصر ایلخانی و ستایش حاکمان و بزرگان آبادگر از سوی مورخان این دوره ریشه در وضعیت و شرایط جامعه ایرانی بعد از حمله مغولان داشت. در واقع حمله مغولان ویرانگرترین و مخرب‌ترین حمله‌ای بوده است که به خاک ایران انجام شده است. شدت تخریب و ویرانی این حمله به حدی زیاد بود که تمامی زیرساخت‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی شرق جامعه ایرانی که در پیشانی حملات آن‌ها قرار داشت را از میان برد و به عبارتی سرزمینی سوخته به‌جای گذاشت. در واقع مغولان در فتوحات و توسعه‌طلبی خود در چین، ایران و سبیری از یک الگوی واحد پیروی کردند. سیف‌الدین هروی این الگو را به زیبایی هر چه تمام به تصویر کشیده است. «کشتند و بردند و کدند و سوختند». (سیفی هروی، ۱۳۶۲: ۸۴) میزان کشتارها در حمله اول مغولان به حدی زیادی بود که جوینی به دلیل تعداد بالای افراد کشته‌شده آن را باور ندارد. «شمار کشتگان چندان شنیده‌ام که مصدق نداشته‌ام و بدان سبب ننوشته ...» (جوینی، ۱۳۸۵، ۱/۱۰۱). آثار ویرانی و کشتارها در آثار سایر مورخان نیز انعکاس یافته است.

پیامدها و تبعات زیانبار حملات مغولان تا مدت‌های مدید ادامه پیدا کرد به‌گونه‌ای که حمدالله مستوفی قزوینی که در سال ۷۴۰ هجری و بیش از یک قرن بعد از حمله مغولان اثر خود یعنی نزهة القلوب را می‌نگاشت هنوز از آثار و پیامدهای آن سخن به میان آورده و می‌نویسد اگر تا هزار سال دیگر هیچ حادثه واقع نشدی هنوز تدارک پذیر نبودی و جهان بدان حال اول نرفتی که پیش از آن واقعه بود (مستوفی، ۱۳۶۲: ۲۷).

اگرچه اندیشه اصلاح و آبادگری کمی بعد از حملات اولیه مغولان در میان امیرانی همچون کورگوز و ارغون ایجاد شد؛ اما تا بعد از حمله دوم سراسری مغولان به ایران و تشکیل حکومت ایلخانی اندیشه تخریب و ویرانگری همچنان غلبه داشت (غفرانی، ۱۳۸۵: ۱۶۹-۱۷۰). بعد از شکل‌گیری حکومت ایلخانی به‌وسیله هلاکو و تغییر راهبرد ایلخانان از جهانگشایی به جهانداری بود که اندیشه اصلاح و آبادانی موردتوجه جدی قرار گرفت. عظاملک جوینی در صدر مورخان دوره ایلخانی بود که عنایت ویژه‌ای به آبادگری و آبادانی داشت. جوینی فارق از توجه ویژه به آبادگری در اثر خود یعنی تاریخ جهانگشا در عصر عمل نیز به آبادانی و آبادگری توجه ویژه نشان داد. او در کسوت حاکم بغداد تلاش زیادی برای احیا و آبادانی بغداد و بازگرداندن شکوه دوران خلفا به این شهر انجام داد. به‌گونه‌ای که مشهور شده است که بغداد زمان عظاملک آبادتر از زمان خلفا است (بیانی، ۱۳۷۱: ۳۹۷/۲).

دیگر مورخ بزرگ عصر ایلخانی یعنی خواجه رشیدالدین فضل‌الله نیز به‌مثابه جوینی توجه ویژه‌ای به آبادگری و اصلاح داشت به‌گونه‌ای که بسیاری از محققان او را معمار اصلی اصلاحات غازانی می‌دانند (پطروشفسکی، ۱۳۷۱: ۴۶۵). مکاتبات جواجه رشیدالدین که با نام سوانح الافکار رشیدی به چاپ رسیده است به‌خوبی بیانگر نگاه ویژه جواجه به آبادانی و آبادگری می‌باشد. بدین ترتیب اندیشه آبادگری و اصلاحات به شاخص و مسلط بر فکر و ذهن مورخان عصر ایلخانی تبدیل شد. شبانکاره‌ای اگر چه در اواخر دوره ایلخانان و در منطقه شبانکاره زیست می‌کرد و ویرانگری و تخریب مغولان را به نه خود و نه پدران او به چشم ندیده بودند اما با مطالعه تاریخ جوینی که یکی از منابع اصلی او در نگارش اثرش یعنی مجمع الانساب بود، در جریان روایت این تخریب و ویرانگری قرار گرفته بود. جدای از آن هنوز بعضی از پیامدهای حمله زیان‌بار مغولان در روزگار شبانکاره‌ای قابل‌مشاهده بود؛ بنابراین او نیز همچون مورخان عصر ایلخانان توجه ویژه‌ای به حاکمان آبادگر دارد و آن‌ها را موردستایش قرار می‌دهد.

او به ساخت قلعه درالامان به دست اولین ملک شبانکاره، نظام‌الدین حسن بن ابراهیم و تأثیر این قلعه در قدرتمند شدن ملوک شبانکاره اشاره و می‌نویسد «...روزی در این‌که امروز قلعه درالامان است به شکار برنشته بود و این آب که از شیف به بدره می‌آید بدید و او را خوش آمد آنجا تقدیر قلعه‌ای محکم کرد و در آن چند ماه مهندسان را فرمود تا رسم قلعه نهادند و بنای باره و خندق و سور بنهاد و محلات و خانه‌ها را بنیاد کرد و بعضی به اتمام رسانید و چون تمام شد یکی از پسران خود به کوتوالی معین فرمود

و خود با قوم به جوشن‌آباد مراجعت کرد و چون این قلعه به دست آمد شبانکارگان را قوتی پیدا شد و بر صوب استیلایی و تسلطی می‌کردند.» (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۱۵۳) در احوال مظفرالدین محمد بن مبارز آخرین ملک شبانکاره قدیم نیز به همت او در ساخت بناها و عمارات اشاره کرده و می‌نویسد: «...و چندان عمارت و خیرات که او کرده هیچ ملک از ملوک اطراف نکرده از بناها و مساجد و اربطه و خانقاه‌ها و خانه‌ها و بول‌ها (پل‌ها؟) و بناهای عالی مشکل بر دست گرفتی و همه تمام شدی و همتی عالی داشت» (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۱۶۰) و بعد به توصیف قلعه‌ای در داخل قلعه دارالامان از سنگ خارا پرداخته که جالب توجه است. ساخت این قلعه ۳۰ سال به طول انجامیده و برای خزانه از آن استفاده می‌شد؛ اما مغولان آن را خراب کردند. او همچنین از چهار صفه‌ای که در زمان او در راه دارابجرد از سنگ یکپارچه ساخته شد با جزئیات روایت می‌کند (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۱۶۰).

شبانکاره‌ای به ساخت بناها و آبادانی ملوک جدید شبانکاره نیز اشاره کرده است. در توصیف نصرت‌الدین ابراهیم، سومین ملک جدید شبانکاره که او را نیکوسیرت نیز خوانده، می‌نویسد: «مدتی گرد همه ولایت گشت و عمارات عالی فرمود» (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۱۶۹) او در ستایش ملک بهاء‌الدین که پس از ملک مظفرالدین روی کار آمد می‌نویسد «باز آغاز عمارات نهاد و تلافی خرابی‌های مظفرالدینی را بر دست گرفت ...» (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۱۷۳) شبانکاره‌ای نه‌تنها به آبادگری و آبادانی ملوک شبانکاره پرداخته است بلکه از انجام اصلاحات در حوزه‌های اجتماعی و اقتصادی توجه ویژه‌ای نشان داده است. او ناصرالدین و غیاث‌الدین را به خاطر انجام اصلاحاتی که در امر کاهش یاغی‌گری شبانکارگان و برقراری نظم اجرا کرده‌اند، استقبال کرده است و می‌نویسد «او مردی کاردان کار دیده بود که بنیادکارها بر قوانین عقل و قواعد عدل نهاد و رسم‌هایی که نه معقول بود و شبانکاری بود، اکثر برداشت؛ و ضبط امور بر نسق شهریان نهاد و تمغا در این ولایت نبود تمغایی سبک بنیاد کرد و امرا و حجاب را هرکس به مرتبه خویش بداشت... مال و ضیاع و اسبانی که از ملک مظفرالدین (آخرین ملک پیش از ایل شدن شبانکاره) مانده میان اسباط او تقسیم کرد...» (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۱۷۷) از سوی دیگر او اقداماتی که امنیت و آرامش مردم را بر هم زده، تقبیح کرده است. اوج این قباحت هم به روزگار ملک مظفرالدین بن طیب‌شاه که در سال ۶۷۷ ق به حکومت شبانکاره رسید باز می‌گردد. جمع شدن اوباش به دور او، سبب رواج فساد در شبانکاره شد: «سگ در شلوار زنان نشانند و برادر را به دست برادر دادن تا به دندان می‌درید... کار شبانکاره سخت مشوش شد زیرا هرکجا بزرگی بودند در بیرون بودند...» (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۱۷۲) او در ادامه همین خبر می‌گوید ملک جدیدی برای شبانکاره معرفی شد اما مظفرالدین حاضر به تحویل حکومت نبود در نتیجه از دربار ایلخانان «سیصد سوار مغول با سه امیر متوجه شبانکاره شدند ... و آن سواران مقیم ولایت شدند این مغولان که امروز مقیم دارابجردند ایشان را «جزمه» گویند، بدین مصلحت آمدند.» (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۱۷۲) و این چنین متذکر می‌شود، تبعات تمرد و یاغی‌گری تا مدت‌ها بعد باقی می‌ماند.

نکته حائز اهمیت آن شبانکاره‌ای نه‌تنها در روایت تاریخ ملوک شبانکاره به آبادگری توجه داشته بلکه به حاکمان سلسله‌های قبل از شبانکاره که آبادگر بوده‌اند، نیز توجه ویژه نشان داده است. برای مثال او عضدالدوله دیلمی را به خاطر ساخت بناها و اقدامات عمرانی در شیراز ستایش کرده است (شبانکاره‌ای: ۱۳۶۳/۲ ۹۱).

حاکمان ادب پرور و علم دوست

از دیگر ویژگی‌های حاکم مطلوب در اندیشه شبانکاره‌ای علم دوستی و ادب پروری است. به‌ضرورت علم و عالم دوستی برای حاکمان فرمانروایان در ادبیات اندرزنامه‌ای ایران همچون مرزبان‌نامه، قابوس‌نامه، سیاست‌نامه و کیمیای سعادت به توجه حاکمان به عالمان و دانشمندان و علم دوستی آن‌ها تأکید شده است. چراکه توسعه بسیاری از مشاغل و پیشه‌ها در جامعه به علوم وابسته بود. از آنجاکه حمایت از شغل‌ها، حرفه‌ها و پیشه‌ها از بایسته‌های حکمرانی هست و در واقع وظیفه حاکم محسوب می‌شد لذا فراگیری علم و حمایت از عالمان و دانشمندان نوعی انجام‌وظیفه بود (صیامیان گرجی، ۱۴۰۳: ۶۱-۶۳). بر خلاف ادبیات اندرزنامه‌ای در تاریخ‌نگاری ایرانی خیلی کم و به‌صورت پراکنده به علم دوستی حاکمان اشاره شده است؛ اما شبانکاره‌ای حسب تبار شاعری‌اش خود بر این خصلت حاکمان تأکید دارد و حاکمانی را که ادب و عرفا و فقه را محترم شمرده‌اند، می‌ستاید و تأکید دارد «داناان بداند گستاخی با اهل علم نباید کرد» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/ ۳۹۴) در تمجید از حاکمان ادب‌دوست نوشته است: «قطب‌الدین، ملک شبانکاره، اهل فضل بود و خود رسالت قطبیه نوشته» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/ ۱۵۸) مظفرالدین، دیگر ملک شبانکاره، «که امام ربانی، ولی وقت فقیه امام‌الدین المهرجری -رحمه‌الله علیه- معاصر او بود» همه‌روزه هم‌صحبتش بود (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/

(۱۶۱) این ملک شبانکاره خود شعر می‌گفته است (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۶۲). در جای دیگر و در توصیف علم دوستی این حاکم شبانکاره می‌نویسد «علم فقه و تفسیر نیکو دانستی و ترحیب و تبجیل علما کردی و دائماً بارگاه او به مدرسه مانستی. تا چاشته بحث و مناظره علمی بودی و بعد از آن بار عام دادی» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۶۰) شبانکاره‌ای در پندنامه‌ای که از قول سبکتگین غزنوی خطاب به پسرش محمود نوشته است، به تکریم افراد دارای اصل و هنر و به قدر هنر فرد به او شغل دادن در کنار سایر اقدامات اشاره کرده است (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۳۹-۴۰).

یکی از وجهه‌های بارز این ادب‌دوستی ملوک شبانکاره علاقه آن‌ها به شاهنامه است، سروده شدن «دفتر دلگشا» به سبک شاهنامه خود گواهی بر این علاقه است. در مجمع‌الانساب نیز دو ملک شبانکاره که در رزم کشته می‌شوند حین جنگ اشعار شاهنامه می‌خوانند. مظفرالدین آخرین ملک قدیم شبانکاره در آغاز نبرد با هولاکو این ابیات داستان رستم و اسفندیار را می‌خواند: (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۶۵) نظام‌الدین حسن دومین ملک جدید شبانکاره نیز وقتی به دستور ایلخان به جنگ اتابکان فارس می‌رفت شعرهای شاهنامه می‌خواند (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۶۹).

عدل

عدالت و عدالت‌پرانی مهم‌ترین کار ویژه شاهی آرمانی در اندیشه ایرانی‌شهری است. شاه تا زمانی که عدل و داد داشته باشد از سوی اهوارمزدا مورد تأیید می‌باشد. چنان چه در مسیر غیر عدالت حرکت کند فره از او گرفته می‌شود. اگر چه سنت ایرانی‌شهری در دوره باستان شکل گرفت اما با سقوط ساسانیان و ورود اسلام به ایران مهم‌ترین ویژگی‌ها و عوامل اندیشه سیاسی ایرانی‌شهری از قبیل شاه آرمانی، مدینه فاضله، عدالت، راستی، خرد، توأمان بودن دین و ملک ... از طریق متون پهلوی به دوره اسلامی راه پیدا کرد و در اندرزنامه‌ها، شریعت نامه‌ها و تاریخ‌نگاری‌های دوره اسلامی به گونه‌ای دیگر بازپرداخت شد. (ظهیری ناو و خرم آبادی، ۱۳۹۳: ۱۲۴) شبانکاره‌ای نیز به مثابه سایر تاریخ‌نگاران ماقبل خود و تحت تأثیر اندیشه ایرانی‌شهری به عدالت به عنوان یکی از خصیصه‌های اصلی حاکمان اشاره کرده است. او در شرح حال ناصرالدین که محبوب‌ترین ملوک جدید شبانکاره نزد او می‌باشد، می‌نویسد: «بنیاد کارها بر قوانین عقل و قواعد عدل نهاد و رسم‌هایی که نه معقول بود برداشت» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۷۴) و بار دیگر و پس از مرگ این حاکم محبوب خود به عادل بودن او اشاره می‌کند و می‌نویسد «ملکی چنان عادل بر سر جهل و غضب شبانکارگان شد» (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۷۷).

شبانکاره‌ای در پندنامه‌ای که از قول سبکتگین غزنوی خطاب به پسرش محمود نوشته است و در این اندرز و پند به ویژگی‌های اصلی حاکم مطلوب خود اشاره کرده است، به اهمیت عدالت و برقراری عدل و نظم اشاره کرده است و یادآور می‌شود که تنها دو جرم را نباید بخشید «طمع در ملک پادشاه کردن» و «دست بر مال مردم دراز کردن» و بر دیگر مجرمان نباید به آسانی حکم مرگ بست. بر اعتدال در مجازات کردن و نظارت بر عمال با حسابرسی منظم و اعمال مجازات‌های پلکانی تأکید می‌کند. (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۳۹-۴۱).

سیاس بودن حاکم

شبانکاره‌ای اگر چه بر آبادگری و اصلاح در کنار عدل و علم پروری به عنوان خصیصه‌های اصلی حاکمان مطلوب خود اشاره دارد اما او سیاس بودن حاکمان را برای پیشبرد امور لازم می‌داند به همین جهت است که او از حاکمان شبانکاره که برای پیشبرد امور جامعه و کشور به خدعه متوسل شده‌اند، دفاع کرده است. او خدعه کردن را یک شیوه مطلوب پیروزی در جنگ می‌داند. درواقع در پیروزی‌های ملوک شبانکاره، عنصر اصلی استفاده از یک حقه و یا به تعبیری دیگر عمل ناجوانمردانه است. نظام‌الدین حسن دوم، سومین حاکم شبانکاره سرزمین عمیدیان را با خرید چند زمین و همسایه شدن با آن‌ها و بردنشان به شکار و یک‌باره بر آن‌ها شبیخون زدن به دست می‌آورد (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۵۵). پسر او قطب‌الدین مبارز نیز هرچند خود در کارد زدن به کوتوال قلعه نیریز نقش نداشته اما با تأیید این عمل حاکمی برای آن تعیین کرد (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۵۷). مظفرالدین سعی داشت با سیاست فقیر جلوه دادن شبانکاره، مغولان را برای حمله به آن تهییج نکند (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳، ۲/۱۶۴). اما جماعتی هم از اهل

شبانکاره به مغولان می‌رسانند که شبانکاره مملکت ثروتمندی است. شبانکاره‌ای حتی حقه فرمانده مغولی را که برای نشان دادن ملک مورد تأیید دربار به شبانکاره آمده بود، هم نشانه داهی و زیرک بودن او می‌خواند!^۱ (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲/ ۱۷۶). باج دادن و نادیده گرفتن قانون نیز در بعضی مواقع برای حاکمان شبانکاره تقبیح نشده است: وقتی قطب‌الدین مبارز بن محمد، اولین ملک شبانکاره که ایلی مغولان را پذیرفت و شبانکاره‌ای او را فردی مغرور و شرابخواره می‌نامد، ظلم و تبختر را به درجه اعلی می‌رساند شبانکارگانی که از استیلای مغولان ناراحت بودند بر او شوریدند و او را برای یاسا بردند اما چون قطب‌الدین در ارادت به مغولان کم نگذاشته بود از یاسا سر بلند برآمد، بنابراین شبانکارگان باج دادند تا یرلیخ در حقش اجرا شود (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲/ ۱۶۸). غیاث‌الدین، ملک شبانکاره در زمان الجایتو، وقتی عمال امیرسونج از مرکز برای محاسبات مالی آمده بودند، بدهکار شد و او را به یارغو بردند؛ اما غیاث‌الدین تدبیر شگفتی اندیشید و به جای مدد گرفتن از قانون و دفاع از خود، با اینکه مدرک داشت در محضر اظهار نکرد که این مال را وابستگان امیرسونج گرفته‌اند، بلکه در خفا به او اثبات کرد و سونج هم که منت دار او شده بود خط بر بقایا یا بدهی او کشید (شبانکاره‌ای، ۱۳۶۳: ۲/ ۱۷۸).

نتیجه‌گیری

شبانکاره‌ای با عنایت به روحیه شاعری و ادیب بودن با سلوک مردم شبانکاره که مبتنی بر نظم‌گریزی و شوریدگی بود، مخالف بود. هر چند بخشی از این مخالفت به روحیه او مربوط بود اما نباید از نظر دور داشت که شبانکاره‌ای قصد داشت، کتاب خود را به ایلخان تقدیم کند پس می‌توان بخشی از آنچه نوشته را جلب رضایت فرمانروای ایلخانی نیز دانست. تسلیم شدن به شرایط جدید و تغییر روش دادن از شیوه سلحشورانه و صحراگردی شبانکارگان به زندگی شهری با قواعد جدید و راضی نگاه داشتن حکومت مرکزی ایلخانان را برای حفظ آرامش و استقلال بهترین راه می‌دانسته است. شاید به همین خاطر است که او دلاوری و توسعه قلمرو را در دوره ملوک قدیم شبانکاره برجسته کرده و فتوحاتشان را قید کرده است اما در ملوک جدید که ایلی مغولان را پذیرفته بودند دیگر این امر و طغیان علیه حکومت مرکزی را شایسته ندانسته و مدام بر تبعیت از دستورات صادره از سوی ایلخان تأکید کرده است، هرچند از افزایش حضور مغولان در محدوده شبانکاره ابراز تأسف کرده اما آن را نتیجه اقدامات خود شبانکارگان دانسته است.

بر پایه این نوع نگاه به مردم و سلوک آن‌ها بود که او حاکمانی که عدالت محوری، آبادگری، اصلاح و ادب‌پروری و علم‌دوستی را در کانون توجه خود قرار می‌دادند، ستایش کرده است. چراکه این خصائل و به‌کارگیری آن‌ها در عرصه ملک‌داری و سیاست ورزی باعث می‌شد تا مردم شبانکاره از قانون‌گریزی، بی‌نظمی و رسومات زندگی مبتنی بر کوچ روی فاصله گرفته و متمدن شوند. بااین‌وجود شبانکاره‌ای تا حدودی دغدغه استقلال شبانکاره و دفاع از حد و حدود آن نیز داشت. شاید به همین خاطر از حاکمانی که برای حفظ قلمرو و استقلال شبانکاره به خدعه متوسل می‌شوند، دفاع کرده است.

منابع

- ارجح، مریم. (۱۳۹۷). مدخل شبانکاره ملوک دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، جلد ۴۶، ۵۷۵-۵۸۰.
- اسفندیاری مهنی، زهرا؛ و صیامیان گرجی، زهیر. (۱۴۰۳). سلطان علم: بازتاب رابطه علم‌پروری و مشروعیت حاکمان در ادبیات اندرزی ایران دوران اسلامی تا قرن هفتم هجری، مجله تاریخ و تمدن اسلامی، ۴۷، ۴۹-۸۸. <http://noo.rs/qGg70>
- بیانی، شیرین. (۱۳۷۱). دین و دولت در ایران عهد مغول، تهران: نشر مرکز
- پطروشفسکی. (۱۳۷۱). تاریخ ایران پژوهش دانشگاه کمبریج. جلد ۵. ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر
- جوینی، عطامک. (۱۳۸۵). تاریخ جهانگشای جوینی. جلد ۲ و ۱. تهران: انتشارات دنیای کتاب
- رضائیان، علی. (۱۳۸۸). کردهای فارس و زمینه‌های شکل‌گیری سلسله ملوک شبانکاره. تاریخ اسلام و ایران، ۱۹(۱)، ۲۷-۴۷. <https://doi.org/10.22051/hii.2014.731>
- سیفی هروی، سیف بن محمد. (۱۳۸۳). تاریخ نامه هرات. تهران: انتشارات اساطیر

^۱ یسوروبقا مردی داهی بود دانست که ولایتی چنین به دویست سوار میسر نشود... از راه فارس عطفی کرد به جانب فسا شد... حکمی نبشت مشتمل بر آنکه من حاکم فسام و حکم ملکی شبانکاره به نام غیاث‌الدین دارم و بنو عمام (پسرعموها) شریک، او باید که با ملوک و امرا و حجاب همه به فسا حاضر شوند و حکم بشنوند.

- شبانکاره‌ای، صاحب. (۱۳۸۹). دفتر دلگشا. تصحیح و بررسی غلامحسین مهربانی پروانه کیانی. شیراز: انتشارات آوند اندیشه.
- شبانکاره‌ای، محمد بن علی. (۱۳۶۳). جلد دوم. مجمع الانساب. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- ظهیری ناو، بیژن؛ و خرم آبادی، بینت الهدی. (۱۳۹۳). تداوم اندیشه های ایرانشهری در خردنامه ای گمنام. مجله پژوهش‌های ادبی، ۴۵(۱۱)، ۱۲۳-۱۴۲.
https://journals.modares.ac.ir/article_23647.html
- غفرانی، علی. (۱۳۸۵). رشیدالدین فضل الله و اندیشه آبادگری در قلمرو ایلخانان، مجله مطالعات اسلامی، ۳۸(۱)، ۱۶۷-۱۹۰.
<https://civilica.com/doc/1434749/>
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). نزهة القلوب. به سعی و اهتمام گای لسترنج. تهران: دنیای کتاب.

COPYRIGHTS

© Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article under the CC BY-NC license:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Publisher: Urmia University.